

EXPATS

Migranten in dienstverband (1945 – 1965)

Het werk en het leven in de Indonesische archipel
in dienst van N.V. De Bataafsche Petroleum Maatschappij

Expats: migranten in dienstverband (1945-1965)

Koninklijke Nederlandse Shell Indonesië – Nederland

Het werk en het leven in de Indonesische archipel
in dienst van N.V. De Bataafsche Petroleum Maatschappij

*

Afstudeerscriptie migratiegeschiedenis
15 augustus 2012

van

Marieke Elske Prins

(st.nr. 0622885)

*

Onder begeleiding van:
Prof.dr. Leo Lucassen

Instituut Geschiedenis

Universiteit Leiden

M E T   D A N K   A A N

Mijn ouders Frits Prins & Trudi Prins-Hoebe

voor alle tijd en energie die zij hebben gestoken in het redigeren van deze scriptie.
Aan mama in het bijzonder ook voor haar enorme hulp bij het uitwerken van interviews.

*

Paul van Rosmalen

voor zijn mental support

*

Prof. dr. Leo Lucassen

Aniek Smit (MA)

Prof.dr. Wim van den Doel

*

Paul Prins & Huig van Duijn

Drs. Adriaan van Veldhuizen

*

Drs. Ir. Jeroen van der Veer

Dhr. Willem Wagner

Jos Heijman van Pladju Homecoming

*

Allen die ik heb mogen interviewen

voor hun enthousiasme, openhartigheid en prachtige levensverhalen/ familiegeschiedenissen

en

een ieder die mij heeft voorzien van bronnenmateriaal en/of in contact heeft

gebracht met

Shell-expats en hun gezinsleden

IN HERINNERING AAN

Simon Prins
(1916 - 2001)

en

Hermína Prins-Bursema
(1924 - 1999)

PROLOOG	xii
DEEL I: Inleiding ~ Historiografie en debat	
<i>Inleiding</i>	3
<i>H1: Historiografie en debat: migratie, expats en integratie</i>	9
DEEL II: Koninklijke Nederlandse Shell	
<i>H2: Koninklijke Nederlandse Shell</i>	
◆ Het bedrijf: ontstaansgeschiedenis, interne organisatie en beleidslijnen	21
◆ Personeelsbeleid	26
<i>H3: De overheid, Shell en de samenleving</i>	
◆ De verhouding tussen Nederland, Nederlands-Indië en Shell tot 1945, in vogelvlucht	35
◆ Verhoudingen in de Indonesische archipel: de Nederlandse- en de Indonesische overheid en Shell, 1945-1965	38
DEEL III: De integratie van expats in de samenleving	
<i>H4: Migranten naar en uit de Indonesische archipel</i>	
◆ Indiëgangers	55
◆ Repatrianten	62

H5: Integratie van Shell expats in de samenleving

◆ Veranderende verhoudingen en de integratie van het Shell gezin in Indonesië, 1945-1965	67
◆ Integratie van het Shell gezin in Nederland	87
CONCLUSIE	101
BIBLIOGRAFIE	
◆ Literatuur	109
◆ Websites	112
AFBEELDINGEN	113
ARCHIEFSTUKKEN	
◆ Privédocumenten	114
BIJLAGEN	
◆ Expats werkzaam bij Shell in Indonesië (personalia)	116
◆ Lijst met geïnterviewden	119
◆ Interviewvragen*	120
◆ Artikel: oproep Shell reünie te Pladju (I) in juni 2012	128

* Transcripties van enkele interviews zijn apart gebundeld.
Daarnaast zijn audio-bestanden (op aanvraag) beschikbaar.

| P R O L O O G |

De expat-wereld is voor mij persoonlijk een bijzondere en intrigerende wereld. Het is een wereld waarin mensen voor hun werk over de gehele aardbol reizen en zich daar vestigen waar het bedrijf, organisatie of (overheids)instelling hen als vertegenwoordigers wil inzetten. Mijn opa, Simon Prins, werkte vanaf eind dertiger jaren voor Shell als werkbouwtuigkundige en later exploratie-geofysicus en zodoende migreerde hij naar daar, waar het werk hem bracht. Van Indonesië (tot na zijn tijd in een interneringskamp tijdens de Tweede Wereldoorlog), naar Nederland, Amerika en terug naar Nederland om daar te trouwen met mijn oma, Hermina Buursema. Na de geboorte van hun tweede kind vertrok het gezin vervolgens voor Shell naar Nigeria en later naar Venezuela. Hier werden gedurende de jaren vijftig nog drie kinderen geboren, waaronder mijn vader. Als een zogeheten 'Shell kind' groeide mijn vader op in Venezuela. Het gezin woonde in een 'compound' – in een voor werknemers met hun gezinnen bestemde woongemeenschap van Shell, te Maracaibo. De twee oudste zoons werden op een gegeven moment te oud om in Venezuela naar school te gaan en keerden voor het volgen van middelbaar onderwijs terug naar Nederland en verbleven in een internaat te Scheveningen. Ongeveer eens in de twee/drie jaar, tijdens het verlof, reisde het gezin heen en weer tussen mijn vaders geboorteland Venezuela en het Nederland van zijn ouders. In 1961 mocht mijn opa op zijn vijfenveertigste met ruim vijftwintig 'tropenjaren' bij Shell met pensioen. Mijn oma en de kinderen keerden terug naar Nederland terwijl opa eerst nog een wereldreis maakte op zoek naar ander, goedbetaald werk. Dit laatste vond hij uiteindelijk in Nederland bij Economische Zaken waar hij aan de hand van door hem uitgevoerde oliereserveberekeningen de overheid adviseerde over de uitgifte van concessies. Het hele gezin werd herenigd en werd uitgebreid met nog twee kinderen.

Deze familiegeschiedenis is één van de vele verhalen over het leven van een expat en zijn gezin. Het is een wereld waar veel mensen zich iets bij kunnen voorstellen maar tegelijkertijd geeft die wereld zich niet volledig bloot, ook niet aan de mensen dichtbij de 'bron', zoals aan mijzelf, de kleindochter van een expat. Het expat-bestaan gaat gepaard met een bepaalde levensstijl die haar sporen achterlaat bij zowel de expat alsook het gezin. In interviews met expats en/of hun gezinsleden die gehouden zijn in het kader van deze scriptie, is onder andere de vraag gesteld: waar hoort u voor uw gevoel thuis? Het wordt ervaren als een lastige vraag, maar mijn vader's antwoord is in elk geval dat Nederland zijn thuisland is, dit omdat hij hier alweer zo lang woont, zeker in vergelijking met zijn jeugd jaren in Venezuela. Naar eigen zeggen herinnert hij zich ook niet erg veel meer van die tijd. Echter, in de praktijk vallen mij, zijn dochter, toch meerdere dingen op: naast dat hij levendig en relatief veel over zijn jeugd in Venezuela heeft verteld en kan vertellen (vaak met naam en toenaam van andere expats daar en ook over de omgeving, enzovoorts), spreekt hij ook nog redelijk gemakkelijk Spaans wanneer de situatie erom vraagt. Dit laatste is, weet ik, enkel en alleen een overblijfsel van wat hij leerde in zijn jeugd jaren.

Daarnaast – *sorry pap, maar het is een typerend voorbeeld* – als primaire reactie op wanneer hij zich bezeert, vloekt hij allereerst in het Spaans en dan pas in het Nederlands. We moeten hier altijd erg om lachen. Ook staat er naast de Nederlandse vlag, de nationale vlag van Venezuela in de meterkast ondanks dat hij deze eigenlijk nooit uithangt. Een keer gebeurde dit wel en prompt belde een onbekende Venezolaanse vrouw aan die hoopte dat ze landgenoten had gevonden. Mijn vader en zij hebben geruime tijd geanimeerd met elkaar gesproken. Maar hetgeen mij het meest intrigeert, is dat mijn vader nog altijd in zijn portefeuille een foto bij zich draagt van de toenmalige Colombiaanse huishoudster Emma. Zij was er altijd voor de kinderen en daarom beschouwt mijn vader haar ook – zoals hij zelf zegt, als zijn ‘tweede moeder’. Dit zijn enkele voorbeelden van hoe zijn jeugd in Venezuela heden ten dage toch nog sporen nalaat. Mijn broers, zussen en ik hebben ook veel gehoord over de emigratie van mijn moeder naar Nieuw-Zeeland; vanwege de slechte economische tijden (eind jaren zeventig) keerde zij terug naar Nederland, maar haar droom om eens te emigreren was verwezenlijkt. Binnen ons gezin hebben we altijd iets meegekregen van andere culturen, zo aten wij thuis gerechten en luisterden wij muziek uit alle werelddelen en heb ik zelf ook nog veel geleerd van de Indische cultuur door mijn contact met drie jeugdvriendinnen en hun families die van Nederlands-Indische afkomst zijn. Daarnaast was en is er dus ook ruimte voor de emigratieverhalen van mijn moeder én de jeugdervaringen als Shell-kind in Venezuela, van mijn vader.

Natuurlijk is het prettig om als wetenschapper onderzoek te kunnen doen naar een onderwerp waar je interesse in hebt, maar deze scriptie over expats van Shell, heeft voor mij dus ook nog een persoonlijke kant. Als historica en vanuit het onderzoek naar Shell gezinnen in Indonesië (in plaats van Venezuela) heb ik andere en ook meer inzicht(en) gekregen in hoe het was voor mijn opa om voor Shell te werken en wat voor leven het gezin heeft gehad. De jeugdverhalen van mijn vader over zijn tijd in Venezuela krijgen door dit onderzoek meer context. Voor mij is het schrijven van deze scriptie alleen al daarom een succes. Tegelijkertijd heb ik aan de hand van migratiegeschiedenis getracht binnen het debat in de geschiedwetenschap, maar ook als bijdrage aan het politiek-maatschappelijke debat, meer inzicht te geven in de expat-wereld in dienst van Shell en wat een dergelijke werk- en leefwereld betekent voor de integratie van deze migranten in een samenleving.

Veel leesplezier toegewenst!

Marieke Elske Prins

DEEL 1

Inleiding ~ Historiografie en debat

“Emma’s lichaam is in de loop van haar leven zo vaak verplaatst dat de enige zekere behuizing de ziel zelf is geworden. Dus is elke woning, elke kamer haar thuis. Alles is even vreemd en even eigen. (...) Ze is een Shell-kind dat in de luwte van haar vooropvliegende ouders alle windstreken heeft verkend. Dankzij de maatschappij die van haar vader een zwervend bestaan eiste, alle werelddelen door.”¹

Aldus... om allerlei redenen leggen mensen tijdens hun leven kleine en grote afstanden af; zo reist men voor het plezier maar ook voor het werk uit noodzaak en/of op zoek naar een nieuw bestaan. Wanneer iemand (semi)permanent elders verblijft en op de nieuwe standplaats een leven opbouwt, wordt deze verplaatsing bestempeld als migratie.² Werknemers van Shell, Unilever, Artsen zonder Grenzen maar ook het Ministerie van Buitenlandse Zaken – die ook wel worden aangeduid als ‘expats’ - tekenen voor een carrière die hen naar allerlei uithoeken van de wereld brengt. Expats zijn hoog- en laagopgeleide migranten, die vrijwillig werken voor een bedrijf of (overheids)instelling en die door hun werkgever worden verplicht te migreren van de ene naar de andere plaats, vaak in het buitenland maar ook in het binnenland. Meestal betreft het een combinatie van beide. De tijdsduur van de uitzending (met een gemiddelde van 3 jaar) wordt bepaald door de werkgever en verschilt per periode en per persoon. Men migreert dus om elders te werken én te wonen. Het is mogelijk dat gezinsleden mee (e)migreren. De intentie om terug te keren naar de plaats of land van herkomst is (nadrukkelijk) aanwezig in hun leven. In hoofdstuk 1 wordt hier meer op ingegaan maar vastgesteld kan worden dat expats migreren en daarmee zijn zij dus migranten.

Ondanks het feit dat door de globalisering van de afgelopen decennia, steeds meer mensen behoren tot de groep van expats, is de expatriate-wereld voor velen van ons nog onbekend terrein. Binnen de wetenschap wordt al meer geschreven over expats, bijvoorbeeld over wat de psychologische consequenties zijn van een dergelijk zwervend bestaan³ en wat de overeenkomsten zijn met de levenswijze van koloniale in het verleden.⁴ Binnen de migratiegeschiedenis hebben expats echter nog weinig aandacht gekregen. Wetenschappers

---

¹ Roman van Anna Bridié (pseudoniem van Emilie Marianne Bais). Anna Bridié, *Caribische winter* (Amsterdam 1996) 9-10.

² Patrick Manning, *Migration in World History* (Londen 2008) 6.

³ David Pollock en Ruth E. van Reken, *Third Culture Kids. Growing up among worlds* (Boston 2009).

⁴ Eric Cohen, *Expatriate Communities* (Londen 1977).

die onderzoek doen naar migratiegeschiedenis hebben vooral aandacht voor interne en/of externe migratieprocessen in landen, waarbij in alle gevallen migranten zich moeten aanpassen aan de omgeving. Externe migratie gaat bijvoorbeeld om emigratie en immigratie op nationaal niveau terwijl de migratie van mensen die binnen een land migreren (zoals Bretons uit Bretagne naar Parijs) de interne migratie in een land betreft. In alle gevallen speelt het aanpassingsvermogen van de migrant een rol.⁵ Het is opmerkelijk dat er nog betrekkelijk weinig onderzoek is gedaan naar expats als migranten te meer daar bij hen bij uitstek interne én externe migratieprocessen een rol spelen. Expats zijn door hun migratie overzee alsook binnen een land, *internal én external migrants*⁶. Zij zijn dit zelfs herhaaldelijk in hun leven omdat expats gedurende hun carrière meerdere keren worden overgeplaatst of zich bijvoorbeeld voor lang verlov elders vestigen. Telkens weer moeten zij zich aanpassen aan de (nieuwe) omgeving. Het beleid dat overheden hanteren jegens expats verschilt van dat van andere migranten, zoals Hans Meijer in een artikel schrijft: “*Werd de blanke expats niets in de weg gelegd bij hun rentree, de gekleurde Indische Nederlanders werden daarentegen weinig enthousiast ontvangen in patria [vaderland].*”⁷ Verondersteld wordt dat veel Westers georiënteerde migranten geen aanpassingsproblemen hebben, maar zoals Leo en Jan Lucassen stellen in hun boek *Winnaars en verliezers. Een nuchtere balans van vijfhonderd jaar immigratie* is daarmee nog niet bewezen dat zij geïntegreerd zijn.⁸ Door onderzoek te doen naar expats als migranten en hun integratieproces in een samenleving, krijgen we net zoals dat voor vele andere migrantengroepen al geldt, inzicht in de migratie- en integratieprocessen van deze groep migranten. Deze scriptie, waarin de integratie van Shell expats in de Indonesische samenleving centraal staat, dient dan ook als aanvulling op de hedendaagse migratiegeschiedenis.

Migratie- en integratieprocessen van migranten spelen niet alleen binnen migratiegeschiedenis een rol maar ook in de politiek, maatschappij en andere wetenschappelijke disciplines als sociologie, antropologie en politicologie. De nationaliteit van een burger, welk paspoort een migrant heeft en wat dit betekent voor hun integratie, zijn steeds terugkerende onderwerpen. Denk aan de politieke ‘twee paspoortenkwesitie’ in 2011. Er was een wetsvoorstel dat verbood Nederlandse burgers een dubbele nationaliteit te hebben. Volgens Nederlandse expats in de Verenigde Staten trof het wetsvoorstel niet alleen de immigranten in Nederland maar ook de Nederlandse emigranten, zoals zichzelf. In de petitie over dit wetsvoorstel staat dat het “onterecht uitgaat van de idee dat nationaliteit en loyaliteit

---

⁵ Leo Lucassen, David Feldman en Jochen Oltmer, eds., *Paths of integration. Migrants in Western Europe (1880-2004)* (Amsterdam 2006) 11-12.

⁶ Lucassen, Feldman en Oltmer, eds., *Paths of integration*, 12.

⁷ Hans Meijer, ‘Dweilen met de kraan open’, *Leidschrift* 21 (2) 2006, 109-135, aldaar 114.

⁸ Leo Lucassen en Jan Lucassen, *Winnaars en verliezers. Een nuchtere balans van vijfhonderd jaar immigratie* (Amsterdam 2011) 40.

aan Nederland zomaar verdwijnen met het aannemen van een andere nationaliteit”⁹. In deze migratiekwestie werd vergeten, zo lijkt het, wat de consequentie was en is voor expats. Aan migranten wordt ook vaak de vraag gesteld, ‘waar voel jij je thuis?’, om op die manier een indicatie te krijgen met welk land, streek of plaats zij zich het meest verbonden voelen. Het idee is namelijk dat dit de mate van integratie van die persoon in een samenleving, beïnvloedt. Voor wat betreft het Shell-kind Emma uit het citaat “is elke woning, elke kamer haar thuis. Alles is even vreemd en even eigen.”¹⁰ Maar wat zegt dit over haar mate van integratie in een samenleving?

Om die vraag te beantwoorden, is in deze scriptie onderzoek gedaan naar Shell werknemers en hun gezinsleden. Shell¹¹ is al vele decennia lang operationeel over de gehele wereld. Gedurende zijn bestaan, is het bedrijf altijd in staat geweest om zodanig mee te bewegen met de omgeving en haar tijd, dat het de tand des tijds doorstaat. De koers die Shell vaart, is onderhevig aan diverse interne en externe invloeden. Intern bepalen bijvoorbeeld beleidslijnen (doelstellingen en bedrijfscultuur), technische- en financiële middelen en ook leidinggevendenden – in bestuurlijk opzicht en als persoon – wat de werkzaamheden zijn, hoe deze worden vormgegeven en hoe het bedrijf zich profileert. Economische, politieke en sociale omstandigheden van de landen waar de hoofdkantoren gevestigd zijn en vooral de omstandigheden in de landen c.q. regio’s waar Shell opereert, zijn voorbeelden van externe invloeden op het bedrijf. Al deze aspecten hebben hun weerslag op Shell als geheel en dus ook op het personeel.¹² De rol van deze interne- en externe factoren die invloed hebben op Shell en het personeel, zijn van belang in de beantwoording van de onderzoeksvraag: in hoeverre integreerden Nederlandse Shell expats en hun gezinsleden in de Indonesische samenleving tussen 1945 en 1965?

De keuze voor de periode 1945-1965 is gemaakt omdat het een tijdspad is waarin de Indonesische samenleving zichtbaar grote veranderingen doormaakte. Vanaf het einde van de Tweede wereldoorlog heeft de toenmalige kolonie Nederlands-Indië zich officieel proberen los te maken van Nederland, hetgeen resulteerde in de stichting van een eigen staat. In de jaren daarna moest deze staat worden vormgegeven. De onderzoeksperiode loopt tot 1965 omdat in dat jaar Shell officieel uit Indonesië vertrok en daarmee ook de Nederlandse expats en hun gezinsleden. In dit onderzoek wordt er gekeken naar de maatschappelijke, culturele, economische, politieke en sociale integratie van Shell expats in de Indonesische

---

⁹ <http://petities.nl/petitie/nederlanders-overzee-mogen-niet-van-hun-staatsburgerschap-worden-beroofd>.

¹⁰ Bridié, *Caribische winter*, 10.

¹¹ Sinds 2005 is de naam van het gehele bedrijf, ‘Royal Dutch Shell plc’, afgekort ‘Shell’.

¹² Joost Jonker en Jan Luiten van Zanden, *Van nieuwkomer tot marktleider, 1890-1939. Geschiedenis van Koninklijke Shell, deel 1* (Amsterdam 2007) 6-8; Stephen Howarth en Joost Jonker, *Stuwmotor van de koolwaterstofrevolutie, 1939-1973. Geschiedenis van Koninklijke Shell, deel 2* (Amsterdam 2007) 5-6 en Keetie E. Sluyterman, *Kerende kansen. Het Nederlandse bedrijfsleven in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2003) 11, 49.

samenleving. Dus in hoeverre bestonden er toenadering of zelfs vormen van integratie tussen de expats en de lokale bevolking? Denk hierbij aan de contacten tussen diverse collega's en met de lokale bevolking maar ook hoe de onderlinge sociale verhoudingen lagen en welke taal er werd gesproken (sociale/maatschappelijke integratie); expats politiek actief waren in het land waar zij werkten of in het land van herkomst (politieke integratie); welke feesten werden er gevierd (culturele integratie); wat de bijdrage van het Shell gezin was aan de economie (economische integratie); enzovoorts.

Voorafgaand aan de analyse, zal in hoofdstuk 1 de historiografie en de debatten omtrent migratie, expats en integratie worden besproken om de onderzoeksvraag in een algemeen kader te kunnen plaatsen. Daarna volgt het onderzoek dat bestaat uit twee delen, van elk twee hoofdstukken. Deel II (bestaande uit de hoofdstukken 2 en 3) – genaamd 'Koninklijke Nederlandse Shell' – geeft achtergrondinformatie over interne en externe factoren die van invloed zijn geweest op de bedrijfsvoering van Shell en daarmee ook op het personeel. In hoofdstuk 2 wordt de ontstaansgeschiedenis van het bedrijf Shell, haar interne organisatiestructuur, de beleidslijnen en het personeelsbeleid in kaart gebracht terwijl in hoofdstuk 3 de politieke-, economische en maatschappelijke verhoudingen in Indonesië tussen 1945 en 1965 worden besproken. Hierin ligt de focus op de verhoudingen tussen drie 'spelers in het veld', te weten de Indonesische- en Nederlandse overheid en Shell.

Deel III van deze scriptie (hoofdstuk 4 en 5) gaat over expats. Hoofdstuk 4 geeft een historisch kader over migranten in Nederlands-Indië (het latere Indonesië) die ook wel aangeduid worden met de term 'Indiëgangsters'. Besproken wordt wie deze mensen waren, waar en hoe zij zich vestigden en hoe de sociale verhoudingen in de maatschappij eruit zagen. Tevens wordt er aandacht besteed aan de zogeheten 'repatrianten', mensen die na de Tweede Wereldoorlog wegtrokken uit de archipel en zich overwegend in Nederland vestigden. Ook hierin worden migratiethema's als hun vestigingspatroon en hun integratie besproken. Het vijfde en laatste hoofdstuk betreft de integratie van Shell werknemers en hun gezinsleden in de Indonesische samenleving tussen 1945 en 1965. Er wordt inzicht gegeven in de werk- en leefomstandigheden en hoe deze invloed hebben gehad op de mate waarin het Shell gezin integreerde in de samenleving in de eerste twintig jaar na het einde van de Tweede Wereldoorlog. Het onderzoek betreft Shell werknemers die in Indonesië werkzaam waren en een Nederlandse achtergrond hadden. Hierin zijn nog verschillen op te merken: de een werd overgeplaatst vanuit Nederland naar Indonesië, de ander kwam uit een familie van Nederlandse Indiëgangsters en is in de archipel voor Shell gaan werken om vervolgens overal heen te worden uitgezonden. Omdat veel Shell expats migranten zijn die uiteindelijk na vele dienstjaren permanent naar Nederland zijn geëmigreerd en ook daar hun weg moesten vinden in de samenleving, is er ook een paragraaf gewijd aan de integratie van het Shell gezin

in de Nederlandse maatschappij. Door de integratie van Shell expats in beide samenlevingen te onderzoeken worden de verscheidene interne en externe factoren die invloed hadden op hun algehele migratie- en integratieproces zichtbaar. Hierdoor ontstaat een completer beeld van de expat als migrant en kan dit beeld hopelijk bijdragen aan de wetenschappelijke-, maatschappelijke- en politieke discussies omtrent migratie, migranten en integratie.

De conclusies in dit onderzoek zijn gebaseerd op: analyses aan de hand van literatuurstudie en voor deze scriptie afgenomen interviews met expats van Shell, hun echtgenotes en kinderen. In de interviews is ervoor gekozen om de *levensverhalen* van de expats, echtgenotes en kinderen op te tekenen met de focus op hun leven in Indonesië tijdens de dienstjaren bij Shell. Het overgrote deel van hun leven in Indonesië, woonden (en werkten) de geïnterviewden, voornamelijk op de 'buitenposten' zoals Pladju, Bajubang en Praboemoelih en niet in de grote stad Jakarta. Deze levensverhalen kunnen in een later stadium dan ook voor ander wetenschappelijk onderzoek gebruikt worden dan enkel voor deze scriptie over de integratie van Shell expats en gezinsleden in de Indonesische archipel. De vragenlijsten zijn daarom zeer uitgebreid en is de term 'integratie' indien mogelijk niet of nauwelijks gebruikt (ook om de verschillende opvattingen over het onderwerp met betrekking tot iemands eigen leven uit de weg te gaan). Om in dit onderzoek toch analyses te kunnen maken over hun integratieproces is wel de focus gelegd op de werkzaamheden van de expat, waarbij ook gevraagd werd naar het contact met collega's en de beleidslijnen van Shell. Daarnaast is er uitgebreid gevraagd naar het dagelijks- en sociale leven van het gehele gezin om inzicht te krijgen in de Shell gemeenschap an sich en hoe de expat-gemeenschap zich verhiel tot de lokale bevolking, lokale gemeenschap en Indonesische samenleving als geheel. Naast het feit dat vele enthousiaste mensen hebben meegewerkt aan een interview, hebben zij én anderen, ook privédocumenten als Maatschappij-documenten, brieven en foto's ter beschikking gesteld voor dit onderzoek. Ook deze zijn meegenomen in de conclusies van dit onderzoek.

Hoofdstuk 1

| Historiografie en debat: migratie, expats en integratie |

Historisch gezien is het concept migratie geen nieuw fenomeen. Eeuwenlang migreren mensen al; het menselijke bestaan wordt bewust alsook onbewust, getekend door migratie. Door technologische ontwikkelingen zijn wij tegenwoordig - in tegenstelling tot eeuwen en zelfs enkele decennia geleden - sneller en eenvoudiger in staat om te migreren. Daarnaast zijn wij ons wellicht meer dan vroeger, onder andere door een overvloed aan informatiebronnen, meer bewust geworden van de invloed die migratie kan hebben (en/of heeft) op ons als persoon alsmede op de samenleving waarin wij leven. In het verleden, maar zeker ook in het heden, beseft men dat migratie niet alleen een constante factor is in menselijke samenlevingen, maar dat migratie voor zowel de staat, de samenleving en de bevolking, alsmede voor degene die migreert – de migrant(en) – vaak een aanzienlijke impact kan hebben op genoemde partijen. Door de fysieke verplaatsing van mensen van de ene plaats naar de andere kan er bijvoorbeeld overbevolking of ontvolking van een gebied ontstaan, met alle gevolgen van dien. Veranderingen worden ook teweeggebracht door allerlei bijkomende aspecten van migratie, hierbij kan gedacht worden aan de manier waarop en waarom de migrant zich vestigt in een andere plaats, regio, land of continent (denk aan kolonisatie of anderszins) en ook hoe de migrant zich ten opzichte van de nieuwe plaats van vestiging verhoudt en vice versa (integratie, segregatie of soms zelfs assimilatie). Zowel de fysieke verplaatsing alsook de bijkomende aspecten van het migratieproces, hebben een bepaalde inwerking op de migrant, op de samenleving die de migrant achterlaat en die hij/zij juist betreedt. Elk afzonderlijk onderdeel van migratie¹³ alsook de wisselwerking tussen de onderdelen, vormen een proces van continue verandering voor staat, samenleving en migranten en allen dienen een weg te vinden om met de veranderingen om te gaan.¹⁴

Wetenschappers doen onderzoek naar deze veranderingen. Het betreft een groeiend vakgebied binnen allerlei wetenschappelijke disciplines als politicologie, sociologie, psychologie en geschiedwetenschap. Elk onderwerp wordt benaderd vanuit de eigen discipline maar er is ook sprake van een interdisciplinaire aanpak. Er is onder andere gepubliceerd over contacten tussen culturen met de migrant als intermediair, over de impact van (im)migratie op een samenleving, over specifieke migrantengroepen en over migratiepatronen. Uit onderzoek van Patrick Manning blijkt dat individuen, maar ook gehele

---

¹³ Migratie is een verzamelnaam voor zowel het proces van de fysieke verplaatsing van mensen alsook de andere processen die erbij horen (voorbeelden zijn al genoemd in bovenstaande tekst). Tenzij anders aangegeven, wordt in deze afstudeerscriptie met de term ‘migratie’ het geheel aan processen bedoeld.

¹⁴ Manning, *Migration in World History*, 1-14 en Paul Scheffer, *Land van aankomst* (Amsterdam 2009) 20.

gemeenschappen, bepaalde kenmerken vertonen in hun migratie, waardoor we kunnen spreken van migratiepatronen. Manning onderscheidt hierin vier categorieën: *home-community migration* (migratie binnen de leefgemeenschap); *colonization* (kolonisatie, waarbij een groep migranten een gemeenschap sticht gelijk aan de gemeenschap die ze hebben verlaten); *whole-community migration* (migratie van de gehele leefgemeenschap) en *cross-community migration* (migratie tussen verschillende leefgemeenschappen).¹⁵ Migratieprocessen zijn een van de motoren van verandering van individuen en leefgemeenschappen. Het proces van migratie en de daaruit voortvloeiende interactie herhaalt zich elk tijdperk en is daarmee volgens Manning de motor achter historische verandering. Dat geldt met name voor het cross-community migratiepatroon; migranten krijgen te maken met een andere taal en cultuur dan de oorspronkelijke, waardoor zij persoonlijk veranderen - ze leren bijvoorbeeld een andere taal en andere gebruiken. De samenleving die de migranten toelaat, verandert op haar beurt ook door het contact met de taal en gewoonten van de migranten. De verandering of de ontwikkeling (zowel positief alsook negatief), heeft als gevolg dat gemeenschappen in bepaalde opzichten zowel van elkaar gaan verschillen, als wel op elkaar gaan lijken. Patrick Manning onderscheidt binnen het concept cross-community migratie, vier soorten migranten: *settlers* (voegen zich naar de nieuwe gemeenschap), *sojourners* (het zijn als het ware, gasten), *itinerants* (een soort nomaden) en *invaders* (indringers).¹⁶ Elke groep verhoudt zich anders ten opzichte van de nieuwe bestemming; zo zullen *settlers* zich verplaatsen om zich volledig aan te sluiten bij een andere gemeenschap - in tegenstelling tot kolonisten die een replica van hun eigen oorspronkelijke gemeenschap stichten - terwijl *sojourners* met een specifiek doel migreren en de intentie hebben om terug te keren naar de oorspronkelijke gemeenschap.¹⁷ Tot deze laatste categorie kunnen onder andere expats gerekend worden omdat zij enkel en alleen omwille van hun werk migreren. Het doel van de migratie is om arbeid te verrichten. Tot het moment dat hun diensten niet meer nodig zijn, zullen zij met het werk mee migreren. Expats hebben ook niet de intentie om na het werkzame leven op de plaats van werken te blijven wonen en keren veelal terug naar de plaats of het land van herkomst. Op de rol van cross-community migratie zal later worden ingegaan, maar wel kan al gezegd worden dat iedere keer dat expats migreren en zich ergens anders vestigen, zij zich bewegen tussen diverse leefgemeenschappen en zij in aanraking komen met de cultuur van de plaats of land van vestiging.

---

¹⁵ Manning, *Migration in World History*, 5-7.

¹⁶ *Ibidem*, 8-9.

¹⁷ *Ibidem*, 3-9.

In de inleiding alsook hierboven is gesproken over expats, maar een referentiekader over deze groep, ontbreekt nog. Het woord *expatriate* betekent “verbannen, het land verlaten, uitwijken”¹⁸. Dit woord werd echter zowel gebruikt als verwijzing naar de handeling zelf – de verbanning – alsook als term voor degene die de verbanning onderging - een expatriate was iemand die verbannen werd uit een land of iemand die zijn land verloochende. Sinds enkele decennia refereert de term *expatriate* in zekere zin nog wel aan de oorspronkelijke betekenis, dat iemand het land verlaat of uitwijkt naar elders, maar de context waarnaar het woord refereert is veranderd. Nancy L. Green schreef een artikel over deze veranderingen van expats¹⁹ als banneling naar een “business expat: iemand die naar het buitenland wordt gezonden om een multinational te vertegenwoordigen.”²⁰ Een veelgebruikte definitie van expats is van Erik Cohen uit zijn onderzoek *Expatriate Communities*: expats zijn mensen, veelal afkomstig uit welvarende landen, die vrijwillig om diverse redenen tijdelijk migreren naar het buitenland. Het betreft een tijdelijke migratie omwille van het *bedrijf* (entrepreneurs, werknemers van een multinational, buitenlandse employees bij een lokaal bedrijf), vanwege een bepaalde *missie* (diplomatie, werknemers van non-profit organisaties, militairen, missionarissen), om te *doceren, onderzoek te verrichten en voor culturele activiteiten* (academici, wetenschappers en artiesten) en als laatste ook voor *vrije tijd* (eigenaren van een tweede huis, gepensioneerden in het buitenland).²¹ De context betreft dus niet meer verbanning door de samenleving of verloochening ervan door desbetreffende persoon, maar een vrijwillige keuze van de migrant om elders te verblijven, zonder hier een waardeoordeel aan te verbinden. Ook al is de term *expatriate* tegenwoordig een geaccepteerde aanduiding voor mensen zoals beschreven in de definitie van Cohen, de term blijft verwarrend en wetenschappers formuleren daarom ook wel hun eigen termen en definities voor soortgelijke migranten. Charles Tilly bedacht de term *career migrants* (carrière migranten): mensen die min of meer definitief migreren omdat zij elders betere carrièrekansen hebben binnen de grotere structuren van een bedrijf, handelsnetwerken of anderszins.²² Lesger, Lucassen en Schrover, voegen daaraan toe dat het niet alleen gaat om elites en hoogopgeleide migranten maar ook om laagopgeleide mensen. Deze auteurs noemen deze migranten *organisational migrants* (organisatie migranten). Ook het gildesysteem hoort volgens hen bij organisatie migratie. De migrant kan de meester zijn of de niet opgeleide

---

¹⁸ M.E. Pieterse-van Baars, *Prisma Woordenboek Engels-Nederlands* (Utrecht 2004) 166.

¹⁹ Nancy L. Green, ‘Expatriation, Expatriates, and Expats: The American Transformation of a Concept’, *American Historical Review* (April 2009) 308-310, 323.

²⁰ Green, ‘Expatriation, Expatriates, and Expats’, 310, 323.

²¹ Cohen, *Expatriates Communities*, 6.

²² Charles Tilly, ‘Migration in Modern European History’ in: William H. McNeill en Ruth S. Adams, *Human Migration. Patterns and policies* (Bloomington 1978) 48-72, aldaar 54.

hulpjongen.²³ Welke term er ook wordt gehanteerd, de groep migranten waarom het gaat is geen homogene groep. Verschil in het gebruik van de termen of accentverschillen in de definitie van wie of wat een expat is, zijn onderhevig aan bijvoorbeeld de tijdgeest alsook het soort onderzoek dat naar het onderwerp gedaan wordt.²⁴ Dit hoeft geen probleem op te leveren zolang er maar duidelijk gesteld wordt welke keuzes hierin gemaakt zijn. In deze scriptie wordt – zoals al is opgevallen – het woord ‘expat’ gebruikt, dit omdat de gehanteerde definitie het meest overeenkomt met de beperkte definitie van de term ‘business expats’ (oftewel, ‘organisatie expats’) van Nancy L. Green in combinatie met de definitie van Cohen. De hierna volgende definitie wordt in deze scriptie gehanteerd: *expats zijn hoog- en laagopgeleide migranten, die vrijwillig werken voor een bedrijf of (overheids)instelling en die door hun werkgever²⁵ worden verplicht te migreren van de ene naar de andere plaats, vaak in het buitenland maar ook in het binnenland. Meestal betreft het een combinatie van beide. De tijdsduur van de uitzending (met een gemiddelde van 3 jaar) wordt bepaald door de werkgever en verschilt per periode en per persoon. Men migreert dus om elders te werken én te wonen. Het is mogelijk dat gezinsleden mee (e)migreren. De intentie om terug te keren naar de plaats of land van herkomst is (nadrukkelijk) aanwezig in hun leven.*

Het min of meer definitieve karakter van de migratie die Tilly voorstelt en in navolging van hem, ook Lesger, Lucassen en Schrover stellen en het punt dat de migratie plaatsvindt omwille van beoogde betere carrièreperspectieven voor de migranten, staan in contrast met de gehanteerde definitie dat de migranten de intentie hebben om terug te keren naar de origine en de migratie(s) juist een bijkomstige verplichting zijn die een ieder aangaat op het moment dat hij/zij in dienst treedt bij een organisatie of bedrijf als Shell. Dit maakt dat de termen carriëremigranten en organisatiemigranten binnen het kader van dit onderzoek niet geschikt zijn bevonden. Ondanks het gebruik van dezelfde terminologie verschilt de definitie wel met die van Cohen omdat de veronderstelling is dat expats ook uit minder ontwikkelde landen kunnen komen. Daarnaast betreft het te allen tijde een arbeidsmigrant waardoor Cohens laatste categorie, mensen die migreren voor hun vrije tijd, wegvalt.

In enkele onderzoeken naar expats is een vergelijking gemaakt met koloniale. De kennis die vergaard is door wetenschappelijke studies over koloniale culturen en gemeenschappen als dat van bijvoorbeeld Frederick Cooper, Ann Laura Stoler en Robert Olwell, dienen als vergelijkingsmateriaal in onderzoek naar expats. Naast dat er volgens Erik Cohen belangrijke

---

²³ Clé Lesger, Leo Lucassen en Marlou Schrover, ‘Is there life outside the migrant network? German Immigrants in XIXth century Netherlands and the need for a more balanced migration typology’, *Annales de Demographie Historique* (2002) (2) 29-50, aldaar 31.

²⁴ Cohen, *Expatriates Communities*, 5-9 en Anne-Meike Fechter, *Transnational lives. Expatriates in Indonesia* (Aldershot 2007) 6.

²⁵ Dit kan ook entrepreneurs betreffen die voor het eigen bedrijf werken, zoals ook Erik Cohen definieert.

verschillen bestaan tussen expats en kolonialen, is er ook geconstateerd dat er veel overeenkomsten te benoemen zijn tussen de twee groepen.²⁶ Geïnterviewde dhr. Koeten heeft ervaren dat er enkele Shell mensen waren die “koloniale neigingen hadden”, waarmee hij bedoelt dat er door een enkeling werd gepretendeerd dat zij beter waren dan de Indonesiërs, vanwege hun afkomst, omdat zij blanke Europeanen waren.

Dhr. Koeten is van mening dat ten tijde van politieke spanningen eind jaren vijftig, zo’n houding consequenties heeft gehad omdat er een aantal werknemers zijn aangevallen of zelfs zijn omgebracht. Dhr. Koeten en zijn zus zijn wel van mening dat de meeste werknemers geen koloniale houding aannamen, dus dat zij heel gemoedelijk omgingen met de Indonesische staf. Hierdoor hebben – denken zij – de meeste Shell mensen dan ook geen problemen gehad met Indonesische mensen.²⁷

De vergelijking met het koloniale tijdperk speelt een rol in de beeldvorming over expats; maar welk beeld bestaat er eigenlijk over deze groep migranten, hoe waren bijvoorbeeld hun leefomstandigheden? Er wordt gedacht dat expats, hoogopgeleide mensen zijn die in een groot luxueus huis wonen in een beschutte omgeving. Men heeft huishoudelijk personeel in dienst en blijft erg gericht op het land van herkomst en de eigen expat-gemeenschap, waardoor er geen interactie is tussen expats en de lokale bevolking. Het beeld is dat expats als het ware hun eigen wereld creëren binnen de maatschappij waarin zij gestationeerd zijn. Anne-Meike Fechter duidt dit fenomeen ook wel aan met het leven in een “expatriate bubble”.²⁸ In de hoofdstukken twee tot en met vijf van deze scriptie zal hierop worden ingegaan en een analyse gemaakt worden over in welke mate Shell expats en hun gezinsleden integreerden in de Indonesische samenleving tussen 1945 en 1965.

Wetenschappers dragen bij aan de beeldvorming over expats. Het betreft hierin onder andere het opleidingsniveau van expats, maar belangrijker voor deze scriptie, ook de mate waarin er interactie is met de lokale bevolking in de samenleving waarin de expats werken en wonen. In de sociologische/ cultureel antropologische doctoraalscriptie van Tessa Korver is onderzoek verricht naar hoe (cultuur)verschillen tussen (hedendaagse) expats en Indonesiërs tot uiting komen in hun onderlinge verhouding. In haar onderzoek wordt een expat als volgt gedefinieerd: “een expat is iemand wie tijdelijk of permanent in een land woont en werkt waar hij of zij niet is opgegroeid en wie zijn of haar eigen normen en waarden behoudt en zich niet aanpast aan de daar heersende cultuur.”²⁹ Door het normatieve

---

²⁶ Cohen, *Expatriates Communities*, 8; Fechter, *Transnational lives. Expatriates in Indonesia* (Aldershot 2007) en Frederick Cooper en Ann Stoler, *Tensions of empire: colonial cultures in a bourgeois world* (Berkeley 1997).

²⁷ Interview met broer en zus Koeten (deel II, 00.00 – 02.09)

²⁸ Fechter, *Transnational lives*, vii.

²⁹ Tessa Korver, *Cultuurverschillen en de relatie tussen Expats en hun Indonesische collega's* (Leiden 2005) ii.

element dat expats zich niet aanpassen aan de heersende cultuur daar waar zij wonen en werken, draagt Korver met deze definitie voorafgaand aan het onderzoek al bij aan de beeldvorming over expats. Direct ontstaat er het beeld dat er een strikte scheiding tussen de bevolkingsgroepen zou bestaan. Met een normatieve definitie van een expat als uitgangspunt, kan de discussie wellicht ook al gauw verzanden in een kwestie van goed of fout. Beeldvorming is daarmee dus een sterk middel in discussies.

In plaats van bij voorbaat er al vanuit te gaan hoe een expat zich gedraagt, wil ik in deze scriptie nagaan hoe het dagelijkse leven van expats eruit zag en in hoeverre zij in hun integratieproces overeenkomsten dan wel verschillen vertonen met andere migranten. Het is van groot belang zo 'objectief' mogelijk onderzoek te doen naar de (totstandkoming van de) beeldvorming versus de realiteit, aangaande leefomstandigheden en cultuur van expats. In een breder kader kunnen er dan nuances worden aangebracht aan het wetenschappelijke alsook het politiek-maatschappelijke debat over migratie. Volgens Scheffer is er juist ook "behoefte aan een meer onbevangen benadering van de wrijvingen en botsingen die kenmerkend zijn voor alle migratiebewegingen van enige omvang."³⁰ De focus leggen op een specifieke groep migranten kan tot bepaalde inzichten leiden die dienst kunnen doen in debatten over migratie, de manier waarop er tegen migranten wordt aangekeken in de samenleving en kunnen meewegen in het maken van politiekbeleid ten aanzien van migranten.³¹

De historiografie en debat over migratie en expats zijn hierboven besproken waarna nu nog het thema integratie aan de orde komt om de context waarin dit onderzoek plaatsvindt te duiden. Binnen politiek-maatschappelijke debatten aangaande migratie, worden vragen gesteld als: hoeveel immigranten telt ons land ieder jaar, wat zijn de mogelijke gevolgen van de komst van migranten voor onze samenleving en in hoeverre integreren buitenlanders c.q. buitenlandse arbeiders in Nederland? Vanaf de jaren negentig van de twintigste eeuw speelt vooral het onderwerp 'integratie'³² een steeds grotere rol in migratiedebatten. In het veelgelezen boek 'het Land van aankomst' stelt Paul Scheffer dat het integratievraagstuk inmiddels een negatieve connotatie heeft gekregen, met als resultaat dat er een meer negatieve visie is ontstaan ten aanzien van migranten in het algemeen. Lucassen en Lucassen merken in 'Winnaars en Verliezers' echter hierbij wel op dat Scheffer met zijn boek in belangrijke mate ook zelf heeft bijgedragen aan de negatieve denkbeelden over migranten en

---

³⁰ Scheffer, *Het land van aankomst*, 14-15.

³¹ Fechter, *Transnational lives*, vii, 84, 128; Korver, *Cultuurverschillen en de relatie tussen Expats en hun Indonesische collega's*, ii, 10 en Scheffer, *Het land van aankomst*, 14-15.

³² Integratie betekent: in een groter geheel opnemen en dat versterken; in een groter geheel opgenomen worden. Uit: Ficq-Weijnen en Weijnen, *Prisma Woordenboek Nederlands*, 228.

integratie in het politieke debat en de samenleving, door het normatieve en moralistische karakter van zijn woorden. Maar integratie is eigenlijk een uitkomst van 'participatie'³³ van migranten in een samenleving. In politiek-maatschappelijke debatten wordt veelal niet alleen gesproken over de uitkomst maar ook over het proces; er wordt dus inconsequent omgegaan met de terminologie, hetgeen onduidelijkheden kan opleveren. Wellicht heeft dus niet alleen het integratiedebat een negatieve connotatie gekregen, maar het participatiedebat als geheel. Dit kan inderdaad als gevolg hebben dat er niet positief over migranten wordt gesproken.³⁴ Mensen nemen altijd deel aan (participeren in) een samenleving en dit kan grofweg op drie manieren: *segregatie* (afscheiding) – *integratie* (harmonisatie of eenwording) – *assimilatie* (aanpassing of gelijkstelling).³⁵ Natuurlijk bestaan hierbinnen nog gradaties in de mate waarin de participatie zich voltrekt en in welke gelederen van de samenleving. Het kan zich afspelen in maatschappelijke-, culturele-, economische-, politieke- alsook in sociale zin. En het kan gemeten worden op mondiaal, landelijk, regionaal en lokaal niveau.

In het politiek-maatschappelijk debat wordt ten aanzien van integratie van migranten allereerst gekeken naar wat migranten zelf doen om deel te nemen aan of op te gaan in de samenleving waarin zij zich vestigen. De houding van een samenleving ten opzichte van migranten verschilt per periode en is onder meer afhankelijk van het nut van migranten, voor de ontvangende samenleving. De mate van scholing van de migrant speelt hierin zeker een rol. In het integratiedebat over migranten wordt heden ten dage veelal verondersteld dat migranten vasthouden aan tradities uit het land van herkomst hetgeen een negatief effect zou hebben op hun integratie in de samenleving. Richard Alba en Victor Nee deden onderzoek naar migratiestromen in de Amerikaanse samenleving. Er zijn volgens hen meerdere patronen te onderscheiden in de wijze waarop immigranten en hun nazaten opgaan in de Amerikaanse samenleving (assimileren). Vele migranten uit het verleden afkomstig uit Oost Azië en Europa zijn volledig geassimileerd maar de contemporaine migranten kiezen er steeds meer voor om te assimileren waarbij zij ook hun culturele achtergrond en etnische identiteit benadrukken. Dit kan door de maatschappij worden uitgelegd als een vorm van (zelf) segregatie maar Alba en Nee stellen vast dat de Amerikaanse samenleving de migranten ruimte biedt om hun achtergrond tot uitdrukking te laten komen. Dit leidt er juist toe dat de migranten assimileren in de samenleving in de Verenigde Staten. Volgens Alba en Nee zijn de gedachten in het debat over migranten dan ook veelal erg zwaarmoedig en gebaseerd op oude ideeën en constatering over hoe migranten en hun nakomelingen opgaan in een

---

³³ Participatie betekent: het deel hebben. Ficq-Weijnen en Weijnen, *Prisma Woordenboek Nederlands*, 364.

³⁴ Scheffer, *Het land van aankomst*, 12; Lucassen en Lucassen, *Winnaars en verliezers*, 30-33; Manning, *Migration in World History*, 1-2 en Conny Roggeband en Rens Vliegthart, 'Divergent Framing: the public debate on migration in the Dutch Parliament and Media, 1995-2004', *West European Politics* 30 (3) 524-548, aldaar 524-525.

³⁵ Betekenissen van deze termen zijn terug te vinden op: <http://www.mijnwoordenboek.nl/synoniemNL.php>

samenleving. Er mist volgens hen recent vergelijkend onderzoek naar dit thema en met hun onderzoek hebben zij daar verandering in gebracht.³⁶

In een publicatie uit 1978 schreef Charles Tilly al dat in het migratieproces de *omvang van de breuk met de oorsprong van de sociale eenheid* een rol speelt. Hij geeft aan dat migranten hun band met de origine volledig kunnen breken óf volledige binding kunnen houden met de origine.³⁷ In de meeste gevallen houdt het midden tussen beide uitersten, met als gevolg dat een migrant vasthoudt aan bepaalde tradities uit het land van herkomst en tegelijkertijd ook gebruiken uit de ontvangende samenleving overneemt. In de literatuur worden migranten die sterke banden onderhouden met de oorspronkelijke cultuur maar wel onderdeel zijn van de nieuwe samenleving, “*trans(nationale) migranten*” genoemd.³⁸

Daar waar Alba en Nee onderzoek hebben verricht naar de assimilatie van migranten in de Amerikaanse samenleving, heeft Irene Stengs dit voor Nederland gedaan. In haar pas verschenen boek *Nieuw in Nederland: Feesten en rituelen in verandering*³⁹ stelt zij vragen bij de gedachte dat er specifieke migrantenculturen bestaan in Nederland. Volgens Stengs houden migranten in de praktijk juist niet volledig vast aan rituelen en feesten uit hun oude gemeenschap uit het land van herkomst maar is er sprake van vermenging van ‘traditionele’ - en Nederlandse gebruiken. Er ontstaat een “Nieuwe Nederlandsheid”, een hybride culturele en sociale maatschappij met nieuwe feesten en rituelen door de interactie van de nieuwe Nederlanders (de immigranten) en specifieke kenmerken uit de Nederlandse samenleving.⁴⁰ De conclusies van Stengs sluiten daarmee (deels) aan bij de conclusies van Alba en Nee en zijn vooral anders dan er veelal in de Nederlandse politiek-maatschappelijke debatten wordt verkondigd. Deze discrepantie roept onder andere de vraag op: als en indien migranten vasthouden aan tradities, moet dit dan per definitie gezien worden als een negatieve factor in het algehele participatieproces van migranten? Het antwoord op deze overigens tamelijk normatieve vraag zal per periode verschillen. Een analyse als die van Irene Stengs kan invloed hebben op het huidige politiek-maatschappelijke debat ten aanzien van migratie en participatie van migranten in de samenleving.

Leo Lucassen, David Feldman en Jochen Oltmer schreven het boek *Paths of integration. Migrants in Western Europe (1880-2004)*⁴¹ waarin zij vergelijkend onderzoek hebben gedaan naar de verschillende uitkomsten van het integratieproces van ‘oude’ en ‘nieuwe’ migranten

---

³⁶ Victor Alba en Richard Nee, eds., *Remaking the American Mainstream. Assimilation and contemporary immigration* (Cambridge 2005) ix-xi.

³⁷ Tilly, ‘Migration in Modern European History’, aldaar 50.

³⁸ Peggy Levitt, Josh DeWind en Steven Vertovec, ‘International Perspectives on Transnational Migration: an introduction’, *International Migration Review* Volume 37 Number 3 (Fall 2003) 565-575, aldaar 565.

³⁹ Irene Stengs, *Nieuw in Nederland: Feesten en rituelen in verandering* (Amsterdam 2012).

⁴⁰ Stengs, *Nieuw in Nederland*, 9-12 en 16. Zie ook:

<http://www.vijfeeuwenmigratie.nl/nieuws/immigrantenculturen-weerspiegelen-nederlandse-cultuur>.

⁴¹ Lucassen, Feldman en Oltmer, eds., *Paths of integration*.

in Westerse samenlevingen in de afgelopen twee eeuwen en wat daaraan ten grondslag lag. De weg die de migranten hebben afgelegd waren onder andere onderhevig aan de manier waarop de staat met de migranten omging.⁴² Zij hebben de uitkomsten schematisch weergegeven:⁴³

Table 1 *Typology of possible outcomes of the settlement process after two/four generations*

HIGH ↑ Identificational Dimension ↓ LOW	Limited or downward social mobility and the gradual vanishing of ethnicity PATH 1	Upward social mobility and the gradual vanishing of ethnicity (assimilation) PATH 3
	Limited or downward social mobility and ethnic minority formation (segmented assimilation) PATH 2	Upward social mobility with the retention of ethnicity PATH 4
	Structural dimension ← LOW HIGH →	

Uit al deze onderzoeken kan worden opgemaakt dat de manier waarop en de mate waarin mensen participeren in een samenleving bestaat uit de wisselwerking tussen migrant en samenleving. Dit houdt in dat naast het feit dat ieder mens zelf invloed heeft op of hij/zij segregereert of assimileert of in hoeverre diegene integreert in een samenleving, er ook diverse actoren binnen een samenleving zijn zoals de staat, maatschappij, cultuur, politiek, arbeid en (bevolkings)groepen, die een rol spelen in dit proces.⁴⁴

Ook voor wat betreft de integratie van expats in een samenleving spelen de genoemde factoren en actoren een rol. Anne-Meike Fechter stelt dat de wereld van expats twee kanten heeft: een wereld die bestaat uit het hebben van vele mogelijkheden en een wereld met diverse grenzen. Zo is er de grens van het huis ten opzichte van de omgeving waarin het staat, de grens tussen de expatriate-gemeenschap en de stad of metropool waarin zij leven, maar ook de grens ten aanzien van de eetgewoontes van het land van herkomst ten opzichte van het land waar men werkt.⁴⁵ Uit interviews met Shell expats, echtgenotes en kinderen, die in het kader van deze scriptie zijn afgenomen, kwam onder andere naar voren dat er bijvoorbeeld niet of nauwelijks overleg met het bedrijf was ten aanzien van de uitzending, er was geen vrijheid in het kiezen van de bestemming.⁴⁶ Daar waar over het algemeen de integratie zich voltrekt in de wisselwerking tussen migrant en samenleving (figuur 1), speelt bij het integratieproces van expats ook het bedrijf/organisatie een sleutelrol (figuur 2). Dit is niet alleen omdat de migratie, bestemming en de tijdsduur door de werkgever wordt vereist en bepaald maar ook door de gedrageregels en bijvoorbeeld faciliteiten als speciale

⁴² Lucassen, Feldman en Oltmer, eds., *Paths of integration*, 7-11.

⁴³ Ibidem, 287.

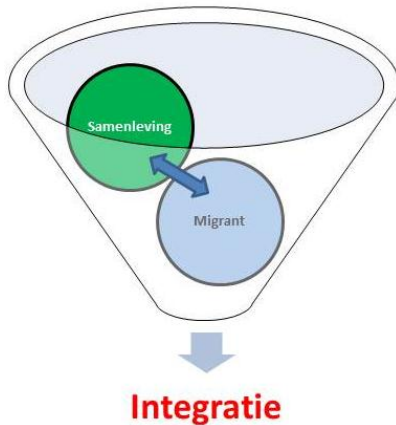
⁴⁴ Scheffer, *Land van aankomst*, 20-21, 109-110.

⁴⁵ Fechter, *Transnational lives*, vii.

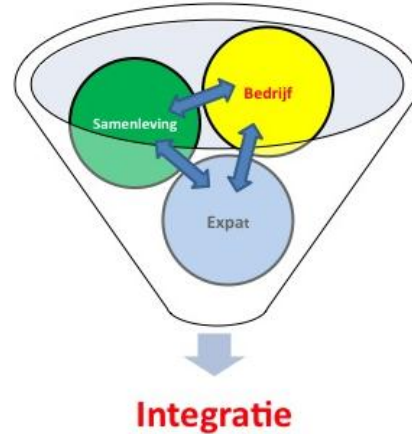
⁴⁶ Samenvatting van de interviews omtrent de vraag of er keuze was.

woonwijken die het bedrijf ter beschikking stelt voor de expats, die invloed hebben op de bewegingsvrijheid en integratieproces van de expats in de maatschappij. De migratie van expats verschilt daarmee voor een (belangrijk) deel van andere migranten waarbij de werkgever niet nadrukkelijk invloed heeft op het migratie- en integratieproces.

Vergelijking van integratieprocessen van migranten en expats

Figuur I: integratiemodel van migranten

Figuur II: integratiemodel van expats

In dit onderzoek naar de integratie van Shell expats in de Indonesische samenleving tussen 1945 en 1965, is er daarom aandacht voor de omstandigheden in de Indonesische samenleving én binnen het bedrijf Shell, om op die manier een compleet beeld te krijgen van de actoren in het integratieproces van de expat en hun gezinsleden.

Tegen deze achtergronden wordt in de hoofdstukken 2 tot en met 5, het onderzoek naar de integratie van Shell expats en hun gezinsleden in de Indonesische archipel tussen 1945 en 1965 geanalyseerd.

DEEL II

Koninklijke Nederlandse Shell

Het bedrijf: ontstaansgeschiedenis, interne organisatie en beleidslijnen

‘Royal Dutch Shell’ is een van de bekendste commerciële multinationals in de wereld. Vóór de naamsverandering in 2005, werd het bedrijf aangeduid als ‘De Koninklijke/Shell Groep’, afgekort: De Groep. Het bedrijf is ontstaan uit een fusie in 1907 tussen ‘N.V. Koninklijke Nederlandse Maatschappij voor de Exploitatie van Petroleumbronnen in Nederlandsch-Indië’⁴⁷ (‘De Koninklijke’, 1890) en ‘The Shell Transport and Trading Company, Limited’ (1897). Deze scriptie richt zich op het Nederlandse deel van de jointventure; het onderzoek betreft de Nederlandse expats in dienst van Shell, werkzaam binnen de Indonesische archipel.⁴⁸

De totstandkoming van de ‘N.V. Koninklijke Nederlandse Maatschappij voor de Exploitatie van Petroleumbronnen in Nederlandsch-Indië’ begint bij administrateur van de Oost-Sumatra Tabak Maatschappij, Aeilko Jans Zijlker. Hij kwam rond 1880 op Sumatra in aanraking met een zeer brandbaar aardproduct en raakte hierin dusdanig geïnteresseerd dat hij verder bodemonderzoek liet verrichten. Nadat Zijlker een gebied waar veel van het aardproduct gelokaliseerd was, had gevonden en hij middels onderhandelingen met de sultan van Langkat een vergunning had verworven om het uit de bodem te mogen halen, ging hij op zoek naar investeerders om het onderzoek te kunnen uitbreiden en om het product te exploiteren. Ter oprichting van een maatschappij hiervoor waren enkele Nederlandse en Indische zakenlieden bereid om investeringen te doen en/of zitting te nemen in de Raad van Commissarissen. President-commissaris van de nieuwe onderneming, mr. N.P. van den Berg – voormalig president van de Javasche Bank en directeur van de Nederlandsche Bank – zorgde ervoor dat op 18 april 1890 het nieuwe bedrijf het predicaat ‘Koninklijke’ kreeg van koning Willem III. Met het passeren van de acte op 16 juni 1890, was de oprichting van de ‘N.V. Koninklijke Nederlandse Maatschappij voor de Exploitatie van Petroleumbronnen in Nederlandsch-Indië’, een feit.⁴⁹

---

⁴⁷ In 1949 veranderde deze naam in ‘N.V. Koninklijke Nederlandse Petroleum Maatschappij’.

⁴⁸ N.V. De Bataafsche Petroleum Maatschappij, *Werkkringen. Mogelijkheden voor academici bij de Koninklijke/Shell Groep* (‘s-Gravenhage 1955) 11; Jonker en Luiten van Zanden, *Van nieuwkomer tot marktleider deel 1*, 6.

⁴⁹ H. Gabriëls, *Koninklijke Olie: de eerste honderd jaar 1890-1990* (‘s-Gravenhage 1990) 9-18.

De Koninklijke was een zogeheten *free-standing company*⁵⁰, een bedrijf dat speciaal opgericht is om enkel in het buitenland te opereren en niet in het land van oorsprong. Binnen de Indonesische archipel bestonden meerdere van dit soort – veelal in Nederland gevestigde – zelfstandige (olie)maatschappijen. Vanaf 1885 was het verkrijgen en verwerken van petroleum in handen van diverse commerciële bedrijven in de archipel. Voorzien van vergunningen, uitgegeven door afgevaardigden van de Nederlandse staat, konden de commerciële bedrijven naar eigen inzicht al het olie en gas dat zij vonden in de gebieden, gebruiken. De maatschappijen maakten deel uit van een koloniaal netwerk maar op den duur was het nuttiger voor de bedrijven om zich te verenigen; De Koninklijke/Shell Groep uit 1907 is hier een voorbeeld van. Aanleiding voor de fusie was dat Marcus Samuels – leidinggevende van het Engelse Shell Transport – in 1905 constateerde dat hij geen kans meer had een waardige concurrent te zijn in de productie van olie, nadat De Koninklijke op Tarakan een overvloed aan olie had gevonden. Hierbij speelde ook een rol dat Samuels slechts met enkele kantoorbediendes het bedrijf runde, hijzelf burgemeester van Londen was geworden en dat Shell Transport een aantal tegenslagen te verduren had gehad rond 1900, bij het verkrijgen van concessies in India. De Engelse Shell zou op korte termijn niet meer zelfstandig kunnen voortbestaan.⁵¹

Marcus Samuels trachtte in 1905/1906 een zo goed mogelijke deal te sluiten met Henri Deterding van De Koninklijke; het voorstel van Samuels was om te komen tot een fusie waarbij de inbreng van beide bedrijven zou leiden tot een gelijkwaardige verdeling van bezittingen, verantwoordelijkheden en bevoegdheden (een z.g. fifty-fifty verdeling). Deterding kon, gezien de betere bedrijfsresultaten van De Koninklijke in de jaren voorafgaand aan deze voorgenomen fusie, dit voorstel niet accepteren. De Raad van Commissarissen van De Koninklijke deed maanden later een ander voorstel aan Samuels, namelijk de verdeling van zestig-veertig, ten gunste van De Koninklijke. Wel zou de leiding over The Shell Transport and Trading als moedermaatschappij, in handen van Samuels blijven maar zou De Koninklijke een kwart van de aandelen van de familie Samuels van het later beursgenoteerde bedrijf overnemen. The Shell Transport and Trading was, zoals gezegd niet bij machte om zelfstandig te overleven en met zijn rug tegen de muur kon Samuels niet anders dan het voorstel van De Koninklijke accepteren.⁵² Deterding was dan ook zeer resoluut toen hij zei:

---

⁵⁰ Sluyterman, *Kerende kansen*, 53-54.

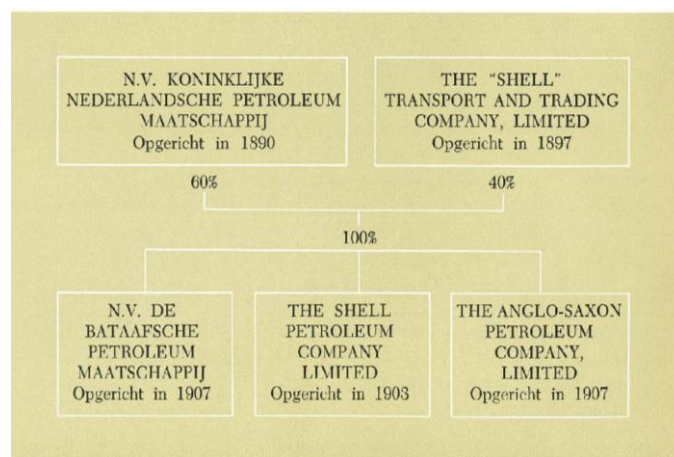
⁵¹ Gede Raka, Lanny Hardhy, Joko Siswanto, eds., *Multinational corporations. Proceedings of an International seminar on Multinational corporations and development process in developing countries: Indonesia experiences* (Bandung 1994) 120; Sluyterman, *Kerende kansen*, 53-54, 56-57; H. Baudet en M. Fennema, *Het Nederlands belang bij Indië* (Utrecht 1983) 158 en Gabriëls, *Koninklijke Olie*, 44.

⁵² *Ibidem*, 44, 49.

“Ik ben nu in een milde stemming en ik heb u daarom dit aanbod gedaan.

Maar wanneer u de kamer uitgaat zonder het te aanvaarden, is het voorbij.”⁵³

In de gemaakte afspraken tussen de twee bedrijven was besloten dat Shell Transport een holding/moedermaatschappij zou worden; ook De Koninklijke kreeg deze rechtsvorm. De zojuist genoemde constructie hield in dat beide bedrijven niet meer actief zouden zijn in de uitvoering zoals daarvoor, maar dat zij vanaf 1907 de vele (nieuw opgerichte) werkmaatschappijen c.q. dochterondernemingen, zouden gaan aansturen. Vijftig jaar na de oprichting van De Koninklijke/Shell Groep waren er al zo'n vierhonderd werkmaatschappijen aan wie het 'werk in het veld' werd overgelaten. Direct onder de twee moederbedrijven werden drie topwerkmaatschappijen in het leven geroepen: N.V. De Bataafsche Petroleum Maatschappij (1907), The Shell Petroleum Company, Ltd. (1903) en The Anglo-Saxon Petroleum Company, Ltd. (1907). Elk van deze maatschappijen werd belast met eigen taken aangaande de uitvoeringskant van De Groep en alle drie werden op hun beurt weer aandeelhouder in de vele onder hen geplaatste werkmaatschappijen. Hieronder is de organisatiestructuur van de top schematisch weergegeven:

Structuur van de top van De Koninklijke/Shell Groep⁵⁴

De expertise van elk van deze maatschappijen, werd op grote en internationale schaal ingezet. De werkzaamheden van De Groep betroffen dan ook niet alleen de ontdekking, exploratie, verwerking en het transport van aardolie, maar ook de verspreiding, het vervoer en verkoop van eindproducten, alsmede wetenschappelijk onderzoek gerelateerd aan de zojuist genoemde werkzaamheden. Logischerwijs was de administratie die gepaard ging met deze taken groot in omvang en bood dit in De Groep weer veel arbeidsplaatsen.⁵⁵

⁵³ Gabriëls, *Koninklijke Olie*, 49.

⁵⁴ N.V. De Bataafsche Petroleum Maatschappij, *Werkkringen*, 12.

⁵⁵ Gabriëls, *Koninklijke Olie*, 44, 49; N.V. De Bataafsche Petroleum Maatschappij, *Werkkringen*, 12-15; Jonker en Luiten van Zanden, *Van nieuwkomer tot marktleider, deel 1*, 6.

‘N.V. De Bataafse Petroleum Maatschappij’ (BPM) was de werkmaatschappij (van het huidige Shell) die uitsluitend exploiteerde in voormalig Nederlands-Indië, de Indonesische archipel. Deze maatschappij gaf technisch advies aan het gehele bedrijf (holdings en andere maatschappijen) over de opsporing en exploitatie van aardolie. De oud-werknemers en hun gezinsleden die voor dit onderzoek zijn geïnterviewd waren allen verbonden aan de BPM.⁵⁶

Beleidslijnen

“Het wordt steeds duidelijker dat we behoefte hebben aan een uiteenzetting van de Algemene Beleidslijnen die het gedrag moeten bepalen van de Maatschappijen die tot de Koninklijke/Shell Groep behoren in overeenstemming met de eisen van de landen waarin zij werken.”⁵⁷

Met deze woorden begint de inleiding van de ‘Algemene Beleidslijnen’ van Shell in de publicatie *Beschouwingen van een ondernemer* (1979) van Gerrit Wagner.

Ieder bedrijf stelt doelen voor zichzelf en bepaalt wat voor beleid het wil voeren om de doelen te verwezenlijken. Vanaf het jaar 1976⁽⁵⁸⁾ zijn de beleidslijnen c.q. beleidsuitgangspunten diverse keren gepubliceerd waarvan de laatste openbare publicatie stamt uit 2010⁽⁵⁹⁾. Naar eigen zeggen heeft Shell altijd beoogd zo efficiënt en doelmatig mogelijk, op een verantwoorde en winstgevende manier – op zowel korte alsook op lange termijn - zich te richten op de opsporing, exploitatie, verwerking en transport van diverse producten in de olie-, aardgas-, chemische- en andere daarvoor in aanmerking komende industrieën. Daarnaast wil(de) het bedrijf een researchfunctie vervullen waarin zij zoekt naar en mee helpt ontwikkelen van andere energiebronnen, om te voorzien in de - aan verandering onderhevige - behoeften van haar klanten over de gehele wereld.⁶⁰

Met zekerheid kan worden aangenomen dat er ook al beleidslijnen bestonden in de periode waar dit onderzoek zich op richt, 1945-1965, daar in een aan dit onderzoek ter beschikking gesteld privéarchief diverse brieven zijn teruggevonden waarin Shell - N.V. De Bataafsche

---

⁵⁶ Er is ten aanzien van de terminologie voor gekozen om in deze scriptie de naam ‘Shell’ – de huidige naamgeving van de multinational - te hanteren, terwijl het bedrijf tussen 1945-1965, De Koninklijke/Groep Shell heette en de desbetreffende expats in dit onderzoek in dienst waren van de werkmaatschappij de BPM. De holdings – het huidige Shell - waren eindverantwoordelijk voor alles wat de BPM ondernam en bepaalden in hoofdlijnen het te voeren beleid van de BPM. In het taalgebruik, hanteren geïnterviewden de naam ‘Shell’, nadat zij eerst wel hebben aangegeven dat de werkmaatschappij in Indonesië, officieel de BPM betrof. Er is voor gekozen om net als de geïnterviewden de naam ‘Shell’ (2005) te hanteren, tenzij anders noodzakelijk wordt geacht.

⁵⁷ G.A. Wagner, *Beschouwingen van een ondernemer* (Kampen 1979) 197.

⁵⁸ Aangenomen wordt dat deze Algemene Beleidslijnen – mogelijkterwils met enige wijzigingen - beschreven staan in het boek: G.A. Wagner, *Beschouwingen van een ondernemer 197-201*, daar in de *Algemene beleidsuitgangspunten van Shell* (2010) geschreven staat dat de eerste herziene uitgave pas is verschenen in 1984 en het boek van G.A.Wagner in 1979 gepubliceerd is.

⁵⁹ Shell International B.V., *Algemene beleidsuitgangspunten van Shell* (’s-Gravenhage 2010). Te vinden op: http://www-static.shell.com/static/nld/downloads/aboutshell/sGBP/sGBP_dutch.pdf

⁶⁰ Wagner, *Beschouwingen van een ondernemer*, 197; N.V. De Bataafsche Petroleum Maatschappij, *Werkkringen*, 15 en Shell International B.V., *Algemene beleidsuitgangspunten* (2010) 1.

Petroleum Maatschappij – refereert aan en de employé informeert over de Algemene Bepalingen. Een van deze brieven is te zien als afbeelding 3.⁶¹ Helaas ontbreekt het document waarin het daadwerkelijke nieuwe beleid uit 1957 is opgenomen.⁶²

Uit de brief uit 1957, kan opgemaakt worden dat het noodzakelijk werd geacht dat personeelsleden van de beleidslijnen op de hoogte waren; zij werden bij hun aanstelling alsook in geval van beleidswijzigingen, (schriftelijk) geïnformeerd over de beleidslijnen van het bedrijf. Ondanks het ontbreken van de officiële ‘Maatschappij’-documenten (noot 62) is het toch mogelijk geweest een reconstructie te maken van het beleid van Shell tussen 1945 en 1965. Hiervoor is gebruik gemaakt van de volgende bronnen: voor dit onderzoek afgenomen interviews, ter beschikking gestelde privédocumenten (van geïnterviewden) en aanvullende literatuur. Daarnaast is gebruik gemaakt van de eerder genoemde publicaties van de beleidslijnen uit 1979 en 2010 omdat het (personeels)beleid door de jaren heen geen ernstige trendbreuken heeft gekend.⁶³ Met behulp van het extrapoleren van de genoemde beleidslijnen naar het verleden is de reconstructie gemaakt van het vigerende beleid tussen 1945 en 1965.⁶⁴

---

⁶¹ N.V. De Bataafsche Petroleum Maatschappij, *Brief BPM waarin algemene bepalingen worden vervangen door dienstvoorwaarden* (Djakarta, 1 februari 1957) uit privéarchief Dronkert, dossier I.

⁶² Het genoemde privéarchief bevatte helaas geen exemplaar van beleidslijnen waaraan hier gerefereerd wordt. Ook zijn deze niet in andere (privé)documenten teruggevonden; wellicht zou deze informatie voorhanden kunnen zijn in het archief van Shell, maar om haar moverende redenen is Shell zeer terughoudend in het beschikbaar stellen van haar archiefmateriaal en is er daarom voor gekozen zoveel als mogelijk de beschikbare publieke informatie (uit secundaire bronnen) te gebruiken als bron materiaal en alleen de particuliere interviews en particuliere documenten als primair bronmateriaal.

⁶³ In de inleiding van de Algemene Beleidslijnen in het boek van G.A. Wagner staat: “*De uitgangspunten die hier volgen zijn niet nieuw: zij behoren, direct of indirect, tot de filosofie van de leiding van vele werkmaatschappijen of zij zijn vervat in handleidingen voor ons personeelsbeleid, in onze codes voor milieuzorg, veiligheid, etc. – of zij spelen een vanzelfsprekende rol bij het nemen van beslissingen.*” in: Wagner, *Beschouwingen van een ondernemer*, 197. Concluderend uit deze woorden, bestaat er een zekere continuïteit in het beleid van Shell.

⁶⁴ Ibidem, 197; Shell International B.V., *Algemene beleidsuitgangspunten* (2010) 1-2; N.V. De Bataafsche Petroleum Maatschappij, *PS/A (PS/B-BH) – beëindiging dienstverband* (Batavia-C. 15 juli 1949) uit privéarchief Dronkert, dossier II en N.V. De Bataafsche Petroleum Maatschappij, *Brief BPM waarin algemene bepalingen worden vervangen door dienstvoorwaarden* (Djakarta, 1 februari 1957) uit privéarchief Dronkert, dossier I.

Personeelsbeleid

In deze scriptie wordt voornamelijk gesproken over mannelijke expats – de werknemers – en over hun echtgenotes en kinderen. Dit is niet zonder reden. Al eeuwen lang is het - in elk geval voor de arbeidersklasse - gewoonte geweest dat zowel mannen alsook vrouwen buitenshuis werkten, maar in Nederland werd het in de negentiende en twintigste eeuw de gewoonte dat de echtgenote thuis bleef om voor het gezin te zorgen, indien het gezin zich dit kon permitteren, dus wanneer het salaris van de man voldoende was om van te leven. Het werd volgens Els Kloek door de Nederlandse samenleving ervaren als een luxe wanneer de vrouw, huisvrouw werd en alleen de man buitenshuis betaalde arbeid verrichtte. De man en de vrouw hadden zo ieder hun eigen domein om hun taken uit te voeren. Mede door deze normatieve gedachtegang was het in Nederland, in tegenstelling tot bijvoorbeeld in Frankrijk, dan ook niet gebruikelijk om een huishoudster in dienst te nemen.⁶⁵ Uit de studie *'De sociale positie van vrouwen. Balans en beleid'* van Anneke van Doorne-Huiskes⁶⁶, blijkt dat tot in de jaren zeventig/tachtig van de twintigste eeuw, de mate waarin de vrouw deelnam aan het arbeidsproces gekenmerkt wordt door grote verschillen. Van Doorne-Huiskens verklaart dit onder andere door het feit dat veel vrouwen stoppen met werken wanneer zij trouwen en/of kinderen krijgen. Geïnterviewden binnen dit onderzoek, bevestigen beide beelden. Zij vertelden dat hun echtgenoot of hun vader genoeg verdiende waardoor de noodzaak er ook niet was voor hen c.q. hun moeder om buitenshuis te werken – ook al wilde sommige echtgenotes dit wel omdat zij het werken in loondienst als prettig hadden ervaren. Maar ook de tijdgeest was ernaar dat gehuwde vrouwen voor het gezin zorgden en dat de man inkomsten verwierf. De echtgenotes namen en/of kregen ontslag toen zij trouwden. Vervolgens gingen zij met hun echtgenoot mee naar Nederlands-Indië c.q. Indonesië. Bij Shell werkte wel vrouwen en ook zij werden uitgezonden, maar indien zij trouwden heeft het bedrijf in haar beleid niet anders gehandeld dan in de tijdgeest in Nederland gebruikelijk was. In een brief aan een pas getrouwde vrouw schrijft Shell-maatschappij, BPM:

“Hierbij delen wij U mede, dat onze Maatschappij principieel geen gehuwde werkneemsters in haar dienst heeft op de voorwaarden zoals vastgelegd in de met U op 26 november 1946 aangegane arbeidsovereenkomst. In verband hiermee verlenen wij U per ultimo October 1949 ontslag uit onze dienst overeenkomstig artikel 3b der Algemene Bepalingen.”⁶⁷

---

⁶⁵ Els Kloek, *Vrouw des huizes. Een cultuurgeschiedenis van de Hollandse huisvrouw* (Amsterdam 2009) 9-10.

⁶⁶ Anneke van Doorne-Huiskes, *De sociale positie van de vrouw. Balans en beleid* (Deventer 1982).

⁶⁷ N.V. De Bataafsche Petroleum Maatschappij, *PS/A (PS/B-BH) – beëindiging dienstverband* (Batavia-C. 15 juli 1949) Privéarchief Dronkert, dossier II.

Hierdoor zijn er dus aanzienlijk meer mannen die tot de Shell staf behoorden dan vrouwen en richt dit onderzoek zich op de mannelijke werknemers, hun echtgenotes en kinderen. In hoofdstuk 5 wordt verder ingegaan op de positie en de rol van de Shell echtgenotes binnen de gemeenschap in Indonesië.⁶⁸

De vertaling van de algemene beleidslijnen naar personeelsbeleid hield meer in dan alleen het feit dat het beleid er op gericht was om vrouwen die huwden of gehuwd waren, uit dienst te laten treden. Peter Voser, CEO van Shell, schrijft in 2010: “*De beleidsuitgangspunten (...) vormen de sturende kracht achter het gedrag dat altijd van alle medewerkers van iedere Shell-maatschappij bij de bedrijfsuitoefening wordt verwacht*”.⁶⁹ De punten die het bedrijfsbeleid vormen, kunnen dus beschouwd worden als beschrijvingen van een gedragscode voor de werknemers van Shell. Het bedrijf stelt bepaalde eisen aan haar personeel: een werknemer behoort zich bijvoorbeeld volledig afzijdig te houden van praktijken met steekpenningen; er wordt geen financiële bijdrage geleverd aan politieke organisaties en inmenging in de politiek is niet toegestaan. Zoals de eerder geciteerde voormalig employé van Shell dhr. Postuma over politieke zaken zei:

“daar hield je je ver van, nee daar moest je, je echt niet mee bemoeien, dan was het zo gebeurd met je, dan moest je eruit.”⁷⁰

Vanuit de BPM werden politieke activiteiten niet expliciet verboden maar volgens dhr. Postuma voelde je aan dat je bij politieke zaken vandaan moest blijven. De bestuurders van werkmaatschappijen hebben wel altijd getracht goede contacten te onderhouden met politici van de nationale, regionale en lokale politiek – ook in perioden van moeizame politieke omstandigheden in Indonesië (hoofdstuk 3) – om hun werk te kunnen blijven doen. Maar Shell mengde zich niet actief in politieke zaken. Ook tegenstrijdige belangen (persoonlijk versus bedrijf) moesten worden voorkomen en werknemers dienden zich te allen tijde aan de wetten die gelden in de landen van arbeid te houden. Volgens de CEO van Shell in 2010, draagt de naleving van de gedragscode bij aan het zakelijk succes van Shell. De bedrijfsethiek draait namelijk om integriteit, respect voor anderen en openheid.⁷¹

---

⁶⁸ Kloek, *Vrouw des huizes*, 9-10; Doorne-Huiskes, *De sociale positie van de vrouw*, 12-13; N.V. De Bataafsche Petroleum Maatschappij, *PS/A (PS/B-BH) – beëindiging dienstverband* (Batavia-C. 15 juli 1949) Privéarchief Dronkert, dossier II en een samenvatting van de interviews, waarin hierover een eenduidig antwoord naar voren kwam.

⁶⁹ Shell International B.V., *Algemene beleidsuitgangspunten* (2010) 1.

⁷⁰ Interview dhr. Postma (1.21.24 – 1.23.42).

⁷¹ Wagner, *Beschouwingen van een ondernemer*, 199-200, Willem Wagner, *Samenspel. De familiegeschiedenis van Martha van der Heul en Gerrit Wagner* (Den Haag 2011) 171; Interview met dhr.

Shell contracteerde veelal jonge mensen, afgestudeerd aan de Technische Universiteit, technische hogeschool of middelbare technische school, voor een van de vele technische functies die Shell te bieden had zoals bijvoorbeeld geoloog, geofysicus, elektrotechnicus of (werktuig)bouwkundige. Voordat de werknemers op verschillende onderdelen van de olie-, gas- en chemische industrie geplaatst werden, moest een tweetal cursussen verplicht gevolgd worden: De “introductiecursus” gaf informatie over het belang van de aardolie-industrie binnen een economische en internationale context, over de taken en organisatie van Shell en over de loopbaanmogelijkheden. Daarnaast werd een interne theoretische- en praktijkgerichte opleiding gevolgd om specifieke kennis over het arbeidsproces op te doen en te weten of de werknemer geschikt was voor de uitvoering van de taken waarvoor hij was aangenomen. Contractueel werd vastgelegd dat men in dienst van Shell, uitgezonden kon worden naar het buitenland; weigering van uitzending door de werknemer kon leiden tot ontslag. Werknemers tekenden dus voor een eventueel expat-bestaan. Uitzending naar een buitenpost kon als onderdeel van de opleiding al in deze opleidingsperiode voorkomen, met als doel de werknemer voor te bereiden op wat hij kon verwachten wanneer hij uiteindelijk zou worden uitgezonden en zich in het expatleven zou gaan begeven. Ook kregen nieuwe stafleden geleidelijk aan verantwoordelijkheden nadat zij waren begeleid door een of meer ervaren stafleden. De echtgenote van een employé, mevrouw van Engelshoven vertelde hierover het volgende:

“De geweldige tijd (...) dat met elkaar alles samen doen; dat kende je in een familie wel maar niet in zo’n groot verband (...) dat je elkaar hielp met alles en dan al die talenten van die mensen bij elkaar en voor mijn man zeker, want er waren veel oudere heren die veel meer van het werk wisten dan mijn man toen hij binnenkwam; hij kon enorm veel leren van deze mensen. Natuurlijk ook zelf (...) kon hij zijn eigen inzichten [in]brengen, maar hij leerde ook veel en dat is natuurlijk een beginpunt geweest (...) waar hij dus die voorliefde voor dat werk en de Maatschappij gekregen heeft.”⁷²

Van Engelshoven (1.53.14 – 1.54.48); Interview dhr. Postma (1.21.24 – 1.23.42) en Shell International B.V., *Algemene beleidsuitgangspunten* (2010) 1-2, 5-6.

⁷² Interview met mevrouw van Engelshoven (54.35 - 55.36).

Werkte de employé al enige tijd voor Shell, dan waren er 'opfriscursussen' – met name voor de expats die geruime tijd in het buitenland hadden gewerkt. Tijdens hun verlofperiode – in Nederland – leerden zij de laatste ontwikkelingen binnen hun vakgebied.⁷³

Binnen haar beleid stuurde Shell erop aan om employés kennis te laten nemen van allerlei afdelingen en functies binnen het bedrijf, met als beoogd effect dat een employé met een soortgelijke functie, de andere werknemer kon vervangen wanneer dit nodig werd geacht – immers doordat zij nu over dezelfde soort competenties en kennis beschikten, waren ze uitwisselbaar. Het werk kon dan, na vervanging van personeelsleden, evengoed naar behoren worden afgerond. Door werknemers hun taken in verschillende (geografische) gebieden te laten uitvoeren, konden succesvolle toepassingen overal worden toegepast. Tegelijkertijd zorgde het voortdurend verplaatsen van de employés voor een ruimere blik van de werknemer op internationaal niveau, wat goed paste in de mondiale visie van de multinational. Door te vertrouwen op het uithoudings- en aanpassingsvermogen van de expats, kon Shell op ieder gewenst moment de employés overplaatsen naar een gebied waar hun (eventuele andere) competenties meer nodig werden geacht. Tevens kon het de doorstroming van personeelsleden in bepaalde functies bevorderen. Volgens L. Simonse en B. Fruyntier, is dit loopbaanplanningssysteem onderdeel van een middellange termijnvisie van Shell. Op langere termijn was dit systeem namelijk ook nuttig binnen de algemene bedrijfsvoering omdat de werknemers die kans maakten door te stromen naar het hoger management, hun opgedane kennis van alle facetten van het bedrijf in diverse geografische gebieden, konden gebruiken.⁷⁴

In een eigen publicatie uit 1955 schrijft Shell dat deze werkwijze inhield dat de employé zich moest bedenken dat *“zijn werkkring vrij zeker van turbulente aard zal zijn. Hij zal een goed aanpassingsvermogen moeten bezitten, aangezien hij vaak met buitenlandse collega's (Engelsen, Amerikanen, Fransen, Indonesiërs, Venezolanen, enz.) zal moeten samenwerken. Ook ten opzichte van de plaatselijke arbeidskrachten zal hij de juiste houding dienen te vinden. Een redelijk goede kennis van de taal van het land van tewerkstelling zal hij zich dus moeten eigen maken.”*⁷⁵ Het aanpassingsvermogen en de flexibiliteit van de werknemers was van essentieel belang daar het werk alleen gedaan kon worden indien men bereid was – op een door Shell ieder gewenst moment – te emigreren plus dat iedereen ook beseftte dat er erkenning moest zijn voor *“het belang van teamwork (...) geborgenheid en gelijkgezindheid. Vertrouwdheid en*

---

⁷³ N.V. De Bataafsche Petroleum Maatschappij, *Werkkringen*, 33-34 en Memoires van mevrouw Doeland-Beernink: G. van Doeland-Beernink, *Herinneringen aan Indonesië voor de Shell, 1947-1954*, 1-13, aldaar 8.

⁷⁴ Wagner, *Samenspel*, 143-144; L.Simonse en B. Fruyntier, *De wereld is je werk, je werk is je wereld. HRM bij de Koninklijke Shell Exploratie en Productie Laboratorium. Verslag van een mini-case. HRM-rapport 17* (Tilburg 1994) 13 en N.V. De Bataafsche Petroleum Maatschappij, *Werkkringen*, 14 en 115.

⁷⁵ *Ibidem*, 115.

het gevoel dat je samen iets kunt bereiken, de club vooruit helpen."⁷⁶ Bewust van de hoge eisen die Shell stelde aan haar werknemers, besepte het bedrijf dat er iets tegenover moest staan; de kracht van het bedrijf lag in de wisselwerking tussen werkgever en werknemer. Door (eventuele) ongemakken in het expatbestaan – veel verhuizen, in het buitenland werken, familieleden achterlaten, enzovoorts – daar waar mogelijk, dragelijk te maken met het ter beschikking stellen van een scala aan voorzieningen voor de werknemers, kon Shell rekenen op de inzet van haar expats.⁷⁷

Na de Tweede wereldoorlog vond de wederopbouw plaats, niet alleen in Nederland maar ook in Nederlands-Indië. Shell moest de verwoeste raffinaderijen weer opbouwen en gebruiksklaar maken en dus waren er vele vacatures voor jonge mensen. Op zoek naar avontuur, dan wel om onder de dienstplicht uit te komen; een 'baan voor het leven' bij Shell, was voor jonge academici en niet-academici zeer aantrekkelijk. Ten opzichte van vele andere werkgevers betaalde Shell een goed salaris - dit had te maken met het idee dat voor de hoge eisen die gesteld werden aan werknemers, de bedrijfsleiding vond dat daar iets tegenover moest staan. Salarisverhoging kreeg men periodiek op basis van leeftijd, de opgedane ervaring, verdiensten, functieomschrijving en toekomstige mogelijkheden. Shell betaalde de expats uit door middel van een basis- en een lokaal salaris. Het lokale salaris werd uitbetaald in de valuta van het land naar waar de expat was uitgezonden en afhankelijk van de kosten voor het levensonderhoud – welke per land verschilde – kreeg de expat een toeslag. Het basissalaris hing samen met de pensioenvoorziening. Om de expats zo veel mogelijk gelijk te behandelen bij de pensioenopbouw, kon het lokale salaris niet als grondslag worden genomen, immers de expat die een relatief laag lokaal salaris uitbetaald kreeg in een land waar het levensonderhoud redelijk goedkoop was, zou ten opzichte van expats in een land met een meer kostbaar levensonderhoud sterk worden benadeeld. Het basissalaris betrof een standaard bedrag, afhankelijk van de functie van de expat en dus niet van het land waar de expat werkte. In enkele interviews werd aangehaald dat men het "oneerlijk" vond dat collega's in Venezuela, meer betaald kregen dan zichzelf in Indonesië. Employé dhr. van Engelshoven zei hierover:

"(...) dat je dus mensen stuurt naar Venezuela en Indonesië vind ik prima, maar dan moet je ze wel ongeveer hetzelfde behandelen: in Venezuela kregen ze 4 keer zoveel geld als wij in Indonesië, dat vond ik eigenlijk .. dat vond ik een onterechte zaak. (...) Ja, de reden was dat Venezuela viel onder Shell *Trading* en *Transport* (STT) en daar was Engels management en Indonesië viel onder de Bataafse

---

⁷⁶ Jeroen Visser, 'Gekweekt in Shells eigen laboratorium', *De Volkskrant/Historisch Nieuwsblad*, 1 oktober 2011.

⁷⁷ Ibidem en N.V. De Bataafsche Petroleum Maatschappij, *Werkkringen*, 14.

Petroleum Maatschappij .. was Nederlands management .. en bovendien werd er dus in Indonesië veel minder verdiend. Dat begrijp ik allemaal wel (...) veel minder olie en bovendien veel meer problemen met de uitvoer, met de 'currency'; je kon in Indonesië niks invoeren (...) in Indonesië leerde ik mijn vak, maar ik leerde ook dat je alles wat je wilde .. dat moest je maar oplossen .. ik bedoel iets invoeren .. iets bestellen, dat was dom .. dat kwam niet .. daar was geen geld voor .. dus je deed alles met oude rotzooi .. dat betekent ook dat je een geweldige handigheid kreeg om met spullen van ver voor de oorlog toch nog dingen te doen, die een zekere zinnigheid hadden. Dat vond ik eigenlijk wel leuk.”⁷⁸

Tussen de diverse landen (Venezuela en Indonesië) bestonden dus verschillen in het salaris van de werknemers. Ondanks het feit dat Shell een 'gelijkheidsbeleid' voerde waarin zij de verschillen in levensonderhoud per land trachtte op te vangen door extra vergoedingen uit te betalen en de pensioenen afhankelijk te maken van het basissalaris, heeft dit beleid een gevoel van ongelijkheid niet weg kunnen nemen bij de werknemers. Overigens zijn de geïnterviewden zeer te spreken over de pensioenregeling van Shell. Hierbij wordt vooral gedacht aan de regeling van de zogeheten 'tropenjaren'. Hoe meer jaren de werknemer in de tropen had gewerkt, hoe eerder diegene met pensioen mocht. Hieronder een schematisch overzicht:

Bij dienst in:	Pensioengerechtigde leeftijd		Salaris- percentage
	Mannelijke fondsleden	Vrouwelijke fondsleden	
1. gebieden met gematigd klimaat	60 jaar	55 jaar	6%
2. z.g. half-tropische gebieden . . .	57 jaar	50 jaar	8%
3. tropische gebieden	53 jaar	45 jaar	10%

De pensioengerechtigde leeftijden en de door de employés te storten salarispercentages ⁷⁹

Net zoals bij andere pensioenuitkeringen was de hoogte van het bedrag afhankelijk van het aantal jaren dat er voor het bedrijf was gewerkt. Indien de gepensioneerde employé overleed, kreeg de weduwe vijftig procent van het bedrag uitgekeerd al dan niet aangevuld met tien procent voor elk kind onder de achttien jaar, met een maximum voor vier kinderen. Deze regelingen golden ook wanneer de werknemer kwam te komen overlijden tijdens zijn diensttijd voor Shell.

Iedere werknemer werd voorafgaand aan het in dienst treden medisch gekeurd, zodat aangenomen kon worden dat uitzending naar tropische gebieden geen probleem zou zijn. Iedere expat kreeg ook vaccinaties tegen infectieziekten van het land van bestemming. Indien

⁷⁸ Interview met dhr. Van Engelshoven (53.15 – 54.53).

⁷⁹ N.V. De Bataafsche Petroleum Maatschappij, *Werkkringen*, 23.

er geen medische voorzieningen aanwezig waren op de plaatsen waar gewerkt moest worden, verzag Shell zelf in het bouwen c.q. mee financieren van ziekenhuizen en contracteerde zij internationaal- en lokaal aangenomen artsen.

De overtocht naar het buitenland werd bekostigd door Shell en ten aanzien van de huisvesting kon de expat veelal op de plaats van bestemming een gemeubileerd huis, in eigendom van de maatschappij, betrekken. Er waren sport- en recreatievoorzieningen voor de expats, zoals een zwembad, tennisvelden, bioscoop en een sociëteit (door geïnterviewden aangeduid als 'de Soos') en ook kon men naar erediensten van Protestantse- of Rooms-Katholieke Kerk. In Indonesië was er ook een Moskee voor de Islamitische werknemers.

Een expat had daarnaast recht op verlof. Er waren twee soorten verlof, namelijk een kort jaarlijks verlof van ongeveer twee weken, binnen de regio waar de werkzaamheden werden uitgevoerd – ook wel aangeduid als 'vakantie' – en een zogeheten 'groot verlof', dat na gemiddeld drie jaar (in de tropen) in Nederland werd doorgebracht. Het groot verlof duurde ongeveer drie maanden plus de duur van de heen- en terugreis (in de beginjaren na de Tweede wereldoorlog, ging de reis veelal per boot dus duurde een totaal verlof ongeveer zes maanden). De expats kregen hun salaris doorbetaald in valuta van het land waar de expat (en het gezin) verbleef.⁸⁰

Het is goed om te belichten dat het in ieders belang was, voor zowel de werkgever alsook de werknemer, dat zij zich inzetten om het bedrijf draaiende te houden en te ontwikkelen. Analist Peereboom beschrijft in zijn verslag over 'de ware aard van Shell', dat de algemene beleidslijnen en het personeelsbeleid van Shell, bij werknemers veelal leidden tot een "sterk ontwikkeld loyaliteitsgevoel".⁸¹ Een voormalig Shell employé bekrachtigt deze conclusie van Peereboom, door te zeggen:

"als Shell-man tank je alleen bij Shell (...) Als de benzine bijna op was, reed ik net zo lang door tot we een Shell-pomp vonden (...) bij de concurrent tanken - dat is hoogverraad."⁸²

Illustratief in dit verband is: de wijze waarop Gerrit Wagner in 1957 - in zijn functie als general-manager op Sumatra - het belang van de wisselwerking tussen Shell en haar werknemers verwoordde, toen op een dag een Russische journaliste van *Pravda* bij hem kwam voor een rondleiding over het terrein van Shell. Zij verwonderde zich over alle

---

⁸⁰ Er is in alle interviews gesproken over de verlofregelingen en gaven een eenduidig antwoord en N.V. De Bataafsche Petroleum Maatschappij, *Werkkringen*, 20-30.

⁸¹ Een analyse van de Nederlandse analist Peereboom in zijn verslag over 'de ware aard van Shell'. Keetie Sluyterman, *Concurreren in turbulente markten, 1973-2007. Geschiedenis van Koninklijke Shell, deel 3* (Amsterdam 2007) 254.

⁸² Jeroen Visser, 'Gekweekt in Shells eigen laboratorium'.

faciliteiten op het terrein, zoals een ziekenhuis, een tandarts en een polikliniek en vroeg zich af wat het de werknemers kostte om daarvan gebruik te maken. Wagner antwoordde:

“niets (...) dit is een stuk van hun beloning. (...) Dat is niet alleen goed voor de mensen, maar ook voor het bedrijf.”⁸³

---

⁸³ Harry van Seumeren, *Gerrit A. Wagner. Een loopbaan bij de Koninklijke* (Utrecht 1989) 21.

Hoofdstuk 3

| De overheid, Shell en de samenleving |

De verhouding tussen Nederland, Nederlands-Indië en Shell tot 1945, in vogelvlucht

Het is al eeuwenlang een bekend verschijnsel dat Nederlandse ondernemingen zaken doen in de Indonesische archipel. Het meest bekende voorbeeld hiervan is de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC). Een samenwerkingsverband van Nederlandse ondernemers in de zeventiende en achttiende eeuw die handel dreven in, met en vanuit Oost-Indië. Na het verdwijnen van de VOC eind achttiende eeuw, werd de koning van Nederland verantwoordelijk voor het koloniale gebied 'Nederlands-Indië', maar hij besteedde zijn bestuurlijke taken uit aan het Indische gouvernement. Naast de staatkundige verbondenheid tussen Nederland en Nederlands-Indië, waren de twee landsdelen economisch gezien ook met elkaar verweven. Een winstgevende economie in de kolonie zorgde voor een goed gevulde Nederlandse schatkist en voor een sterke internationale handelspositie van Nederland. Koloniale producten werden naar het moederland verscheept door de Nederlandse Handel-Maatschappij (NHM), deels ten behoeve van de Nederlandse markt, maar ook werden de koloniale producten via de stapelmarkt in Amsterdam geëxporteerd naar andere landen. De Nederlandse economie richtte zich – naast het importeren en exporteren van koloniale producten – voornamelijk op het maken en exporteren van in Nederland vervaardigde eindproducten uit de metaal- en textiel sector. Deze eindproducten werden veelal weer naar Nederlands-Indië verscheept. Beide economieën, maar vooral de Nederlandse, profiteerden van de interne handel met elkaar. Nederland wilde (nog) meer winst uit haar kolonie halen en voerde in 1830 - op het eiland Java - het cultuurstelsel⁸⁴ in. Na ongeveer veertig jaar werd dit stelsel, ondanks de stimulans die het beide economieën gaf, uiteindelijk ten gunste van meer vrije ondernemingszin, eind jaren zestig van de negentiende eeuw, afgeschaft. Sindsdien werd de inheemse bevolking, in economische zin, ook meer beschermd.⁸⁵

Aan het eind van de negentiende eeuw begonnen ook particulieren te investeren in Nederlands-Indië. De financiering van deze investeringen kwam voornamelijk uit Nederland.

---

⁸⁴ Een economisch feodaal stelsel, waarbij de inheemse bevolking van Nederlands-Indië op de plantages gedwongen werd te werken en specifieke producten te verbouwen die verplicht werden afgestaan aan het Indische gouvernement c.q. de Nederlandse staat. Dit systeem – dat bedacht werd door Johannes van der Bosch, raadgever van Koning Willem I – was gebaseerd op een oude werkwijze van de VOC.

⁸⁵ Femme Gaastra, 'De VOC al voorloper van de koloniale staat', *Leidschrift* 15 (3) (2000) 7-21, aldaar 7-9, 20-21 en Rebecca Roskam, 'Het nieuwe stelsel ruikt teveel naar de ploeg'. Opkomst en ondergang van het cultuurstelsel in Nederlands-Indië', *Leidschrift* 15 (3) (2000) 52-65, aldaar 52-55, 58, 61, 64-65.

Nieuwe producten als rubber, tin en vooral ook aardolie werden geëxploiteerd vanaf de jaren negentig van de negentiende eeuw en er ontstond hierin dan ook een levendige handel. In de oliesector was het bedrijf De Koninklijke Nederlandse Maatschappij voor de Exploitatie van Petroleumbronnen in Nederlandsch-Indië, de grote speler in het veld. Veel van de economische activiteiten in Nederlands-Indië vonden plaats op Sumatra en Borneo. Omdat de geografische afstanden binnen de archipel en tussen Nederland en de kolonie groot waren, was het van belang dat het vervoer in de regio goed geregeld werd. Met het opkomen van de vervoerssector in Nederlands-Indië (gestimuleerd door onder andere de oliemaatschappijen) kreeg de handel of eigenlijk de algehele economie een (stevige) impuls. De economische bedrijvigheid in Nederland nam ook toe. Het was echter, ten tijde van politieke instabiliteit, zoals de Eerste- en Tweede Wereldoorlog, dat de economische verhouding tussen Nederland en de kolonie veranderde. De Eerste Wereldoorlog zorgde ervoor dat de Europese afzetmarkt grotendeels afgesloten werd voor Indische producten; enerzijds was het neutrale Nederland niet goed te bereiken, anderzijds konden de producten vrijwel niet worden geëxporteerd naar bezette gebieden in Europa. Hierdoor werden de bedrijven in Nederlands-Indië gedwongen te zoeken naar andere afzetmarkten, bijvoorbeeld in Zuid-Oost-Azië. De kolonie had economisch succes met het afzetten van haar producten op die markten, waardoor Nederland en Nederlands-Indië niet alleen maar in geografisch opzicht ver uit elkaar lagen maar ook steeds meer in economische zin van elkaar verwijderd raakten. Het wereldwijd opkomende nationalisme vanaf de twintiger jaren droeg hier overigens ook aan bij. Voor Shell had dit eveneens consequenties: in de Sovjet-Unie en Mexico werden bedrijfsonderdelen genationaliseerd en in Nederlands-Indië trachtte de Nederlandse- maar met name de Nederlands-Indische regering de macht naar zich toe te trekken door het monopolie van Shell in de archipel in te perken. De regering liet concurrentie toe in nieuwe oliegebieden bij Jambi en zette Shell daarnaast nog onder druk door met hun een joint venture te sluiten in ruil voor concessierechten. Met de joint venture kon de Nederlands-Indische regering meeprofiteren van de oliewinsten. Ook werd het koloniale begrotingstekort verminderd door de uitvoerheffing op olie te verhogen waarbij de oliemaatschappij opdraaide voor de kosten.⁸⁶ De crisisperiode in de jaren dertig van de twintigste eeuw en het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog op het Europese continent, vergrootte de noodzaak voor Nederlands-Indië om zich nog meer op zichzelf te richten en op de landen om haar heen. Nederlands-Indië ging geleidelijk aan haar eigen weg in economisch- en uiteindelijk ook in politiek opzicht. (Nederland voelde dit toen nog niet zo; eerst vlak na de Tweede Wereldoorlog werd haar dit zeer duidelijk gemaakt.) Het varen van de eigen koers werd wel sterk beperkt toen Nederlands-Indië, vanaf 1942 door Japan werd bezet. De bezetter trachtte

---

⁸⁶ Jonker en Luiten van Zanden, *Van nieuwkomer tot marktleider. deel 1*, 261, 264, 267-269.

weliswaar het gewone leven in de archipel door te laten gaan, maar tegelijkertijd werden grote aantallen mensen van de inheemse, Indische, Europese Nederlandse alsook buitenlandse bevolking, geïnterneerd in gevangenkampen en/of tewerk gesteld, waaronder veel werknemers van Shell. De reden om Shell employés te internen had vooral te maken met het feit dat de Japanse bezetter hen wilde straffen voor de vernielingen die de employés bewust hadden aangericht in onder andere de raffinaderijen, elektriciteitsbedrijven, haveninstallaties, olie- en benzinevoorraden, drukkerijen, vliegvelden en exportproducten die Shell voorafgaand aan de bezetting in gebruik had. De autoriteiten in Nederlands-Indië hadden uit voorzorg in 1939-1940, Shell maar ook andere bedrijven de opdracht gegeven de voor de vijand strategische installaties te saboteren waardoor voorkomen zou worden wat in Nederland, Frankrijk en België was gebeurd; daar waren installaties, fabrieken en voorraden namelijk ongeschonden in handen van de vijand gevallen, die zij vervolgens gewoon konden inzetten voor oorlogsvoering. In Indië mocht dit niet gebeuren indien de kolonie zou worden ingenomen.⁸⁷ Ondanks het feit dat een aantal geplande vernielingen niet volledig zijn uitgevoerd, omdat angstige werknemers de zaak niet durfden af te wachten en vroegtijdig vluchtten, dan wel door tijdsdruk of andere redenen, zijn veel strategische gebouwen en installaties onbruikbaar geworden. Zo hebben de Japanners tijdens de bezetting nauwelijks gebruik kunnen maken van de fabrieken en voorraden van Shell. Het succes van dit strategisch goed uitwerkte plan, staat echter wel in scherp contrast tot de prijs die employés in dienst van de BPM ervoor hebben moeten betalen onder regime van de Japanse bezetter. De oorlogsjaren in Nederlands-Indië hebben littekens achtergelaten en vele mensen – Shell employés en anderen – kostte het hun leven. Een en ander liet onverlet dat de oorlogstijd voor nationalistische sympathisanten ook dé periode was om de tendens van zelfstandigheid van Nederlands-Indië in de jaren ervoor, om te zetten in onafhankelijkheid; onafhankelijk van welke buitenlandse machthebber dan ook.⁸⁸

Samenvattend: de komst van de VOC en later ook de buitenlandse investeringen in de economie van de archipel door grote bedrijven en multinationals onder andere in de olie-industrie zoals Shell, hebben een grote bijdrage geleverd aan de economische ontwikkeling van het gebied. Overigens is deze tendens volgens Sandra Chambers Vaughn ook doorgezet in

---

⁸⁷ In 1949 werd dit beleid beschreven in het boek 'Brandende aarde', uitgegeven door de N.V. De Bataafsche Petroleum Maatschappij.

⁸⁸ Khong Cho Oon, *The politics of oil in Indonesia: Foreign company-host government relations* (Cambridge 1986) 54, 58; P.J. Drooglever, 'Nederlands-Indonesische betrekkingen 1945-1950', *Spiegel Historiaal. Maandblad voor geschiedenis en archeologie* 3 (1986) 106-155, aldaar 111, 116; Jack Boer, *Koninklijke Olie in Indië. De prijs voor het vloeibaar goud 1939-1953* (Bergen n.h. 1997) 108-113; Jonker en Van Zanden, *Van nieuwkomer tot marktleider, deel 1*, 261, 264, 267-269; Johan Fabricius, *Brandende aarde. De vernieling en evacuatie van de olieterreinen in Nederlandsch-Indië* ('s Gravenhage 1949) en C. Smit, *Het akkoord van Linggadjadi. Uit het dagboek van prof.dr.ir. W. Schermerhorn* (Amsterdam 1959) 13.

de periode 1950-1972 met name door de aanwezigheid van grote alsook kleine oliemaatschappijen.⁸⁹ Tijdens de Tweede Wereldoorlog is er zowel op politiek alsook op economisch vlak een andere wending gegeven aan de toekomst van de archipel, waarin zelfbeschikkingsrecht het kernwoord is. Er kwam na de oorlog politieke zelfbeschikking met de oprichting van de Republiek Indonesië en haar macht mondde uiteindelijk uit in nationalisatie van de olievoorraden en andere economische activiteiten. In het navolgende zal aandacht worden besteed aan de verhoudingen tussen de 'spelers in het veld' na de Tweede Wereldoorlog tot en met het vertrek van Shell uit Indonesië.

Verhoudingen in de Indonesische archipel: de Nederlandse- en de Indonesische overheid en Shell, 1945-1965

Einde van de Tweede Wereldoorlog

Het aantal nationalistische sympathisanten groeide tijdens de bezetting in Nederlands-Indië en gedurende de oorlogsjaren voerden nationalistische leiders gesprekken met de Japanse bezetter over onafhankelijkheid van hun land. Het geleidelijke onafhankelijkheidsproces was nog in volle gang toen de Tweede Wereldoorlog in Europa eindigde. Nederland had zich nog niet kunnen hergroeperen omdat de oorlog in Nederland pas in mei 1945 eindigde en niet al vlak na de komst van de geallieerden in Europa in 1944. Hierdoor was het dus ook nog niet mogelijk geweest om Nederlands-Indië te heroveren op Japan. Het was een onverwachte wending voor veel mensen, maar op 15 augustus 1945 capituleerde het Japanse Keizerrijk, nadat de Amerikanen de Japanse steden Hiroshima en Nagasaki met atoombommen vrijwel met de grond gelijk hadden gemaakt. Nu Japan had gecapituleerd, behoorde volgens internationale wetten Nederlands-Indië weer toe aan Nederland. Het einddoel van de nationalistes in Nederlands-Indië was op dat moment echter nog niet bereikt en in het gezagsvacuüm dat was ontstaan maakten de nationalistische leiders Soekarno en Hatta dankbaar gebruik van de situatie om hun doel – nu zonder hulp van de Japanners – te verwezenlijken: ze verklaarden twee dagen na de overgave van Japan, op 17 augustus 1945, Nederlands-Indië onafhankelijk van Nederland. De Republiek Indonesië was gesticht. Nog niet overal in de archipel wisten mensen dat de bevrijding van de Japanners had plaatsgevonden, laat staan de machtswisseling(en). De republikeinen konden, nog steeds in afwezigheid van Nederlandse gezagsdragers en troepen, aan terrein winnen – al was dat beperkt omdat er geen republikeinse strijdkrachten waren, afgezien van jongerengroeperingen die geweld gebruikten (zogeheten pemoeda's) en de regering

---

⁸⁹ Sandra Chambers Vaughn, *Foreign aid: its impact on Indonesian political development, 1950-1972* (Washington 1978) 191-195.

afhankelijk was van de zittende ambtenaren. De Amerikanen hadden de Japanse troepen inmiddels opgedragen te zorgen voor de ordehandhaving en voor de bescherming van de levens en eigendommen van de ingezetenen van de archipel, totdat de geallieerden zouden arriveren. Echt veel effect had deze eis van de geallieerden echter niet, daar de Japanse troepen zich hier niet aan hielden, veelal uit angst voor algehele onrust in het land en het geweld van de pemoeda's. Voor hun eigen veiligheid bleven Nederlandse en Indische voormalig geïnterneerden nog enkele weken in de interneringskampen omdat pemoeda's – los van de republikeinse regering - de aanval op hen hadden ingezet. Ook sommige Japanse militairen kozen voor 'vrijwillige internering'. Deze tijd vol met geweld, gevangenneming van vele mensen en moord door pemoeda's en andere nationalistes, staat ook wel bekend als de 'Bersiap'-periode.⁹⁰ Begin november 1945 konden langzamerhand groepen (ex-) geïnterneerden de kampen verlaten, enkele Britse troepen waren geland en namen de bescherming van de geïnterneerden op zich. Pas in het voorjaar van 1946 arriveerden veel Nederlandse en Britse troepen. Het republikeinse gezag reikte uiteindelijk alleen tot Java en Sumatra - met uitzondering van grote steden – en in de andere gebieden van de archipel werd het Nederlandse gezag hersteld. De rust keerde enigszins terug en beide machthebbers in de archipel startten onderhandelingsgesprekken die uitmondde in een conceptakkoord van Linggadjati (1946). Hierin werd onder andere overeengekomen dat: Nederland de Republiek Indonesië (op Java en Sumatra) zou erkennen; er een hervorming van het Koninkrijk der Nederlanden zou plaatsvinden waarin het gebied 'Nederlands-Indië' werd omgevormd tot een soevereine, democratische federale staat – genaamd 'Verenigde Staten van Indonesië'; de overige gebiedsdelen van Nederland in Indië, zouden mogelijk deelstaten worden van de federale staat Indonesië en er zou een Nederlands-Indonesische Unie tot stand komen waarin zij met name op het gebied van financieel en economisch beleid zouden samenwerken. Het Nederlandse bedrijfsleven in Nederlands-Indië drong bij de Nederlandse regering erop aan dat hun bedrijvigheid in de kolonie niet verloren mocht gaan – zij wilden onder geen beding hun sterke positie aldaar verliezen – en de regering moest hun belangen hierin behartigen tijdens de onderhandelingen met de republikeinen. Hoewel de onderhandelingen niet gemakkelijk waren, werd het (concept)akkoord van Linggadjati op 25 maart 1947 gesloten

---

⁹⁰ Zeer recent pleitten Gert Oostindie (KITLV), Marjan Schwegman (NIOD) en Piet Kamphuis (NIMH) voor uitgebreider en andersoortig onderzoek naar de algehele onafhankelijkheidsstrijd van Indonesië tussen 1945 en 1949, waar de Bersiap-periode en de politieke acties deel van uitmaken. Zij willen onderzoek doen naar wat voor soort oorlog toentertijd werd gevoerd en wat mensen [aan Nederlandse en Indonesische zijde] ertoe bracht 'extreme' wreedheden te begaan. Omdat deze scriptie eerder is geschreven dan dat dit hernieuwde onderzoek naar de onafhankelijkheidsstrijd is gedaan, is de informatie over deze periode in deze scriptie gebaseerd op de tot nu toe bestaande literatuur.

en waren hiermee de uitgangspunten voor nieuwe verhoudingen tussen Nederland en het nieuwe Indonesië een feit.⁹¹

Shell in de eerste periode na oorlog

Na het einde van de Tweede Wereldoorlog in de Indonesische archipel wilde Shell haar werkzaamheden zo snel mogelijk hervatten. Shell had flink verlies geleden in materieel en financieel opzicht – tenslotte had zij in opdracht van de Nederlands-Indische noodregering haar faciliteiten en voorraden gesaboteerd en vernield en werd er gedurende de oorlog door de BPM in de Indonesische archipel geen druppel olie gewonnen, verwerkt, of getransporteerd. Tevens had men geen idee wat er met het personeel was gebeurd: hoeveel werknemers waren er gesneuveld, vermoord, omgekomen of bezweken; wie waren de overlevenden, waar bevonden zij zich en hoe waren zij eraan toe?

Hoe moeilijk de communicatie ook was in de archipel zo vlak na de oorlog en tijdens de Bersiap-periode, toch schreef en verstuurde Shell⁹² op 20 oktober 1945 al een brief aan *“alle op Java in en buiten de kampen aanwezige employé’s van de N.V. De Bataafsche Petroleum Mij. en de met haar verbonden Maatschappijen.”*⁹³ (afbeelding 4) Deze ‘Circulaire No.1’ was volgens Jack Boer de kennisgeving van de BPM *“waarmee de hoofddirectie alle employés een riem onder het hart wilde steken.”*⁹⁴ Hierin sprak het bedrijf namelijk de hoop uit dat zij haar nog in leven zijnde werknemers op enig moment in gezonde toestand zou mogen verwelkomen. Daarnaast werden de werknemers op de hoogte gebracht van de interne wijzigingen van het bedrijf. Ook werd vermeld dat indien de employés zich zouden melden bij het kantoor in Djakarta, de familie in Nederland kon worden ingelicht over hun toestand en er zou getracht worden hen zo snel mogelijk te herenigen. Omdat Shell – ondanks de politieke onrust - onmiddellijk aan de wederopbouw van het bedrijf op de eilanden wilde beginnen, verzocht zij employés die geïnterneerd waren geweest om zich, weliswaar vrijwillig en na medische goedkeuring, beschikbaar te stellen voor de wederopbouwwerkzaamheden van

---

⁹¹ Drooglever, ‘Nederlands-Indonesische betrekkingen 1945-1950’, 116-117; Boer, *Koninklijke Olie in Indië*, 198-230; Baudet en Fennema, *Het Nederlands belang bij Indië*, 56-57 en C. Smit, *Het akkoord van Linggadjati*, 7-14, 46-47.

⁹² Officieel was De Bataafsche Petroleum Maatschappij (BPM) – die voor De Koninklijke/Shell Groep de honneurs waarnam in Nederlands-Indië – samen met de in Nederlands-Indië werkzame oliemaatschappijen Standard Oil Company of New York (Socony), de Standard Vacuum Oil Company (Stanvac) en anderen, door de Japanners tijdens de oorlog samengevoegd tot één overkoepelende olieproductie en distributiemaatschappij: Oka Dai 10303 Butai. Na de oorlog is hier de Netherlands Indies Petroleum Board (NIPB) uit voort gekomen, waarin de naam BPM nog wel gedragen werd door de productieafdeling. In: Boer, *Koninklijke Olie in Indië*, 235.

Echter, in deze scriptie is continue de naam Shell aangehouden [afkorting van de naam van de holding uit 2005], ook wanneer het de werkzaamheden in de archipel betrof, uitgevoerd door de topwerkmaatschappij BPM of andere werkmaatschappijen gelieerd aan de holding. Hier wordt ook nu niet van afgeweken.

⁹³ N.V. De Bataafsche Petroleum Maatschappij, *Circulaire No. 1* (Batavia, 20 October 1945) 1-2, aldaar 1, uit privéarchief Dronkert, dossier II.

⁹⁴ Boer, *Koninklijke Olie in Indië*, 234.

Shell vestigingen in de archipel.⁹⁵ De laatste oproep valt goed te begrijpen vanuit het bedrijfsbeleid dat Shell voerde ten aanzien van het loopbaanplanningssysteem, hetgeen beschreven staat in hoofdstuk 2.⁹⁶ Shell nam voor de wederopbouwprocessen namelijk veel nieuwe werknemers aan, maar de inzet van de oude personeelsleden was van groot belang – zij beschikten immers over noodzakelijke kennis van de in Indonesië gevestigde raffinaderijen en over exploratie aldaar. Dit kwam de wederopbouw ten goede en het zorgde voor een goede opleiding van de nieuwe employés.⁹⁷ Diverse personeelsleden gaven gehoor aan het verzoek van Shell om in afwachting van repatriëring bij te dragen aan de herstelwerkzaamheden van Shell. In sommige gevallen was dit niet zonder gevaar voor eigen leven omdat de situatie met de pemoeda's nog steeds explosief was. Employé Simon Prins vertelde hierover dat tijdens de wederopbouw bij gebrek aan huizen, in tenten werd geslapen bij de exploratie. Hij en zijn collega's werden toen beschoten door de 'peloppers' [of wel pemoeda's - de gewapende onafhankelijkheidsstrijders]. Sommige Shell employés hebben het ternauwernood overleefd.⁹⁸

Tal van gevonden materialen die ook maar enigszins bruikbaar leken, werden meegenomen naar diverse locaties van Shell. Van belang was dat niet alleen de fabrieken en andere installaties zouden worden hersteld maar dat ook het vervoer [alle logistieke processen] in de regio weer op gang zou komen. Daarvoor werden ook veel militaire vervoersmiddelen ingezet ten behoeve van Shell. Omgekeerd hielpen Shell werknemers ook de militairen bij de wederopbouw van de archipel.⁹⁹

Onderhandelingen over een officieel erkende Republiek Indonesië

Nederland en de regering van de zelfbenoemde president Soekarno van de Republiek Indonesië hebben, na het akkoord van Linggadjati (1946-1947), getracht invulling te geven aan de plannen voor de toekomst van een zelfstandige staat Indonesië. Door Nederland werd gekeken hoe zij een geleidelijke overdracht van de koloniale macht kon bewerkstelligen, hoe de Nederlands-Indonesische Unie moest worden vormgegeven evenals de financieel-economische betrekkingen tussen beiden staten, terwijl de republikeinen in Indonesië het liefst zo snel mogelijk een soevereine staat wilden creëren, zij het dan in een bilateraal samenwerkingsverband met Nederland. Minister Lieftinck had in april 1947 gevraagd of Hans Max Hirschfeld (rechterhand van de president van de Javasche Bank) en H. Albarda

---

⁹⁵ N.V. De Bataafsche Petroleum Maatschappij, *Circulaire No. 1* (Batavia, 20 October 1945) 1-2, aldaar 1-2.

⁹⁶ In hoofdstuk 2 is geschreven over het loopbaanplanningssysteem van Shell, waarbij nieuwe werknemers werden opgeleid in theorie en in praktijk. In het laatste geval stonden zij onder de hoede van ervaren werknemers. Voor meer uitleg, zie hoofdstuk 2.

⁹⁷ N.V. De Bataafsche Petroleum Maatschappij, *Circulaire No. 1* (Batavia, 20 October 1945) 1-2, aldaar 1-2 en Boer, *Koninklijke Olie in Indië*, 234.

⁹⁸ Ervaringen van Simon Prins (mijn grootvader): familieverhaal.

⁹⁹ Interview met dhr. van Engelshoven (53.31-54.53) en Boer, *Koninklijke Olie in Indië*, 234-239.

(directeur van de NHM) financieel-economische plannen wilden maken voor de onderhandelingen met de republikeinen in de archipel. Bij het opstellen van de plannen zagen zij kans om wellicht aanspraak te maken op Marshallhulp. Nederland zou voor haar wederopbouw al Marshallhulp aanvragen maar het zou ook de (financieel economische) wederopbouw van Nederlands-Indië kunnen bevorderen. Echter, de Verenigde Staten van Amerika wilden niet eerder een extra krediet geven voor Nederlands-Indië dan wanneer er een politieke oplossing was voor het gebied.¹⁰⁰ Financieel gezien zou Marshallhulp voor Nederland voordelig zijn; Nederland zou dan inkomsten verwerven uit de voorraden en oogsten uit de bezette gebiedsdelen en de infrastructuur zou worden hersteld. Het kon de slechte financiële balans van de kolonie enigszins herstellen en Nederland zou eindelijk weer goede inkomsten genereren uit de kolonie, daar zij dit op dat moment niet deed. Overgaan tot militair ingrijpen was nog niet aan de orde maar wel werden er Amerikaanse wapens aangeschaft voor het Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger (KNIL). Daar de Marshallhulp nog enige tijd op zich zou laten wachten en men meende dat het economisch van belang was om Indië meer aan zich te binden, is er overgegaan tot 'Operatie Product' waarbij er militair werd ingegrepen om mijnproducten en producten van cultuurmaatschappijen veilig te stellen voor Nederland. Deze actie staat ook wel bekend als de 'eerste politionele actie' van 22 juli – 5 augustus 1947. Onderhandelingen verliepen stroef maar op 17 januari 1948 tekenden de twee politieke machten een bestand, bekend onder de naam Renville-akkoord. Hierin werd opgenomen dat de soevereiniteitsoverdracht aan de Verenigde Staten van Indonesië daadwerkelijk zou gaan plaatsvinden en wel op 1 januari 1949. Voor Amerika was het voldoende om ook Marshallhulp te bieden in de Indonesische archipel.¹⁰¹

Het bedrijfsleven in de kolonie – verenigd in de Ondernemersraad voor Nederlands-Indië (ORNI) – veranderde na de politionele actie gaandeweg van inzicht over de invulling van de Nederlandse belangen in Nederlands-Indië. Zij pleitte ervoor om te streven naar meer samenwerking met de republikeinen en de beoogde Unie tussen de twee staten zou ook niet een erg gebonden karakter hoeven te krijgen. De ORNI zag namelijk in dat een 'zwarte Unie' veel antipathie voor Nederlanders kon opwekken bij de Indonesische bevolking en dat zou de bedrijvigheid zeker niet ten goede komen. Mogelijkerwijs werd zelfs overgegaan tot afschaffing van de Unie, waardoor het bedrijfsleven in Nederlands-Indië niet meer zou kunnen terugvallen op de afspraken die gemaakt waren in het akkoord van Linggadjati en bij

---

¹⁰⁰ De Amerikaanse consul-generaal Foote opperde zelfs om deze politieke oplossing af te dwingen door militair in te grijpen. De kosten en baten afgewogen, zou dit geen slecht idee zijn, vonden Hirschfeld en Albarda. Gesteund door de opmerking van de Amerikaanse consul hielden zij de optie open. Meindert Fennema en John Rhijnsburger, *Dr. Hans Max van Hirschfeld. Man van het grote geld* (Amsterdam 2007) 162.

¹⁰¹ Fennema en Rhijnsburger, *Dr. Hans Max van Hirschfeld*, 50, 58, 161-164 en Baudet en Fennema, *Het Nederlands belang bij Indië*, 56-58, 195.

de totstandkoming van (vergaande) financieel economische betrekkingen. Daarom probeerde de Ondernemersraad de Nederlandse regering ervan te overtuigen dat een financieel economische verdrag apart van een Unie moest worden gesloten met de republikeinen. Hierin wilden de ondernemers in elk geval opgenomen zien dat: de holdings van de bedrijven in Nederland konden zetelen, de ondernemers hun marktpositie zouden behouden en vooral dat nationalisatie van de Nederlandse bedrijven door de Indonesische overheid werd uitgesloten. De onderhandelingen tussen leden van een nieuw kabinet in Nederland en de Indonesische republikeinen in 1948 verliepen moeizaam omdat beide partijen niet echt toenadering tot elkaar zochten. Ondanks het terugkerende pleidooi van de ondernemersraad om een verdrag te sluiten, luisterde de Nederlandse regering niet en besloot zij zelfs op 13 december 1948 tot een tweede politionele actie. Door tussenkomst van de internationale gemeenschap (VN) duurde dit militair ingrijpen tot begin januari 1949. Na de onderhandelingen kwam op 7 mei de Van Royen-Roem overeenkomst tot stand die de volgende afspraken bevatte: er kwam eeerherstel voor de republikeinse regering plus dat Djogjakarta onder hun gezag kwam te staan en in de toekomstige Verenigde Staten van Indonesië zou de Republiek een van de staten worden. Na de soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië werden de onderhandelingen over de Nederlands-Indonesische Unie voortgezet binnen de zogeheten Ronde Tafel Conferentie (RTC) van 24 augustus tot en met 2 november 1949. De Nederlandse regering koos er voor - met steun van de multinationals en de Ondernemersraad voor Nederlands-Indië (ONRI) - in te zetten op de financieel-economische belangen tussen de twee staten.¹⁰²

De koers van de Verenigde Staten van Indonesië (VSI): het twistpunt Nieuw-Guinea

De kwestie Nieuw-Guinea heeft de verhouding tussen Nederland en Indonesië op scherp gezet. Het gebied werd door Nederland op grote strategische waarde geschat; het was niet alleen economisch interessant (tin- en oliewinning) maar ook konden “ongewenste Aziatische invloeden (...) worden geweerd”¹⁰³ waardoor Nederland op het internationale toneel nog enig aanzien zou behouden. Maar omdat de Republiek Indonesië een claim legde op het gebied (zij beschouwde zichzelf als de erfgenaam van heel het voormalig Nederlands-Indië) moest er stevig onderhandeld worden. In maart 1948 stelde het gouvernement een commissie in, die informatie zou verzamelen over de vraag of de autochtone bevolking van

---

¹⁰² Fennema en Rhijnsburger, *Dr. Hans Max van Hirschfeld*, 195, 199-200 en Baudet en Fennema, *Het Nederlands belang bij Indië*, 64-66; Secretariaat-Generaal van de Ronde Tafel Conferentie, *Ronde Tafel Conferentie te 's-Gravenhage. Feiten en documenten* ('s-Gravenhage 1949) 39, 42; Secretariaat van de Nederlands-Indonesische Unie, *Rapport van de Commissie Nieuw-Guinea (Irian) 1950* 1^e stuk ('s-Gravenhage 1950) 3 en Hans Meijer, *Den Haag-Djakarta. De Nederlands-Indonesische betrekkingen 1950-1962* (Zeist 1994) 41-42.

¹⁰³ Meijer, *Den Haag-Djakarta*, 217.

Nieuw-Guinea – de Papoea’s – in staat was een oordeel te vellen en zich op een democratische manier uit te spreken over de toekomstige status van hun leefgebied. Het oordeel van de ‘Studie-Commissie Nieuw-Guinea’ was dat de Papoea’s wel een oordeel konden vellen en uitspreken maar dit zou niet op een democratische wijze kunnen gebeuren.¹⁰⁴ Besloten werd dat na de soevereiniteitsoverdracht van Nederlands-Indië aan Indonesië, Nederland en de Republiek Indonesië dan ook zouden beslissen over wie zeggenschap kreeg over Nieuw-Guinea (ook wel bekend als de Vogelkop). Tijdens de RTC in 1949 werd afgesproken dat het gebied bij de Nederlandse staat bleef behoren, omdat er op dat moment geen overeenstemming bereikt kon worden over de rechtsstatus ervan. Beide staten vonden het niet de moeite waard om de gemoederen hoog op te laten lopen, met het gevaar dat de onderlinge verhoudingen verstoord zouden raken in de gesprekken over de voorgenomen Unie. De onenigheid over ‘de Vogelkop’ zou op een later moment ter tafel komen. Op 1 april 1950, tijdens de Eerste Ministers-Conferentie van de Nederlands-Indonesische Unie in Djakarta, werd bepaald dat de status-quo van Nieuw-Guinea gehandhaafd bleef tot één jaar na de soevereiniteitsoverdracht. De twee staten moesten dan definitief tot een besluit zijn gekomen over de staatsrechtelijke status van het betreffende gebied. Wederom werd een commissie ingesteld, ditmaal om deze onderhandelingen voor te bereiden.¹⁰⁵

Beide staten hielden er verschillende opvattingen op na, over wat er met Nieuw-Guinea moest gebeuren in 1950 en dit leidde tot slechte verhoudingen tussen beide landen. Indonesië verwachtte dat binnen een jaar het betreffende gebied onderdeel zou worden van de VSI, terwijl Nederland dit niet voor ogen had.¹⁰⁶ Het bedrijfsleven was overtuigd dat het voor hen voordelig was om in Indonesië te blijven, want andere markten zoeken, kostte tijd en men had vertrouwen in een groeiende Indonesische economie.¹⁰⁷ Sinds de beëindiging van de eerste politionele actie pleitten de ORNI en enkele multinationals daarom – uit eigen belang - bij de Nederlandse regering voor meer begrip en samenwerking van Nederlandse zijde met de Indonesiërs, omdat dit het bedrijfsklimaat zou verbeteren en het de kans op repercussies naar het bedrijfsleven toe zou verkleinen. Na de onafhankelijkheid van Indonesië had het bedrijfsleven vertrouwen in een mogelijk vruchtbare samenwerking en

---

¹⁰⁴ De commissie achtte het niet mogelijk dat in Nieuw-Guinea democratische verkiezingen uitgeschreven konden worden en men op democratische wijze zijn of haar stem kon uit te brengen.

¹⁰⁵ Meijer, *Den Haag-Djakarta*, 217; Secretariaat van de Nederlands-Indonesische Unie, *Rapport van de Commissie Nieuw-Guinea (Irian) 1950* 2^e stuk (’s-Gravenhage 1950) 54-60; Secretariaat van de Nederlands-Indonesische Unie, *Rapport van de Commissie Nieuw-Guinea*, 1^e stuk, 3-4 en Secretariaat der Nederlands-Indonesische Unie, *Resultaten van de Eerste Conferentie van Ministers van de Nederlands-Indonesische Unie gehouden van 25 maart-1 april 1950 te Djakarta* (1950) 25.

¹⁰⁶ Albert Kersten, *Luns. Een politieke biografie* (Amsterdam 2010) 75.

¹⁰⁷ J. Thomas Lindblad, *Bridges to new business. The economic decolonization of Indonesia* (Leiden 2008) 159.

Hoge Commissaris¹⁰⁸(HC) Hirschfeld constateerde dan ook dat de grote bedrijven begrip toonden voor de nieuwe staatsverhoudingen en aandacht besteedden aan het opbouwen van een eigen relatie met de Indonesische autoriteiten. Voor Shell was dit overigens wel lastig omdat de Republiek Indonesië het bedrijf sterk associeerde met het koloniale verleden. Zoals Shell in elk land deed (en doet) waar zij opereert, onderhield Shell toentertijd banden- en werkte zij samen met het koloniale bestuur, waarbij Howard en Jonker – schrijvers van de *Geschiedenis van Koninklijke Shell*, deel 2 – opmerken dat Shell betrokken was bij de door de Nederlandse regering ingezette politionele acties, om de Nederlandse macht in de archipel te herstellen.¹⁰⁹ Tevens had Shell het overgrote deel van de olie-industrie in Indonesië in handen. Het opbouwen van een werkzame relatie tussen de Republiek Indonesië en Shell, was door dit alles niet eenvoudig. Desalniettemin deed ook Shell alles wat binnen haar vermogen lag om de verhoudingen met de Indonesische overheid te verbeteren: zo gaf zij een extra impuls aan de ‘regionalisatie in het personeelsbeleid’. Dit beleid dat in 1947 is ingevoerd, hield in dat over de hele wereld lokale werknemers werden aangenomen en opgeleid voor elke functie binnen de werkmaatschappijen. Er werd zodoende geen onderscheid meer gemaakt tussen bijvoorbeeld Aziatische en Europese werknemers.¹¹⁰ In augustus 1950 sprak President Soekarno met drie top-managers van de BPM/Shell, waaronder de Indonesiër Notonegoro. De president was blij met het feit dat de resultaten van het regionalisatiebeleid bij Shell al goed zichtbaar was en sprak de hoop uit dat dit zich zou voortzetten.¹¹¹ Ook op tal van andere manieren haalde Shell de banden met de lokale gemeenschap aan, waarvan de voorbeelden in hoofdstuk 5 staan beschreven. Vanaf 1950 maakte het vertrouwen in de Indonesische overheid echter plaats voor somberheid en ontevreden geluiden in het bedrijfsleven, omdat Soekarno en zijn Indonesische regering hun geruststellende woorden over het ontzien van het bedrijfsleven niet waarmaakten. Nederlandse ondernemingen in Indonesië werd een lastenverzwaring opgelegd middels het heffen van hoge rechten, maar ook door bijvoorbeeld het beheer van de Bangka-tinwinning (op het eiland Celebes) over te nemen van de Biliton-maatschappij. In de interne correspondentie was het voor Shell soms moeilijk zich van een paternalistische houding te ontdoen. In 1951 werd geschreven: *“We moeten in elk geval beseffen dat de Indonesische regering van niets weet en veel uitleg nodig zal hebben (...) de maatschappijen een nota moeten presenteren met in zeer eenvoudige bewoordingen de uitleg van basisbegrippen als: de noodzaak voor Indonesische olie om concurrerend te zijn; (...); ‘winstdeling’ moet ook*

---

¹⁰⁸ Hoge Commissaris (HC) was de hoogste Nederlandse functionaris in Indonesië, die als vertegenwoordiger en contactpersoon diende tussen de Nederlandse- en Indonesische regering.

¹⁰⁹ Howarth en Jonker, *Stuwmotor van de koolwaterstofrevolutie, deel 2*, 226.

¹¹⁰ *Ibidem*, 99.

¹¹¹ Lindblad, *Bridges to new business*, 161.

voorwaarden bevatten voor 'verliesdeling'; (...)"¹¹² Shell kreeg vanaf 1951 geen nieuwe concessies van de Indonesische overheid waardoor zij zich niet verder kon ontwikkelen. Er was ook een tekort aan geschoold personeel (door repatriëring van werknemers) en er heerste geen orde en rust in het land waardoor bedrijven te kampen hadden met plunderingen, afpersing en stakingen. Er was overigens wel sprake van economische groei in Indonesië (vooral vanwege de vraag naar producten ten tijde van de Korea-oorlog) waardoor bedrijfsresultaten, ook die van Shell, alleszins meevielen. Het probleem in de bedrijfsvoering werd sterk bepaald door de onzekerheid over de politieke situatie; dit maakte bedrijven pessimistisch over de toekomst in Indonesië. Natuurlijk dacht het (Nederlandse) bedrijfsleven aldaar en ook Shell dat wanneer Nieuw-Guinea Nederlands grondgebied zou blijven, de regelgeving daar ten minste niet zou veranderen en er orde en rust zou heersen. De werkmaatschappijen die onder verantwoordelijkheid van Shell vielen, konden dan de grote olievelden in het gebied exploiteren volgens de Nederlandse wetten die er altijd al golden. Ondanks deze gedachte, was het bedrijfsleven ook van mening dat escalatie van de controverse tussen de twee staten (op basis van de Nieuw-Guinea kwestie) al had geleid tot moeizame werkomstandigheden en aanhouding van de Nieuw-Guinea kwestie zou alleen maar een slechtere uitwerking hebben op de bedrijvigheid (angst voor repercussies) dan wanneer het gebied zou worden overgedragen.¹¹³

De onbuigzame houding van Nederland in onderhandelingen over de Unie viel niet goed bij de Indonesische overheid en zij dreigde met beëindiging van een potentiële Unie om op die manier het heft in eigen hand te nemen om uiteindelijk volledig soeverein te zijn in al de gebieden binnen de archipel. Naarmate de onderhandelingen moeizamer werden, ontstond er binnen de Nederlandse regering onenigheid over de aanpak van de kwestie. Enkele Nederlandse bewindslieden, waaronder minister van Buitenlandse Zaken Stikker en Hoge Commissaris Van Bylandt, waren dezelfde mening toegedaan als het bedrijfsleven: liever Nieuw-Guinea opgeven dan de zaak laten escaleren; men kon zich beter richten op de onderhandelingen aangaande een (gunstige financieel economische) Unie met Indonesië, waarbij Nieuw-Guinea geen rol meer speelde. Echter, de meerderheid in de Nederlandse regering was deze mening niet toegedaan, met name Luns niet en er werd gepleit voor een tussenoplossing. Vlak voor de deadline van 27 december 1950, stelde Nederland aan de Indonesische Republiek voor om de verantwoordelijkheid over Nieuw-Guinea over te dragen

---

¹¹² Correspondentie tussen Barran en Berkin op 29 augustus 1951, Shell Archief (SHA) 2/1739. Tevens te lezen in: Howarth en Jonker, *Stuwmotor van de koolwaterstofrevolutie, deel 2*, 227-228.

¹¹³ Lindblad, *Bridges to new business*, 159, 161; Baudet en Fennema, *Het Nederlands belang bij Indië*, 65, 158; Howarth en Jonker, *Stuwmotor van de koolwaterstofrevolutie, deel 2*, 226-230 en Meijer, *Den Haag-Djakarta*, 41-42, 215, 217, 245-248.

aan de Unie. Indonesië wilde echter alleen zelf het gezag over het gebied verkrijgen en dus wezen zij het voorstel af. De onderhandelingen werden verbroken.¹¹⁴

De Nieuw-Guinea kwestie dreigde uiteindelijk door bemoeienis van de Verenigde Naties tot een internationale kwestie verheven te worden, ook al trachtte de Nederlandse vertegenwoordiger bij de VN, de minister van buitenlandse zaken Joseph Luns, dit aanvankelijk zoveel mogelijk te vermijden. Toch moest Nederland zich aan resoluties van de VN houden, waardoor Nederland geen controle meer had over de kwestie. Toen de betrokkenheid van de VN onontkoombaar was, deed Luns zoveel mogelijk zijn best om het in het voordeel van Nederland te laten uitpakken. Hij was persoonlijk van mening dat Nederland internationaal niet veel zou kunnen voorstellen indien zij geen grondgebied had buiten Europa en buiten de Nederlandse-Antillen om. Gezien de ontwikkelingen in de internationale politiek met onder andere het communistisch worden van China, kon Nederland volgens Luns, door middel van de Unie met Indonesië, voorkomen dat de oude kolonie ook een andere politieke koers zou gaan varen. Hierdoor dacht Luns een grotere kans te hebben op steun vanuit de internationale gemeenschap en dat er voor Nederland partij zou worden gekozen ten aanzien van de Nieuw-Guinea-kwestie. Resident van de Vogelkop, M. Klaassen schreef over al die bemoeienis, dat het volk van het gebied [de Papoea's] "*over zijn eigen lot wenst te beslissen en geen slachtoffer wil worden van nationale driften en aspiraties of internationale, strategische noodzaak die wenst te beslissen.*"¹¹⁵ De VN maakte zich druk om de verhouding tussen de twee staten en zette de Nieuw-Guinea kwestie daarom op de agenda. In een pro Nederland Nieuw-Guinea lobby werd verkondigd dat de Indonesische staat nog geen vergaande ontwikkelingen en verbeteringen had doorgemaakt om ook goed te kunnen regeren over Nieuw-Guinea. De onrust in Indonesië en bijvoorbeeld de slechte behandeling van Nederlandse gevangenen werden aangehaald als teken dat Indonesië nog geen behoorlijke rechtsstaat was. Binnen de VN werd uiteindelijk in 1954 besloten dat Nieuw-Guinea onder Nederlands bewind zou blijven en dat de bevolking aldaar uiteindelijk zelfbeschikkingsrecht zouden krijgen.¹¹⁶

De Nieuw-Guinea kwestie fungeerde als hefboom in de beëindiging van de gesprekken over een Nederlandse-Indonesische Unie. Zowel Nederlandse diplomaten alsook het Nederlandse bedrijfsleven in Indonesië waren gevoelig voor het getouwtrek tussen beide landen. Zowel binnen de diplomatieke dienst (onder andere de Hoge Commissaris) alsook in delen van het Nederlandse bedrijfsleven in Indonesië gingen stemmen op om de mentaliteit van

---

¹¹⁴ Meijer, *Den Haag-Djakarta*, 258-259, 271 en Kersten, *Luns*, 138.

¹¹⁵ M. Klaassen, *Pioniers naar Papoealand? Biedt Nieuw Guinea het Nederlandse volk een toekomst?* (Den Haag 1950) 9.

¹¹⁶ Klaassen, *Pioniers naar Papoealand?* 9; Secretariaat van de Nederlands-Indonesische Unie, *Rapport van de Commissie Nieuw-Guinea (Irian) 1950* 2^e stuk, 60 en Kersten, *Luns*, 76-81, 135-137, 140-142, 146-148.

Nederlandse bewindslieden aangaande Indonesië te doen veranderen, omdat het ongelijkwaardig bejegenen van de Indonesische overheid tot onwerkbaar situaties zou leiden, wat schadelijk was voor de in Indonesië aanwezige Nederlandse gemeenschap, de “uit Europa overgekomen mannen en vrouwen en uit in Indonesië geboren en van gemengde afkomst”¹¹⁷. Het overgrote deel van de Nederlandse bewindslieden trok zich echter niets aan van de waarschuwingen. De betrekkingen verslechterden, hetgeen de Nederlandse gemeenschap in Indonesië aan den lijve ondervond. Zo werden getuigenverklaringen tegen verdachten veelal onder dwang afgelegd en waren bedreigingen geen uitzondering naarmate de jaren verstreken. Indonesische diplomaten betichtten diverse bevolkingsgroepen in Indonesië ervan zich te misdragen en de onafhankelijkheid van Indonesië niet te accepteren. De Nederlandse regering weet de verslechterde verhoudingen voornamelijk aan de zittende regering van Indonesië en verwachtte verbetering na de verkiezingen in 1955, wanneer dan mogelijk andere partijen aan de macht zouden komen. Indonesië zag in dat zij in een Unie met Nederland niet volledig los kon komen van haar oude moederstaat en zette in op beëindiging van de Unie. Uiteindelijk in 1956 werd, door eenzijdige opzegging van Indonesische zijde, de Unie beëindigd. Tevens accepteerde de VSI de andere afspraken van de Ronde Tafel niet meer, waardoor alle zekerheden voor het Nederlandse bedrijfsleven in Indonesië als sneeuw voor de zon verdwenen. Overigens bleven veel bedrijven van mening dat Nieuw-Guinea overgedragen moest worden aan Indonesië omdat er dan weer hoop was op betere binnenlandse verhoudingen en zij lieten dan ook steeds meer openlijk hun mening horen. Toen de Indonesische regering ook nog besloot de grondwet van 27 december 1949 te vervangen door de grondwet van 17 augustus 1949 (de datum waarop de Republiek Indonesië door Ahmad Soekarno en Mohammed Hatta werd uitgeroepen) werd het dekolonisatieproces volledig voltooid.¹¹⁸

Nationalisatiepolitiek: einde van Shell in Indonesië (1955-1965)

De periode 1955-1965 betekende voor Shell (en andere buitenlandse ondernemingen) in Indonesië, een tijd van nationalisme met daarin een grote rol voor de nationalisatie van bedrijven. Naast het feit dat in 1947-1948 al strategische locaties en olievelden bezet waren geweest door Indonesische strijdkrachten, moest Shell er in de tweede helft van de jaren vijftig alles aan doen om haar werkzaamheden in Indonesië letterlijk en figuurlijk zelfstandig draaiende te houden. Het regionalisatiebeleid was hierin succesvol, er werkten steeds meer

---

¹¹⁷ P.J. Drooglever, red., *Indisch intermezzo. Geschiedenis van de Nederlanders in Indonesië* (Amsterdam 1994) 7.

¹¹⁸ Kersten, *Luns*, 146-148; Meijer, *Den Haag-Djakarta*, 642-644, 552-553 en Hans Meijer, ‘De lange schaduw van het verleden. De Nederlands-Indonesische betrekkingen, 1950-2000’, *Spiegel Historiae* 35 (2000) 498-503, aldaar 500.

Indonesiërs bij Shell in de archipel (de helft van de staf) waarvan velen ook de voor hen speciaal opgezette opleidingen hadden genoten.¹¹⁹ Maar de binnenlandse verhoudingen tussen 'lokale' besturen en het bestuur in Djakarta werden steeds problematischer. Eind 1956 kwam er openlijk verzet tegen Soekarno vanuit Sumatra. Toenmalig algemeen manager voor Midden en Zuid Sumatra, Gerrit Wagner, moest zowel de lokale politiek alsook de nationale politiek te vriend zien te houden, zonder dat hij het Shell protocol ten opzichte van politieke zaken zou overtreden. De woorden hierover van John Loudon aan Wagner, stonden in zijn hoofd gegrift: "Wees een goede burger en houd je aan de wetten van je gastland. Meng je niet in de lokale politiek, betaal geen politieke contributies, en betaal geen smeergeld. Nooit! Nooit!"¹²⁰ Maar de lokale zakelijke gemeenschap moest positief tegenover Shell blijven staan en Gerrit Wagner besloot daarop lid te worden van de Rotary Club van Palembang, waar hij al snel de voorzitter van werd gemaakt.¹²¹ Tevens besloot de Indonesische regering de economie in belangrijke mate te nationaliseren en in het kader daarvan verhoogde zij de belasting voor buitenlandse bedrijven, richtte zij nationale oliemaatschappijen op, nationaliseerde zij (enkele) al bestaande buitenlandse ondernemingen en/of er werd er een actief 'Indonesianisatiebeleid' gevoerd. Shell had hierop al geanticipeerd door zelf een regionalisatiebeleid in te voeren maar nu stelde de Indonesische overheid een dergelijk beleid verplicht. De regering eiste dat meer Indonesiërs binnen bedrijven hoge functies zouden bekleden. Hierdoor nam tegelijkertijd de komst van buitenlandse werknemers af, hetgeen een van de speerpunten was van de regering. Het was voor de bedrijven als Shell wel goedkoper om lokale mensen – ook in hoge functies – aan te nemen, maar de bedrijven vonden dat het veelal ontbrak aan capabele lokale mensen.¹²² Shell voorzag de lokale werknemers en lokaal aangenomen Indische Nederlanders van steeds meer opleidingen in de regio maar ook zelfs in Nederland.¹²³ Voorbeeld van dit laatste is de NIAM, een joint venture tussen Shell en de Indonesische overheid (nadat de laatstgenoemde het aandeel van de Nederlandse overheid had overgenomen). NIAM ontsprong de dans van nationalisatie omdat Shell nog op tijd instemde met de regeling dat er een Indonesisch bestuur kwam en dat de zetel van het bedrijf van Den Haag naar Djakarta verhuisde. Dit proces was in 1958 voor de NIAM afgerond, maar toen was het nut voor Shell al bijna verloren gegaan omdat de concessie al met twee jaar zou verlopen. Gezien de politieke economische koers die Indonesië voer, verwachtte Shell geen nieuw contract te krijgen.¹²⁴

---

¹¹⁹ Lindblad, *Bridges to new business*, 161-162.

¹²⁰ Wagner, *Samenspel*, 171.

¹²¹ Ibidem, 170-171.

¹²² Sluyterman, *Kerende kansen*, 218.

¹²³ Lindblad, *Bridges to new business*, 162.

¹²⁴ Wagner, *Samenspel*, 170-171; Sluyterman, *Kerende kansen*, 218 en Howarth en Jonker, *Stuwmotor van de koolwaterstofrevolutie, deel 2*, 6, 35, 186, 230.

Deze analyse van Shell was gebaseerd op het feit dat vanaf 10 oktober 1957 de Nederlandse gemeenschap in Indonesië doelwit was van de opnieuw ingevoerde landelijke anti-Nederlandse propagandacampagne rondom Nieuw-Guinea. Het gebied was namelijk nog altijd in Nederlandse handen, maar Indonesië (in de persoon van Soekarno) claimde er recht op te hebben. Wederom werd de kwestie op internationaal niveau (VN) besproken en liepen de gemoederen in Indonesië op: de communistische vakbond eiste dat de diplomatieke verhoudingen met Nederland werden verbroken en dat alle Nederlandse bezittingen zouden worden genationaliseerd. Het bedrijfsleven werd hierin niet gespaard. Deze dreigingen werden in eerste instantie niet geloofd omdat Nederlanders in de veronderstelling waren dat zij onmisbaar waren voor de economie in Indonesië. Toch groeide de onzekerheid en Shell anticipeerde hierop door het regionalisatiebeleid versneld door te voeren. Bovendien vertrokken veel Nederlandse werknemers, die recht hadden op groot verlof (en toch al naar Nederland zouden gaan) - definitief niet meer terug. Dit kwam voornamelijk door de anti-Nederlandse campagne en de trainerende overheidsmaatregelen, zoals het niet of nauwelijks verstrekken van reisvisa en/of werkvergunningen. Dit maakte het lastig om Nederlanders terug te laten keren naar Indonesië om daar hun werkzaamheden te verrichten.¹²⁵ Het multinationale karakter van Shell bleek zeer nuttig in de tijd van nationalisatie van Nederlandse ondernemingen. Shell kon enige tijd de autoriteiten voorhouden dat zij een Engels bedrijf was, in plaats van Nederlands. Dit in combinatie met de doorvoering van het regionalisatie en door Nederlandse werknemers te vervangen voor Engelsen, kon Shell voorlopig de nationalisatie-dans ontspringen. De Nederlandse werknemers die nog niet met groot verlof zouden gaan, zouden blijven totdat hun functies naar behoren waren overgedragen aan Engelsen dan wel aan Indonesiërs.

Een gewapende inval op het hoofdkantoor in Jakarta door 400 Indonesiërs in 1957, was voor Shell aanleiding genoeg om niet alleen te pretenderen dat zij Engels waren op de werkvloer maar ook in de topfuncties in het Indonesische bedrijfsonderdeel (BPM). Het bestuur werd officieel Engels. Het rapporteerde aan de directeurs in Londen in plaats van in Den Haag, de aandelen van de BPM werden overgeheveld naar de Canadese Shell, het Indonesische bedrijfsonderdeel verhuisde naar Djakarta en het bedrijf nam de naam 'PT Shell Indonesia' aan. Hierdoor won Shell tijd voordat zij net als andere bedrijven in Indonesië toch nog werd genationaliseerd.

Eind jaren vijftig hadden veel bedrijven, waaronder Shell, regelmatig te maken met stakingen en zelfs bezettingen van de werkplaatsen door het leger; dit laatste was overigens vooral om de zaken te beschermen tegen vernielingen van opstandige radicale Indonesiërs. In 1959 resulteerde dit in een grootschalige wisseling van personeelsleden bij Shell; in de

---

¹²⁵ Interview dhr. Postma (32.02-38.10) dhr. van Engelshoven (33.17-35.57).

aanwezigheid van nog maar 240 Nederlandse expats (in 1957 waren het er nog 784) tegen 310 expats van andere nationaliteiten (veelal Engels). Het aantal Indonesiërs en arbeiders uit Azië bleef groeien (in 1957 betrof het respectievelijk 1340 en 20.112 werknemers).¹²⁶

John Hugo Loudon, bestuursvoorzitter van Shell, drong bij de Nederlandse regering erop aan Nieuw-Guinea toch echt aan Indonesië over te dragen. De nieuwe Engelse directeur van Shell Indonesië stelde de Indonesische autoriteiten gerust door te benadrukken dat de interne verandering niet slechts een façade was, maar dat zij daarmee 'goodwill' toonde om verder te willen in en samen mét Indonesië. Ook investeerde zij weer in het land waardoor onder andere de werkgelegenheid werd gestimuleerd en dit tot verbeteringen leidde in de lokale werkomstandigheden. Het Comité of Managing Directors (CMD) van Shell hoopte hiermee de kans op nationalisatie (deels) te hebben weggenomen. De oliewet van 1960 maakte het echter voor Shell en andere buitenlandse oliemaatschappijen alleen nog mogelijk om als onderaannemer van een staatsoliemaatschappij te opereren in Indonesië, waarin de Indonesische overheid een winstvoordeel had van zestig-veertig. De rollen waren volledig omgedraaid. Een reeks andere maatregelen zoals de devaluatie van de rupia en extra belastingen maakte dat het in het geheel niet meer rendabel voor Shell was om in Indonesië te blijven. In onderhandelingen met de Indonesische regering was het moeilijk om tot een werkzaam besluit te komen, te meer daar telkens werd aangehaald dat de VSI de Nederlandse houding in het Nieuw-Guinea conflict onacceptabel vond en dat zij ook ontevreden waren over het aandeel van zestig procent van Shell Nederland in Shell Indonesië (de 60:40 verhouding van De Koninklijke/ Shell Groep en hun aandeel in de BPM, het huidige Shell Indonesië). Na intensieve onderhandelingen kreeg Shell het toch voor elkaar om officieel te mogen blijven opereren in Indonesië. Echter, de politieke situatie in Indonesië escaleerde toen er in 1965 een coup werd gepleegd. Ondanks dat deze werd verijdeld door het leger, werd de situatie voor Shell economisch (devaluatie, grote schulden van de overheid) en politiek (brut geweld, een coup) gezien, onhoudbaar en heeft zij het bedrijf na vijfenzeventig jaar, half december 1965, verkocht aan de Indonesische staat.¹²⁷

---

¹²⁶ Howarth en Jonker, *Stuwmotor van de koolwaterstofrevolutie, deel 2*, 231.

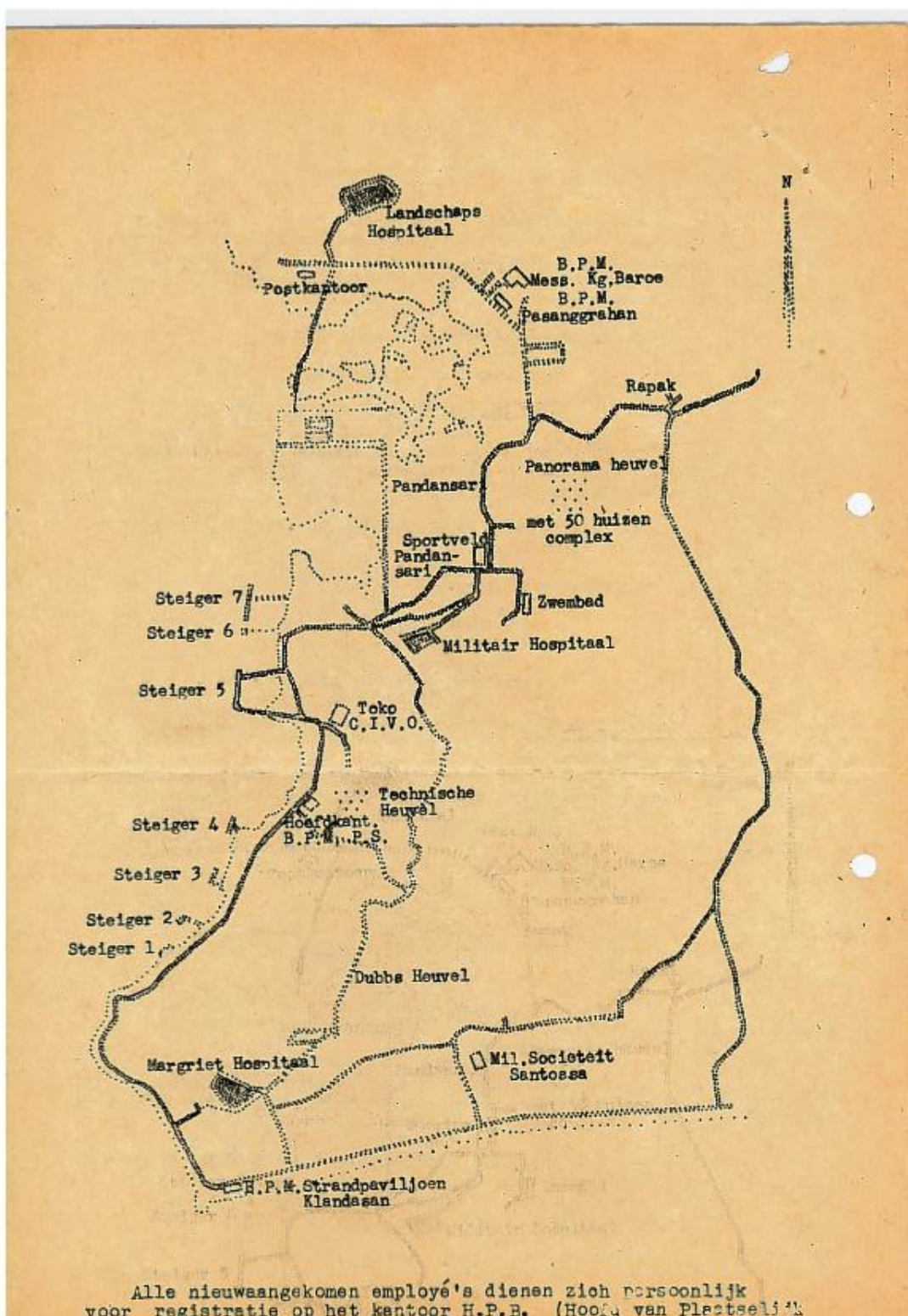
¹²⁷ Meijer, *Den Haag-Djakarta*, 575-577, 581, 583-588; Interview dhr. Postuma; Interview dhr. Van Engelshoven en Howarth en Jonker, *Stuwmotor van de koolwaterstofrevolutie, deel 2*, 230-241.

Afbeelding 1: Palau Sambu, eiland voor de kust van Singapore, standplaats van de Shell

Afbeelding 2: Plattegrond van het BPM-terrein te Balikpapan

Afbeelding 3: Brief van de BPM over de wijziging van de Algemene Bepalingen, 1957

N.V. DE BATAAFSCHE PETROLEUM MAATSCHAPPIJ
GEVESTIGD TE 'S-GRAVENHAGE   CARTEL VAN BYLANDPILAAN 23

Den Heer

Djakarta, 1 februari 1957.

Uw kenmerk   Uw betel van   Ons kenmerk   's-Gravenhage

PERSOONL. =

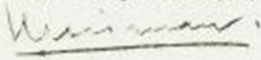
Gederveer

De „Algemene Bepalingen” zijn thans, nadat zij reeds verschillende malen waren gewijzigd, nog een algemene hersiening onderworpen, waarbij het streven is geweest de structuur met de huidige inzichten te doen overeenstemmen.

Er bestaat onderscheid tussen de „Dienstvoorwaarden” en de „Dienstvoorschriften”, die tezamen in de plaats treden van de bestaande regelingen. De „Dienstvoorwaarden” zijn te beschouwen als de door de Maatschappij met de employé overeengekomen arbeidsvoorwaarden; de daarop aansluitende „Dienstvoorschriften” zijn door de Maatschappij vastgesteld en kunnen door haar worden gewijzigd, indien de omstandigheden daartoe naar haar oordeel aanleiding geven.

Daar de „Algemene Bepalingen”, die nu door de „Dienstvoorwaarden” en „Dienstvoorschriften” worden vervangen, een onderdeel vormen van de arbeidsovereenkomst, verzoeken wij U bijgaande akkoordverklaring ondertekend te retourneren aan de Personeelsafdeling, die voor doorsending naar het Hoofdkantoor te 's-Gravenhage zorg draagt.

Krachtens de Dienstvoorwaarden wordt als Uw domicilie beschouwd de plaats vermeld in de destijds met U gesloten arbeidsovereenkomst of, indien tersake niets werd overeengekomen, de plaats van aanwoning.

Hoogachtend,
N.V. DE BATAAFSCHE PETROLEUM MAATSCHAPPIJ
v/d Algemeen Vertegenwoordiger,

Afbeelding 4: Circulaire No.1 (20 oktober 1945)

Aan alle op Java in en buiten de kampen aanwezige employé's van de N.V. De Bataafsche Petroleum Mij. en de met haar verbonden Maatschappijen.

Circulaire No.1.

De ongeregelde toestand waarin wij ons bevinden maakte het de Maatschappij tot dusverre onmogelijk algemeene mededeelingen tot het personeel te richten.

Met dankbare gevoelens herstellen wij thans het contact met U allen en wij maken van deze gelegenheid gebruik U met betrekking tot het volgende in te lichten:

1. Voor zooverre dit nog niet bekend mocht zijn diene dat de Heer J. de Booy bij zijn benoeming tot Minister van Marine en Scheepvaart zijn mandaat als Directeur onzer Maatschappij heeft neergelegd. Tot Directeur werd genoemd Mr. B. Th. M. van Hasselt.

De Heer W. H. Oosten is gezond en vertoeft in Palembang in afwachting van zijn vertrek tot hereeniging met zijn familie.

De algemeene leiding van de Groepsmaatschappijen in Nederlandsch-Indië is met ingang van heden door ondergeteekende op zich genomen.

2. De Directie seinde op de eerste telegrammen van den Heer Feith, in antwoord op het bericht, dat hij met een kleine staf van B.P.M.ers in Batavia was teruggekomen, het volgende:

MANAGING DIRECTORS AND WHOLE STAFF REJOICE IN YOUR HEARTENING MESSAGE AND WE ALL LOOK FORWARD TO WELCOME ALL IN NEAR FUTURE STOP INTERESTED TO LEARN AS SOON AS AVAILABLE NEWS FROM ALL STAFF THEIR FAMILIES AND GENERAL STATUS HEALTH EACH INDIVIDUAL.

3. Voorloopig houden wij kantoor voor de Bataafsche Petroleum Mij., B.P.M. Handelszaken, N. D. T. enz. in het gebouw Kramat 71, telefoon Djakarta 5362, doch binnenkort zullen wij het kantoorgebouw Willemslaan, waar thans de N.I.C.A. gevestigd is, weer in gebruik nemen.

4. Alle hulp in natura en finantieel, die redelijker wijze kan worden geboden aan onze employé's en hun gezinnen - onverschillig of zij binnen of buiten de interneeringskampen verblijf houden - wordt sinds eenigen tijd door onze organisatie verleend; eventuele suggesties met betrekking tot deze steunactie kunnen worden gericht aan bovengenoemd adres Kramat 71 - Batavia.

5. Alle namen van employé's, die dit kantoor op eenigerlei wijze bereiken, worden met opgave van verblijfplaats en gezondheidstoestand van betrokkene en zoo mogelijk met deze gegevens, betreffende zijn gezin, naar Londen geseind, met verzoek de familie in Holland en eventueel elders in te lichten. Deze families hebben de gelegenheid een kort bericht door bemiddeling van de Maatschappij aan U te zenden.

6. Voor het geleidelijk aan weer op gang brengen van ons B.P.M. apparaat zal het noodig zijn, naast de Olie Compagnie, die onder leiding van Dr. Stheeman staat, ook een aantal B.P.M.employé's in te schakelen, die in de interneeringskampen hebben verblijf gehouden. Zij, die genegen zijn zich daarvoor beschikbaar testellen en die door den medischen dienst daartoe worden geschikt bevonden, kunnen zich bij bovengenoemd adres, Kramat 71, hiervoor opgeven.

7. Persoonlijk zal ondergeteekende alles in het werk stellen om eenerzijds zoo spoedig mogelijk een hereeniging der gezinnen tot stand te brengen en anderzijds de employé's en hun gezinnen zoo snel mogelijk gelegenheid te bieden te evacueeren, voor zoover de toestanden dit mogelijk maken.

Wij vertrouwen dat U zich realiseert, dat het beschikbare transport een vertragende factor kan zijn, zoodat in het algemeen gesproken zij, wier gezondheidstoestand een onmiddellijke evacuatie vereischt de eerste voorrang zullen hebben, alsmede degenen, wier gezinnen zich buiten Nederlandsch-Indië bevinden.

8. Ten aanzien van de salarissen werd door de Directie bepaald, dat zoowel krijgsgevangenen als civiel geïnterneerden, die employé's waren van de Maatschappij op het oogenblik der overgave aan den vijand, ook gedurende de periode der bezetting het volle salaris blijven genieten, verminderd met eventuele militaire en/of andere inkomsten, de gebruikelijke bijdrage Voorzieningsfonds, delegaties en andere betalingen, welke voor verrekening in aanmerking komen.

Batavia, 20 October 1945.

Afbeelding 5: *De Shell gemeenschap*

Afbeelding 6: Diploma voor de taal cursus Bahasa Indonesia, 1955

Afbeelding 7: woningen van de Shell

(I)

(II)

(III)

Afbeelding 8: De keuken

Afbeelding 9: Shell gezin en de bediendes (met gezin)

(I)

(II)

Afbeelding 10: Shell-kinderen

(I)

(II)

Afbeelding 11: Vrijtijdsbesteding

(I)

(II)

Vrouwenvereniging
(III)

Afbeelding 12: bedankbrief voor de getoonde inzet van de echtgenote

N.V. DE BATAAFSCHE PETROLEUM MIJ.
Berkedudukan 's-Gravenhage

Alamat telegram / Judex
Telegramadres

Pemberitahuan hendaklah dialamatkan kepada maskapai, tidak kepada pegawai; bitjarakanlah satu hal saja dalam tiap surat.

Alle mededelingen aan de maatschappij, niet aan personen richten; in elke brief slechts één onderwerp behandelen.

Alamat surat Tuan
Uw opschrift

Mohon ditarik
Gelieve aan te halen

No. D. 5674 - PS

Surabaya (Wonokromo).
Kotak Pos 25.

14 Juli 1955.

Mevrouw M.B. ZANEN - IRISSSEN,
ALHIER.

Geachte Mevrouw,

Nu U binnenkort naar Nederland gaat vertrekken, willen wij niet nalaten U onze dank te betuigen voor de medewerking welke U gedurende geruime tijd hebt verleend ten behoeve van de verzorging der leesportefeuilles.

Dit belangeloos werken ten dienste van de employé-gemeenschap wordt ten zeerste gewaardeerd.-

Hoogachtend,
N.V. DE BATAAFSCHE PETROLEUM MAATSCHAPPIJ.
Krisman

Afbeelding 13: Herhalingscursus Koninklijk Instituut v/d Tropen

N.V. DE BATAAFSCHE PETROLEUM MAATSCHAPPIJ

GEVESTIGD TE 'S-GRAVENHAGE

CAREL VAN BYLANDTILAAN 50

Den Heer D. DRONKERT,
Rembrandtlaan 13,
B A A R N .

Uw kenmerk

Uw brief van

Ons kenmerk
FO/2

's Gravenhage, 13 Augustus 1954

POSTBUS 162

Onderwerp

Herhalingscursus Kon. Inst. v/d Tropen

Mijnheer,

Door het Koninklijk Instituut voor de Tropen, Mauritskade 63, Amsterdam, wordt op ons verzoek een speciale cursus georganiseerd voor onze employés, die reeds in Indonesië werkzaam zijn geweest.

Deze cursus moet worden gezien als een vervolg op de eerste door U meegemaakte Indologische Leergang en stelt zich ten doel Uw praktische beheersing van de Bahasa Indonesia op te voeren. Daarnaast zal ter algemene oriëntatie worden behandeld:

- .De huidige staatkundige structuur;
- .Het arbeidsvraagstuk;
- .Het productieproces en de weerslag daarvan op de huidige economische structuur;
- .Sociale stromingen en een algemene karakteristiek van de maatschappelijke verschijnselen, zoals deze zich thans in geheel Zuid-Oost-Azië voordoen.

De cursus, die 2 weken zal duren, vangt aan Maandag 23 Augustus as. te 13.30 uur. Op Zaterdag worden geen lessen gegeven. De juiste uren van de lesrooster zullen tijdig tevoren op de cursus bekend worden gemaakt.

De reiskosten 2e klasse zullen door de Maatschappij worden vergoed; wij verzoeken U een trajectkaart aan te schaffen. Verder ontvangt U per cursusdag een vergoeding van f 3,- voor lunch- en drankkosten. Bovengenoemde uitgaven zullen U tijdens de cursus worden gerestitueerd.

Wij spreken hierbij het vertrouwen uit, dat Uwerzijds alles zal worden gedaan om deze cursus, welke door ons van groot belang wordt geacht, zo goed mogelijk aan zijn doel te doen beantwoorden.

Hoogachtend,

N.V. DE BATAAFSCHE PETROLEUM MAATSCHAPPIJ

FO/2

TELEFOON: 18.26.90°. Toestel ; 18.00.80°. Toestel ; INTERC.: R.R. — TELEX: 18.27.20
TELEGRAM-ADRES: BRANDAN-HAAG — ALLE CODES — POSTREKENING: 198.42

Afbeelding 14: persoonlijke brief aan een tante in Holland

Bogus-Kuning 9-4-58.

Lieve Tante Nelly,

In de eerste plaats mijn hartelijke dank voor uw brief met mijn verjaardag. Uw brief troef er een maand over geslaan. Als deze er ook zo lang over doet, ben ik onder de hand weer furig. Het gaat op 't ogenblik heel onregelmatig met de post. Sommige brieven zijn hier binnen een week, andere doen er maanden over. 't Eerste van nu is echter dat ze er komen. Wij maken het allen goed, afzien van de ouwte kinderruiken, die er zo bij horen. Ik heb geloof ik al eens geschreven, dat Jo met de kinderen begin juli in Holland aankomt aan te komen. Het gaat dan de eerste tijd bij haar moeder in en het dan van daarin iets proberen te huren voor een paar maanden. In October ben ik aan mijn verlof toe. Waar we na afloop van het verlof dan weer terecht zullen komen is ons nog niet bekend.

Hooren hooren we over "radio Nederland" dat het in Holland op 't ogenblik nog koud en quier is. Hier is 't juist het tegenovergestelde 't is in lang niet zo benauwd geweest. De meeste mensen besitzen hier dan ook air conditioning apparaten (kamerkoelers) Wij beginnen er nu maar niet meer aan. Hoe meer je hier bent op 't ogenblik hoe meer soesak. 't is 'n koeler kost in Holland ± 1500.- Er bij hier is met ins. vverrechten etc. komt bij op veertigstuivend Rupiah. Een flink bedrag dus.

Hollanders eens vergunning op de noarje formulieren eenen aanvragen
Een en ander maakt het leven hier niet aangenaamer. We hebben echter de langste tijd achter de rug, en hopen u binnen korte tijd weer eens te komen opzoeken.

De hartelijke groeten ook van Jo en de kinderen van uw neef
Jaap.

Wilt u ook Co onze groeten overbrengen?
f.

Afbeelding 15: Medische staf (1955)

DEEL III

De integratie van expats in de samenleving

Hoofdstuk 4

Migranten naar en uit de Indonesische archipel

Indiëgangers

Zoals in het vorige hoofdstuk is beschreven, nam vanaf de zestiende eeuw het aantal (handels)ondernemingen in Nederlands-Indië toe. De kolonie werd door allerlei Europese blanke zeelieden, soldaten en bestuursambtenaren bezocht. Het komen en gaan van deze mensen zorgde volgens G.J. Knaap voor een instabiel sociaal karakter van de koloniale samenleving.¹²⁸ Mensen die naar Indië vertrokken, worden ook wel 'Indiëgangers' genoemd. Velen van hen zijn te categoriseren als expats¹²⁹ en/of *organisational migrants*¹³⁰ want de een had de intentie om bij het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd terug te keren, de ander zou permanent in Indië blijven; wat beide Indiëgangers gemeen hebben is dat zij een leven opbouwden in de archipel en zich over het algemeen aanpasten aan de leefomstandigheden aldaar.

Er is veel onderzoek gedaan naar de Indiëgangers; naar zowel alleenstaande mannen als wel mannen met gezinnen (veelal koloniale bestuurders in de zeventiende tot en met eind negentiende eeuw/ begin twintigste eeuw). Hieruit bleek dat zij zich overwegend aanpasten aan het tropische levensritme. Men nam lokale eetgewoonten over, zoals het eten van veel rijst en het eten op voor hen ongewone tijdstippen; ook lieten zij meerdere lokale mensen voor hen werken in het huishouden (de zogeheten bediendes). Velen hadden een 'baboe' in dienst voor de opvoeding van de kinderen. De hoogste kringen, de elite, hadden vaak ook nog parasoldragers en koetsiers in dienst. Indien de sociale positie het toeliet, hielden de Nederlandse migranten er een prestigieuze levensstijl op na en spreidden zij hun relatieve rijkdom tentoon – geheel in lijn van de verwachting van de cultuur binnen de archipel (leden

---

¹²⁸ G.J. Knaap, 'Inleidende opmerkingen over de geschiedenis van Indonesië tot circa 1870' in: P.J. Drooglever, red., *Indisch intermezzo. Geschiedenis van de Nederlanders in Indonesië* (Amsterdam 1994) 9-18, aldaar 16.

¹²⁹ Expats zijn hoog- en laagopgeleide migranten, die vrijwillig werken voor een bedrijf of (overheids)instelling en die door hun werkgever worden verplicht te migreren van de ene naar de andere plaats, vaak in het buitenland maar ook in het binnenland. Meestal betreft het een combinatie van beide. De tijdsduur van de uitzending (met een gemiddelde van 3 jaar) wordt bepaald door de werkgever en verschilt per periode en per persoon. Men migreert dus om elders te werken én te wonen. Het is mogelijk dat gezinsleden mee (e)migreren. De intentie om terug te keren naar de plaats of land van herkomst is (nadrukkelijk) aanwezig in hun leven.

¹³⁰ Organisational migrants zijn mensen die min of meer definitief migreren omdat zij elders betere carrièrekansen hebben binnen de grotere structuren van een bedrijf, handelsnetwerken of anderszins. (C.Tilly) Het betreft elites en hoogopgeleide migranten maar ook laagopgeleide mensen. Ook het gildesysteem behoort tot organisatie migratie. De migrant kan de meester zijn of de niet opgeleide hulpjongen. In: Lesger, Lucassen en Schrover, 'Is there life outside the migrant network?', 31.

van de lokale elite deden namelijk niet anders). Deze levensstijl stond in schril contrast met de Calvinistische soberheid in Nederland. Aanpassen aan de cultuur gebeurde nog veel meer toen Europese blanke (vrijgezelle) Nederlandse mannen – ook wel ‘totoks’ genoemd - op den duur een relatie aangingen met lokale ‘inlandse’ vrouwen. Het kwam vaak voor dat de Europese mannen een bijvrouw (concubine) hadden of dat zij een zeer kortstondige seksuele relatie erop nahielden met een lokale vrouw. Maar sinds 1607 was het ook wettelijk mogelijk te trouwen met een inlandse vrouw van een hoge- maar ook lagere komaf. Zodra de carrière van de man enigszins in een opwaartse beweging zat, trouwde hij veelal met een Indische vrouw uit een vooraanstaande familie. De kinderen die uit elk van deze relatievormen voortkwamen, behoorden - zij het erkend door de vader - tot de Nederlandse gemeenschap. Hierdoor ontstond langzamerhand een gemêleerde koloniale gemeenschap. De geïnterviewde mw. Vink – dochter van een Nederlandse employé bij Shell – is kleindochter van een Indiëganger zoals hierboven beschreven. Zij vertelde dat haar opa als cavalerist in het Nederlandse leger naar Indië kwam en heeft gestreden in de Atjeh-oorlog (1873-1914). Na zijn pensioen kwam hij terug in Nederland maar hij vond het hier te benauwd, te eng in tegenstelling tot Indië. Hij besloot wederom naar de archipel te gaan om ditmaal daar een bestaan buiten het leger op te bouwen – hij werd paardenfokker. Hij trouwde met de Javaanse huishoudelijke hulp en zij kregen maar liefst 16 kinderen. Ook werden nog vijf blanke kinderen met blauwe ogen woonachtig in een kampong bij hun moeder (die door hun biologische vader niet waren erkend) geadopteerd door dhr. Vink (opa) onder het mom van dat blanke kinderen niet in de kampong thuishoren.¹³¹

Omdat het steeds vaker voorkwam dat een gezin van gemengde (Indo-Europees, afgekort ‘Indo’) afkomst was, betekende dit ook dat de kinderen vaker opgroeiden met gewoontes afkomstig uit de samenleving uit Nederland én uit de archipel. Bij gebrek aan Nederlands onderwijs tot aan de negentiende eeuw, onderwees meestal de moeder de kinderen. In het geval van het geëmigreerde Nederlandse gezin was hierdoor meer aandacht voor de Nederlandse cultuur terwijl bij Indo-Europese gezinnen de focus vaak op beide culturen lag omdat de man er waarde aan hechtte dat zijn kinderen ook Nederlandse gebruiken en gewoontes meekregen naast de inheemse. Over het algemeen kan gezegd worden dat er in sociaal opzicht sprake was van integratie van Indiëgangers in de samenleving in de archipel.

Nederlands-Indië stond onder Nederlands gezag maar het koloniale bestuur vormde enkel een (dunne) bestuurslaag boven de inheemse bestuurlijke elite. Naast dat er (juridisch) onderscheid gemaakt werd tussen de kolonialen en inheemse bevolking, voornamelijk op basis van geloof¹³², werd er binnen de Nederlandse gemeenschap ook onderscheid gemaakt

---

¹³¹ Interview met mw. Vink (00.00 – 04.57).

¹³² Europeanen waren christelijk, de inheemse bevolking overwegend Islamitisch.

tussen mensen op basis van iemands geloof én huidskleur. Een christelijke blanke Indiëganger stond bijvoorbeeld hoger op de sociale ladder dan een christelijke blanke Indo, die op zijn beurt weer hoger in aanzien stond dan een christelijke kleurling. Dit onderscheid had met name invloed op het verkrijgen van een bepaalde arbeidspositie. Zo waren de hoogste bestuurlijke posities binnen het Nederlandse gezag voorbestemd voor de blanke Europese Nederlanders.¹³³ Maar ondanks dat er bij bestuurlijke functies nauwelijks sprake was van integratie, omdat de Nederlandse en inheemse bestuurslagen van elkaar gescheiden waren en bepaalde functies waren uitgesloten voor in Indië geboren Nederlanders, valt integratie wél te constateren op de wijze waarop uiting gegeven werd aan het welvaartsniveau van Nederlanders ten opzichte van inheemsen en binnen de Nederlandse gemeenschap. Iemand die tot de Nederlandse gemeenschap behoorde, had vanwege zijn juridische status niet persé ook het hoogste welvaartsniveau. Ook inheemsen waren welvarend – ook al betrof dit voornamelijk de bestuurlijke elite – en de Nederlandse gemeenschap bestond ook niet enkel en alleen uit elitaire bestuurders. Het betrof ook ondernemers, planters, technisch personeel, schippers en militairen die allen hun eigen welvaartsniveau kenden binnen de gemeenschap. Ten opzichte van de inheemse bevolking was het mogelijk dat zij in leef- en woonomstandigheden niet veel verschilden van elkaar. Het kwam absoluut voor dat iemand van de lokale elite meer te besteden had dan een Europeaan. Uit onderzoek naar het huisvestingspatroon van inwoners van de archipel blijkt dat mensen van diverse etnische achtergronden, maar wel met een soortgelijk welvaartsniveau, bij elkaar woonden. Een arme Europeaan woonde bijvoorbeeld in de kampong tussen inheemsen omdat een Europese woning niet in zijn prijsklasse lag, terwijl de inheemse elite zich wel een Europese woning en -levensstijl kon veroorloven en daardoor ook naast net zo welvarende Nederlanders woonde. Over het algemeen blijkt dan ook dat ‘gelijkgestemden’ meer contact met elkaar hebben dan mensen die in sociaal opzicht (welvaart) van elkaar verschillen. Vandaar dat rijke Europese- en rijke inlandse vrouwen met elkaar omgingen en beiden bijna net zo veel of weinig afwisten van de mensen uit een lagere klasse in de samenleving en andersom. Er bestonden dus grote inkomensverschillen tussen mensen binnen en buiten de diverse bevolkingsgroepen die Nederlands-Indië rijk was en dit was mede bepalend voor hun huisvesting, sociale positie en de leefomstandigheden.¹³⁴

In het algemeen vormen ‘gelijkgestemden’ in een samenleving een sociaal netwerk, hetgeen er veelal toe leidt dat mensen uit hetzelfde netwerk zich binnen het netwerk bewegen; zich bij elkaar in de buurt vestigen en een ‘eigen’ gemeenschap vormen. Dit is een voorbeeld van

---

¹³³ Knaap, ‘Inleidende opmerkingen over de geschiedenis van Indonesië tot circa 1870’, 9-18, aldaar 17; Ulbe Bosma, *Indiegangers* (Amsterdam 2010) 21-22, 32-33.

¹³⁴ Freek Colombijn, ‘Sociale veranderingen in de Indonesische stad’, *Leidschrift* 21 (2) 2006, 91-107, aldaar 104-107 en Bosma, *Indiegangers*, 21-22, 32-33.

home community migratie. Hierin spelen ook veelal etniciteit en nationaliteit een rol. Migranten uit een en het zelfde land, streek of plaats zoeken elkaar op in de nieuwe samenleving en vestigen zich veelal bij elkaar. Migranten maken in dit kader ook veel gebruik van het migrantennetwerk om met anderen binnen en buiten het directe netwerk in contact te komen, hetgeen vaak ook helpt in hun zoektocht naar werk. Het migrantennetwerk kan ook gebaseerd zijn op etniciteit, geloof en welvaart, maar zeker ook op familiebanden. Daarnaast wordt geconstateerd dat een dergelijk migrantennetwerk zelfs actief nieuwe migranten werft en de migratie naar elders faciliteert. In dit kader is het begrijpelijk dat migranten zowel bij 'gelijkgestemden' uit de nieuwe samenleving alsook binnen het 'eigen' netwerk zich vestigen en bewegen in de nieuwe samenleving. Echter, zoals het voorbeeld binnen de Indische maatschappij, komt het ook wel degelijk voor dat gelijkgestemden in welvaartsniveau, de etnische gemeenschappen of andere grotere algemene leefgemeenschappen (in een land, stad of dorp) overstijgen en waardoor er dus etnisch gekleurde gemeenschappen van gelijkgestemden kunnen ontstaan. Dit sociale fenomeen is dan tevens een kenmerk van cross-community migratie zoals Patrick Manning dat noemt.¹³⁵

De kolonie had al met al aantrekkingskracht op Nederlanders om daar hun leven door te brengen. Door verbeterde (reis)omstandigheden (minder ziektes met kans op dodelijke afloop) en reistijd tussen Nederland en Nederlands-Indië (enkele weken per schip in plaats van ¾ jaar) werd het eenvoudiger om naar de kolonie af te reizen en vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw groeide de Nederlandse gemeenschap daar dan ook. De emigraties die vaak via het sociale netwerk liepen, stimuleerden de vervoerssector waardoor ook steeds meer bedrijven waaronder Shell meer langdurige activiteiten in de kolonie ontwikkelden en hierdoor ook weer Europese werknemers voor meerdere jaren overzee werden gestuurd. Ook steeds vaker emigreerden echtgenotes en kinderen mee. De migranten gingen daar relaties aan met of wel andere Nederlanders (Europese of Indo-Europese mensen) of wel inheemsen. De geïnterviewde Shell medewerker Postuma komt uit een gezin van Indiëgangers. Zijn vader ging als onderwijzer naar de archipel en zijn moeder voegde zich later bij haar echtgenoot. Dhr. Postuma is in Batavia geboren. Tijdens de Tweede Oorlog is het gezin Postuma geïnterneerd geweest. De geïnterviewde heeft er ook zijn vrouw ontmoet, ook een kind van Indiëgangers. Na de oorlog is het gezin Postuma en het gezin van zijn vrouw, teruggekeerd naar Nederland. Na zijn opleiding te hebben afgemaakt heeft de geïnterviewde gesolliciteerd bij de Biliton Maatschappij. Voor deze maatschappij is hij als expat uitgezonden naar de Indonesische archipel. Vanaf 1953/54 werkte hij voor Shell in Indonesië.¹³⁶

---

¹³⁵ Manning, *Migration in world history*, 9-10.

¹³⁶ Interview met dhr. Postuma (00.00-12.50).

Nog zeven anderen van de negentien geïnterviewden komen net als dhr. Postuma uit een familie van Indiëgangers. De vaders van de ene helft van deze geïnterviewden zijn net als dhr. Postuma eerst naar Nederland teruggegaan voordat zij voor Shell in Indië zijn gaan werken, de andere helft kon tijdens hun verblijf in de archipel al bij Shell solliciteren. Voor allen geldt dat Shell een arbeidsleven aanbood in Indonesië, het land waar zij – net als in Nederland hun ‘wortels’ hadden.¹³⁷

De komst van steeds meer Nederlandse migranten in de archipel zorgde vanaf 1870 voor een al meer dominante Nederlandse invloed op economisch, politiek en cultureel gebied. Maar de verbeterde reisomstandigheden en vervoersmiddelen zorgden er ook voor dat men meer dan eens naar Nederland afreisde. Indiëgangers en Indo-Europeanen maar ook de inheemse elite reisden, als zij verlof of pensioen hadden of voor een studie, naar Nederland af. Ondanks dat de focus al meer op Nederland en de Nederlandse cultuur kwam te liggen, betekende dit niet dat de sociale integratie in de Indische archipel daarmee teniet werd gedaan. Men paste zich aan de cultuur uit de archipel aan en voegde Nederlandse gewoontes daaraan toe zoals het vieren van Nederlandse feestdagen of vice versa. Kortom, er ontstond een mix van twee culturen. Ook in Nederland was dit duidelijk merkbaar. Gemiddeld eens in de zeven jaar (in plaats van nooit of eens in de 15 jaar) gingen Europese Nederlanders én Indo-Europeanen met verlof naar Nederland om de achtergebleven of (terug) geëmigreerde familie weer te zien. Tijdens een bezoek aan Nederland vergezelden de gezinsleden de man, waardoor ook zij die het ‘moederland’ niet persoonlijk kenden, zelf een band opbouwden met Nederland. Maar omdat het gezin in Indië bediendes in huis gewend waren en daar zelfs op steunde, vergezelde een ‘zeebaboe’ (een bediende die gewend was om mee te gaan naar Nederland) of de eigen baboe, het gezin op hun verlof of definitieve migratie naar Nederland. Dikwijls was het ook op verzoek van de baboe zelf dat zij mee wilde naar Nederland waar zij zoveel over had gehoord. Voor de gezinnen was het een teken van een hoge status wanneer een baboe meeging en al vóór de Tweede Wereldoorlog was in Den Haag (de stad waar veel Indiëgangers neerstreken) de aanwezigheid van deze bediendes een normaal gegeven geworden. Er ontstonden diverse belangenorganisaties die zich het lot van de bediendes aantrok maar ook verenigde de Indiëgangers zich in Nederland in sociëteiten en Indische clubs.¹³⁸

---

¹³⁷ Bijlage I: dhr. Postuma, Cretier, Westhoeve, Trieling, Juch, Blaset, Vink en Anoniem¹.

¹³⁸ Knaap, ‘Inleidende opmerkingen over de geschiedenis van Indonesië tot circa 1870’, 12-15; Drooglever, *Indisch intermezzo*, 7; Bosma, *Indiëgangers*, 21, 27, 192,-193, 205; Annemarie Cottaar, *Ik had een neef in Den Haag. Nieuwkomers in de twintigste eeuw* (Zwolle 1998) 72-73 en Ulbe Bosma, *Terug uit de koloniën. Zestig jaar postkoloniale migranten en hun organisaties* (Amsterdam 2009) 102-104.

Kennis biedt kansen

Nederland heerste over Nederlands-Indië en zag de kolonie als wingewest, zeker ten tijde van het Cultuurstelsel (1830-1870). Eind negentiende eeuw ontstond echter de gedachte in het Nederlands-Indische bestuur en in Nederlandse politiek, dat de kolonie iets moest terugkrijgen voor haar bewezen diensten – dit onder andere onder invloed van het boek *Max Havelaar of de koffij-veilingen der Nederlandse Handel-Maatschappij* (1860) van Multatuli (Eduard Douwes Dekker). De zogeheten ‘Ethische Politiek’ werd in 1901 ingevoerd en stelde zich ten doel de welvaart en het welzijn van de inheemse bevolking te bevorderen. Door middel van het beperkt toelaten van inheemse bevolking tot het Nederlands-Indische overheidsbestuur en het volgen van onderwijs, zou de bevolking haar welzijn en welvaart kunnen verbeteren. Kanttekening hierbij was dat deze politiek werd gevoerd zolang het niet de belangen van de kolonisator schaadde. Het was niet de bedoeling dat de kolonie uiteindelijk onafhankelijk zou worden (zoals uiteindelijk toch gebeurde in 1949) maar dat zij hooguit binnen een structuur van een gemenebest zelfstandig zou worden. Deze gedachte zien we ook terug bij bijvoorbeeld Engeland in relatie tot Brits-Indië (het latere India). De maatschappelijke structuur van de kolonie veranderde door deze politiek.¹³⁹ Hoogopgeleide blanke Indiëgangers vervulden van oudsher de hoogste functies binnen het Nederlandse bestuurlijk gezag. Deze functies werden vaak via het sociale netwerk (tussen Nederland en Nederlands-Indië of binnen de archipel) verkregen. De inheemse elite stond weliswaar nog steeds hoog in aanzien, maar steeds vaker werd in diverse arbeidssectoren belang gehecht aan het opleidingsniveau van mensen. De focus op Nederland werd groter en daarbij hoorde kennis van de Nederlandse taal en cultuur. De sleutel tot een betere sociale positie in de Nederlands-Indische maatschappij was de combinatie van de beheersing van de Nederlandse taal alsook het hebben van een opleiding in het algemeen. Het Nederlandse onderwijs in de archipel kreeg hierdoor meer gestalte maar nog beter was het wanneer men in Nederland een opleiding had genoten. De overtocht en het verblijf in Nederland was een kostbare aangelegenheid, met name wanneer men daar niemand kende en kostschool de enige optie was. Een opleiding volgen in Nederland was daarom meestal slechts weggelegd voor de hoogste inkomensklassen van de inheemse elite uit Nederlands-Indië en daarnaast natuurlijk voor de Europese en Indo-Europese Nederlanders die al een band hadden met Nederland en daar wel familie hadden wonen. Het volgen van Nederlands onderwijs was bedoeld om iemands sociaaleconomische positie in de archipel te verbeteren en was niet zozeer bedoeld voor het opbouwen van een toekomst in Nederland. Het overgrote deel van de inheemse bevolking kreeg overigens geen Nederlands onderwijs maar werd wel gestimuleerd enige

---

¹³⁹ L. Jeroen Touwen, ‘Paternalisme en protest. Ethische Politiek en nationalisme in Nederlands-Indië, 1900-1942’, *Leidschrift* 15 (3) (2000) 67-94, aldaar 67-70 73, 78-79.

scholing te volgen. Indische Nederlanders die niet de mogelijkheid hadden om naar Nederland te gaan maar in de archipel al wel deels scholing hadden genoten, zagen voor hun gevoel hierdoor hun welvaartskansen meer gelijk worden (genivelleerd) aan dat van de opgeleide inheemse bevolking. Om zich van de inheemse bevolking te onderscheiden wilden zij hun Nederlanderschap in de archipel dan ook meer statuur geven door het hogere Nederlandse onderwijs (HBS) in Nederlands-Indië in te voeren en te gaan volgen. Dit was voor Indische Nederlanders dé manier om te emanciperen en hun positie in de koloniale maatschappij op te eisen.¹⁴⁰ Hans Meijer schrijft hierover in een artikel: *“Zich op grote afstand wetend van het moederland vormde de Nederlandse school voor de Indischman immers de belangrijkste culturele levenslijn met Holland. Indien niet daar, waar anders buiten het gezin om moesten zijn kinderen zich het Nederlands, de Hollandse normen en waarden en alle andere zaken die essentieel waren voor het Nederlanderschap, eigen maken?”*¹⁴¹

In de koloniale samenleving kreeg een ieder, ongeacht zijn afkomst, voor hetzelfde soort werk wel dezelfde beloning maar het verkrijgen van een bepaalde arbeidsfunctie was voor veel niet-westerlingen moeilijk, omdat zij specifieke vakkennis misten of vanwege het feit dat zij niet of in mindere mate de Nederlandse taal beheersten.¹⁴² Bij Shell was het gebruikelijk om de hoogste functies zoals hoofd van Shell op Sumatra - waar een hoog opleidingsniveau voor nodig was - door een blanke hoogopgeleide staf te laten vervullen. Indische Nederlanders die ook een hoge opleiding hadden genoten kregen steeds vaker een aanstelling op middelhoge functies maar over het algemeen kregen zij de banen waar halfgeschoolde arbeid werd verricht. De laagste functies – de ongeschoolde arbeid – werden door niet of laag opgeleide lokale- en andere Aziatische arbeiders ingevuld. Tot 1905 maakte Shell in deze laatste categorie nog gebruik van contractarbeiders (onvrije arbeiders) maar omdat contractarbeid de productiviteit niet bevorderde en de vaardigheden van deze arbeiders achterbleven, werd besloten alleen nog vrije arbeiders in dienst te nemen. In dat jaar werden overigens ook andere arbeidsomstandigheden verbeterd, zo kregen Shell werknemers een vrije zondag en kwamen er kwaliteitsverhogende medische voorzieningen. Ook ontstonden er meer mogelijkheden voor het gezin door het bouwen van verbeterde personeelsverblijven en andere faciliteiten. Successievelijk verbeterde dus de werk- en leefomstandigheden van Shell werknemers en hun gezinsleden. In 1913 telde Shell in Nederlands-Indië 825 Europese werknemers en 23.167 Aziaten¹⁴³ en het aantal van de laatste groep werd in de jaren daarna alleen maar groter. Vanaf 1930 startte Shell met het

---

¹⁴⁰ Knaap, ‘Inleidende opmerkingen over de geschiedenis van Indonesië tot circa 1870’, 12-15; Drooglever, *Indisch intermezzo*, 7; Bosma, *Indiëgangers*, 20-21, 23-25, 27, 32, 192,-193, 205 en Bosma, *Terug uit de koloniën*, 154-55, 102.

¹⁴¹ Meijer, ‘Dweilen met de kraan open’, 114.

¹⁴² Knaap, ‘Inleidende opmerkingen over de geschiedenis van Indonesië tot circa 1870’, 17.

¹⁴³ Jonker en Luiten van Zanden, *Van nieuwkomer tot marktleider, deel 1*, 100.

opleiden van haar ongeschoolde arbeidskrachten en Shell schreef hierover: “In some instances the attempts made to train intelligent natives have been successful.”¹⁴⁴ Redenen om de ongeschoolde inheemse arbeiders op te leiden waren kostenbesparing en efficiëntie. Enerzijds hoefde er minder Europeanen te worden uitgezonden (dit scheelde in de kosten) en anderzijds hoefde de hoogopgeleide staf niet langer alle observaties te doen en de instrumenten te bemannen, waardoor zij meer tijd hadden voor het analyseren van gegevens uit metingen, boringen, enzovoorts, iets waar deze werknemers specifiek voor waren opgeleid en aangenomen (meer efficiëntie). Vanaf 1947, met de invoering van het regionalisatiebeleid – die in de jaren erna door politieke druk vanuit de Indonesische overheid versneld werd doorgevoerd – kwamen steeds meer lokale werknemers in aanmerking om hogere posities te vervullen, mits zij hiervoor geschoold waren. Shell heeft toen meerdere opleidingen opengesteld voor al haar werknemers.¹⁴⁵

Repatrianten

In hoofdstuk twee is gesproken over de politieke omstandigheden in de archipel sinds de Tweede Wereldoorlog en de moeizame verhoudingen daarin tussen de Nederlandse en Indonesische overheid. Over de emigrantenstroom die tussen 1945 en 1965/68 hierdoor op gang kwam, is nog niet gesproken. In deze periode zijn ongeveer 320.000 mensen¹⁴⁶ gerepatriëerd, teruggekeerd naar het vaderland Nederland. Deze zogeheten ‘repatrianten’ waren onder andere militairen, expats en particulieren en zij zijn om diverse redenen naar Nederland geëmigreerd. In de eerste periode vlak na de oorlog zijn velen naar Nederland gekomen om te herstellen van de oorlogstijd. Daarnaast zijn veel mensen uit Nederlands-Indië en later ook Indonesië naar Nederland gekomen vanwege de politieke-, economische- en/of sociale omstandigheden aldaar. Ook gingen mensen bij het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd naar Nederland of verbleven werknemers alvorens zij werden overgeplaatst naar een nieuwe werkplek eerst nog voor enige tijd in Nederland. Niet elke repatriant is dus in Nederland gebleven. De repatrianten (e)migreerden soms vrijwillig maar vaker nog gedwongen door overheidsinstanties of de werkgever, dan wel door de sociaal/politieke onzekerheid. De repatrianten hadden diverse familiale- en sociale achtergronden, want het betrof zowel Europeanen als Indische-Nederlanders en Indonesiërs uit verschillende sociale klassen. In veel van de gevallen kan er eigenlijk ook niet gesproken worden van een ‘terugkeer naar het vaderland’, omdat velen immers geboren en getogen

---

¹⁴⁴ Shell Archief (SHA) 8/1868-1, afbeelding in: Jonker en Luiten van Zanden, *Van nieuwkomer tot marktleider, deel 1*, 434.

¹⁴⁵ Jonker en Luiten van Zanden, *Van nieuwkomer tot marktleider, deel 1*, 102 en 434.

¹⁴⁶ Wim Willems, *De uittocht uit Indië, 1945-1995* (Amsterdam 2001) 12-13.

waren in Nederlands-Indië of Indonesië. Toch wordt er gesproken over ‘de repatrianten’ maar het betrof zeker geen homogene groep.

In de eerste periode na de oorlog mochten Nederlanders, wanneer zij medisch gekeurd waren, vanuit de kolonie op kosten van de staat voor recuperatie naar Nederland komen. De bedoeling was dat velen van hen daarna – met uitzondering van een kleine groep, waaronder expats die elders werden gestationeerd en bijvoorbeeld gepensioneerd uit het leger, de overheidsdienst en bedrijfsleven – weer zouden terugkeren naar de kolonie. Er was namelijk geen reden om aan te nemen dat de problemen met Soekarno en Hatta – die de Republiek Indonesië hadden uitgeroepen – lang zouden duren, laat staan dat Nederland haar kolonie zou moeten afstaan. Men kon dus rustig terugkeren wanneer hun verlof- c.q. recuperatietijd in Nederland erop zat. De Nederlandse regering drong ook sterk aan op terugkeer van deze mensen, omdat Nederland zelf in de wederopbouwfase zat na de oorlog en er onder andere grote woningnood en schaarste heerste. Er was simpelweg geen plaats om mensen uit de kolonie te huisvesten en ook niet om hen te voeden¹⁴⁷, vonden politici in Nederland. Extra ‘bonnavreters’ zoals zij beledigend ook wel werden genoemd; repatrianten hadden namelijk, net als voormalige politieke gevangenen, recht op dubbele rantsoenbonnen en werden daarom niet met enthousiasme onthaald. De Nederlandse regering voerde tussen 1945-1965 een actief emigratiebeleid voor alle Nederlanders (niet alleen repatrianten) waarbij zoveel mogelijk Nederlanders gestimuleerd werden om te emigreren naar andere werelddelen. In het kader hiervan is het begrijpelijk dat men in Nederland daarom niet warm liep voor de komst van uiteindelijk zo’n 300.000 repatrianten, ook al was gebleken dat de politieke omstandigheden in Nederlands-Indië wel degelijk problematisch waren voor het verblijf van Nederlanders aldaar. Maar omdat deze mensen Nederlands staatsburger waren, hadden zij het recht zich te vestigen in Nederland. Volgens Hans Meijer werd door de Nederlandse regering onderscheid gemaakt tussen verschillende groepen repatrianten uit Indonesië: *“De overkomst van overzeese Nederlanders was overigens een moeizame aangelegenheid. Werd de blanke expats niets in de weg gelegd bij hun rentree, de gekleurde Indische Nederlanders werden daarentegen weinig enthousiast ontvangen in patria [vaderland]. De regering wenste deze categorie in Indonesië gewortelden die qua leefmilieu en mentaliteit als oosters werden bestempeld, blijvend in Indonesië te zien. Zij werden verondersteld niet te kunnen aarden in Nederland.”*¹⁴⁸ Nieuw-Guinea, het enige stukje Nederlands koloniaal gebied in de archipel dat nog overbleef tot 1963, werd daarom ook door de Nederlandse regering aangemerkt als dé nieuwe woonplaats voor alle in Indië-

---

¹⁴⁷ De voedselproductie was na de oorlog nog niet hersteld. Voedsel werd daarom net zoals tijdens de oorlog, op de bon gekocht. In: Willems, *De uittocht uit Indië*, 54.

¹⁴⁸ Meijer, ‘Dweilen met de kraan open’, 114.

gewortelde Nederlanders. Maar tegen de tijd dat Nieuw-Guinea werd gepromoot als hét ideale woongebied voor deze grote groep repatrianten, waren de politieke- en sociale omstandigheden in de archipel al dusdanig veranderd – het werd als vijandig ervaren – dat velen naar Nederland vertrokken. Voor de meeste repatrianten gold wel dat als zij als Nederlander in veiligheid en welvaart hadden kunnen blijven wonen in het nieuwe Indonesië dan hadden zij dit graag gedaan, maar de omstandigheden maakten duidelijk dit een illusie was. Men geloofde daarom ook niet dat migreren naar Nieuw-Guinea de oplossing was. Veel Indische Nederlanders kozen daarom, zij het ook met pijn in het hart, voor emigreren naar Nederland. Toch zijn er ook Nederlanders geweest die, omdat zij geloofden in de nieuwe republiek en/of niets voor emigratie naar Nederland voelden, na de soevereiniteits-overdracht aan Indonesië in 1949 kozen voor het Indonesische staatsburgerschap, het *wagra negra*. Die mensen bleven dus in Indonesië. Maar gaandeweg de jaren vijftig bedacht een aanzienlijk deel van deze mensen zich en wilde alsnog naar Nederland emigreren. Met uitzonderingsregels konden deze zogeheten ‘spijtoptanten’ toch nog opgenomen worden in de Nederlandse samenleving.¹⁴⁹

Uiteindelijk heeft de immigratiestroom van repatrianten uit de archipel ertoe geleid dat de uitstroom uit Nederland, welke de Nederlandse overheid met haar emigratiebeleid voorstond, per saldo vrijwel teniet werd gedaan¹⁵⁰ Repatrianten en de Nederlandse samenleving moesten beiden leren om te gaan met de nieuwe situatie. Voor wat betreft de integratie in de Nederlandse samenleving voorzagen de repatrianten geen onoverkomelijke problemen – behalve dan dat zij moesten wennen aan het koude klimaat en wellicht het minder ‘vrije’ leven zoals in Indië, hetgeen ook geïnterviewden van Europese en Indo-Europese afkomst opnoemden op de vraag hoe het was om in Nederland te verblijven. Voor wat betreft de overheidsperceptie over Indische-Nederlanders dat zij niet zouden kunnen aarden in Nederland omdat zij ‘oosterlingen’ waren, kan worden vastgesteld dat de Indo’s zichzelf hierin niet herkenden. Het artikel van Hans Meijer waaraan al eerder is gerefereerd, geeft hiervoor de nodige aanwijzingen. Volgens Meijer was deze groep Nederlanders niet alleen in juridische zin Nederlander omdat zij het Nederlandse staatsburgerschap hadden, maar ook vooral omdat zij – in hun emancipatieproces in de kolonie – hun sociale positie als Nederlander wisten te verankeren door Nederlands onderwijs te volgen. Op die manier konden zij de Nederlandse taal, cultuur en geschiedenis meekrijgen en identificeerden zij zich hier ook mee. In hun ogen en naar de maatstaven van de Nederlands-Indische koloniale maatschappij waren zij daarom ook juist Nederlander en zouden zij wel moeten kunnen

---

¹⁴⁹ Bosma, *Terug uit de koloniën*, 332; Willems, *De uittocht uit Indië*, 54 en Meijer, ‘Dweilen met de kraan open’, 114, 117.

¹⁵⁰ Lucassen en Lucassen, *Winnaars en verliezers*, 109-113.

aarden in Nederland. De Nederlandse regering heeft in haar beleid, nadat duidelijk werd dat terugkeer naar de archipel geen mogelijkheid was, de komst van Indo-Europeanen dan ook beschouwd als repatriëring en niet zozeer als immigratie zoals andere migranten. Het idee hierachter (of de hoop) was dat landgenoten veel makkelijker zouden opgaan in de samenleving dan immigranten.¹⁵¹

Binnen het kader van deze scriptie voert het te ver om de postkoloniale periode in Nederland en het integratieproces per repatriantengroep te bespreken. Wel zal in hoofdstuk 5 specifiek ingegaan worden op de integratie van Shell expats en hun gezinsleden. In zijn algemeenheid kan gezegd worden dat ook al hadden de Europese en Indo-Europese repatrianten (Indiëgangsters, in Indië-gewortelden en ook expats) een optimistische kijk op hun integratieproces en hun Nederlandse identiteit (zoals gezegd, zagen zij geen onoverkomelijke problemen), toch is het niet altijd even eenvoudig geweest om te integreren in de Nederlandse samenleving. Debet hieraan zijn de redenen en/of doelen die repatrianten hadden toen zij naar Nederland kwamen en hoe de Nederlandse regering en samenleving, deze mensen heeft ontvangen en ze de kans bood om te integreren. Een van de meest pregnante voorbeelden hiervan wil ik niet onbesproken laten, namelijk de geschiedenis van de integratie van de Molukse repatrianten. Zij hadden het doel om - terwijl zij in dienst bleven van het KNIL - uiteindelijk terug te keren naar de archipel waar zij met steun van de Nederlandse regering, een onafhankelijk staat zouden krijgen (RMS). Echter, bij aankomst in Nederland werden zij - tegen de afspraken in - direct uit militaire dienst ontslagen. Dit zorgde voor veel frustratie onder deze repatrianten. Omdat de Molukse gemeenschap nog steeds ten doel had terug te keren naar de archipel is zij niet tussen andere Nederlanders gaan wonen. Wederzijds overeengekomen kreeg zij door de overheid woonkampen toegewezen om daar te verblijven tot hun vertrek. Voorbeeld hiervan is kamp Westerbork, (meer bekend als doorvoerkamp in de Tweede Wereldoorlog). De wil van Molukkers om terug te gaan, zorgde binnen de gemeenschap ervoor dat zij nauwelijks aandacht had voor het volgen van onderwijs in Nederland of om hier te werken, hetgeen een negatief effect had op hun sociale positie in de Nederlandse samenleving toen zij eenmaal bleven. Met het wegvallen van alle hoop op een eigen staat binnen de Indonesische archipel begon de Molukse gemeenschap dan ook met een aanzienlijke sociale achterstand ten opzichte van repatrianten die wel in de steden en dorpen waren gaan wonen, hun Nederlands opleiding vervolgden en aan het werk gingen. De frustratie bij de Molukse gemeenschap die zich met name tegen de Nederlandse overheid keerde, leidde uiteindelijk tot een aantal gewelddadige incidenten in de jaren zeventig. Dit heeft de discussie over de integratie van migranten en de

---

¹⁵¹ Geïnterviewden spraken allen over het meer 'vrije' leven in Indonesië en dat het koude klimaat in Nederland altijd wennen was; Meijer, 'Dweilen met de kraan open', 114 en Lucassen en Lucassen, *Winnaars en verliezers*, 112-113.

multiculturele samenleving op scherp gezet. Toch is er door de jaren heen meer erkenning gekomen voor deze gemeenschap en zijn zij – al heeft het langer geduurd – net als de meeste andere repatrianten uit de archipel geïntegreerd in de Nederlandse samenleving. Over het algemeen heeft het repatriëringbeleid succes gehad. Een van de kenmerken van integratie is dat men buiten de eigen gemeenschap trouwt en dit is precies wat veel repatrianten, waaronder overigens ook steeds meer Molukkers, hebben gedaan. Mede dankzij hun opleidingsniveau en kennis van de Nederlandse taal en cultuur, hebben de repatrianten die in Nederland zijn gebleven, in de politiek, in het bedrijfsleven, bij de overheid, in het verenigingsleven en in geloofsgemeenschappen hun weg gevonden. De Indische keuken heeft haar plaats veroverd in de Nederlandse keuken, net als de muziek en de literatuur. Woongemeenschappen voor Indiëgangers en in Indië geboren worden al meer een bekend verschijnsel in steden als Den Haag en Den Helder waar veel van deze mensen zijn neergestreken. Dit is echter niet om zich af te scheiden van de Nederlandse samenleving maar juist omdat het voor ouderen prettig is om met mensen samen te leven waar zij iets gemeenschappelijks mee hebben. Zoals eerder geschreven, is dit een verschijnsel dat in alle samenlevingen – bij autochtonen en allochtonen – binnen allerlei migrantennetwerken voorkomt. Over het algemeen kan gezegd worden dat de repatrianten uiteindelijk zonder al te veel problemen zijn geïntegreerd in de Nederlandse samenleving.¹⁵²

In het volgende en laatste deel van deze scriptie (hoofdstuk 5) zal worden ingegaan op de integratie van Shell expats en hun gezinsleden, waarbij niet alleen de integratie bij terugkeer in Nederland zal worden besproken, maar vooral ook de integratie binnen de Indonesische samenleving.

---

¹⁵² Gert Oostindie, *postkoloniaal Nederland. Vijfenzestig jaar vergeten, herdenken, verdringen* (Amsterdam 2010) 92-93 en Bosma, *Terug uit de koloniën*, 106-107, 332 en Lucassen en Lucassen, *Winnaars en verliezers*, 111-118.

Hoofdstuk 5

| Integratie van Shell expats in de samenleving |

In de vorige vier hoofdstukken is Shell als bedrijf, de verhouding tussen Nederland en de voormalige kolonie, de politieke- en economische ontwikkelingen tussen 1945 en 1965 in Indonesië en de wijze waarop Shell zich hierin heeft opgesteld plus de integratie van Indiëgangsters in de Indische samenleving en van repatrianten in de Nederlandse samenleving, aan bod gekomen.

Het vijfde en laatste hoofdstuk gaat in op de integratie van Shell expats en hun gezinsleden in de Indonesische samenleving tussen 1945-1965 alsook in de Nederlandse samenleving na hun definitieve vertrek uit de archipel.

Veranderende verhoudingen en de integratie van het Shell gezin in Indonesië, 1945-1965

Direct na de Tweede Wereldoorlog waren de verhoudingen dermate veranderd, dat er geen mogelijkheid meer was om terug te gaan naar de situatie van daarvoor; nationalistische hadden een ander toekomstperspectief voor de archipel. Ten tijde van de opbouw van de nieuwe staat Indonesië hebben het oploeiende geweld, maar voornamelijk de politieke spanningen tussen de Nederlandse- en de Indonesische overheid het leefklimaat in de archipel niet onaangetast gelaten. De omslag van 'kolonialen' naar "gewaardeerde gasten en vrienden"¹⁵³, hield een majeure mentaliteitsverandering in voor de Nederlandse gemeenschap in Indonesië na de soevereiniteitsoverdracht in 1949. Echter, het proces van een veranderende mentaliteit van de Nederlanders (en ook de Indonesiërs) werd al ingezet direct na de bevrijding van de Japanse bezetter in de archipel. De 'Bersiap'-periode was zonder twijfel een tijd van (gewelddadig) vijandschap tussen Indonesische nationalistische en Nederlanders waarin duidelijk werd dat de laatste groep niet langer de dienst uitmaakte in Nederlands-Indië en zeker niet in de republiek Indonesië in wording. Maar wat betekende deze veranderende verhoudingen voor de integratie van het Shell gezin dat in de Indonesische samenleving verbleef?

---

¹⁵³ Uitspraak van Soekarno in een radiorede in 1949. In: Meijer, *Den Haag-Djakarta*, 14.

Een kenmerkend voorbeeld van de verstoorde verhoudingen in de eerste periode na de Tweede Wereldoorlog is het 'vlagincident' waarover Jack Boer heeft geschreven: op 19 september 1945 werd een Nederlandse vlag gehesen op het Oranje Hotel in Surabaya, waar enkele geallieerde militairen aanwezig waren. Dit werd door de pemoeda's en Indonesische nationalistische leider Soetomo (Boeng Tomo) beschouwd als provocatie tegen de Republiek Indonesië. De blauwe baan van de Nederlandse vlag werd er vanaf gescheurd zodat het de Indonesische vlag werd. Nederlanders die dit zagen gebeuren en dit als schending van de Nederlandse vlag beschouwden, stormden erop af en beide groepen raakten in gevecht.¹⁵⁴ Het tonen van de landsvlag wordt in het algemeen gezien als een symbolische uiting van de aanwezigheid van desbetreffende natie en geassocieerd met machtsvertoon. In de jonge Indonesische republiek was het fier laten wapperen van hun vlag dan ook een teken van hun overwinning op zowel de Nederlanders alsook op de Japanners, vandaar dat het hijsen van de Nederlandse vlag niet geaccepteerd werd door de nationalistes.

Een tweede voorbeeld van de veranderde verhoudingen speelde zich af tegen de achtergrond van de politieke acties. Een geïnterviewde weet zich te herinneren dat er in 1947-1948 huiszoeken werden gedaan in de huizen van de BPM in Tarakan. Mannen met mitrailleur kwamen de Shell gemeenschap binnen en doorzochten de huizen, ook die van de dokter. Men was waarschijnlijk op zoek naar wapens. Het was een tijd van spanning.¹⁵⁵ Dit soort voorbeelden illustreren hoe de autoriteiten in Indonesië en de aanhangers van de nationalistes de nieuwe verhoudingen tussen de groepen in het openbaar aanscherpten. Maar ook de houding van de Nederlandse gemeenschap zelf speelde een rol in de veranderingen die zij in het leefklimaat ondervonden.¹⁵⁶

De Nederlandse Hoge Commissaris (HC) in Indonesië was het officiële Nederlandse aanspreekpunt voor de Nederlandse gemeenschap indien er problemen waren in de periode van de soevereiniteitsoverdracht en de overgangperiode daarna: de beginperiode van de macht van de Indonesische republikeinse staat. Het bleef redelijk rustig in de eerste paar weken en velen pasten zich – ook op verzoek van de HC - aan, aan de nieuwe verhoudingen en schikten zich naar de nieuwe situatie waarin Indonesiërs de dienst uitmaakten. Voormalig regeringsvoorlichter Posthumus schreef dat Indonesiërs en Nederlanders zich moesten hervinden in de nieuwe wetten en gezagsverhouding. Ook al ging dit over het algemeen goed, de Nederlandse gemeenschap merkte wel dat zij niet langer een bevoorrechte positie genoot en dat zij zich meer en meer vreemdeling gingen voelen in Indonesië.

---

¹⁵⁴ Boer, *Koninklijke Olie in Indië*, 203-204.

¹⁵⁵ Interview met Anoniem¹ (1.41.19-1.43.58).

¹⁵⁶ Meijer, *Den Haag-Djakarta*, 14; Boer, *Koninklijke Olie in Indië*, 203; Colombijn, 'Sociale veranderingen in de Indonesische stad tijdens de dekolonisatie', 95-96 en interview Anoniem² (1.41.19-1.43.58).

Met de Westerling-affaire in januari 1950 (KNIL-militairen onder leiding van Westerling probeerden een coup te plegen) verhardde de houding van nationalisten en werden verdachte medeplichtigen van de coup gearresteerd. De onveiligheid nam met name in afgelegen gebieden toe, omdat de gezagsverhoudingen waren weggevallen. Wel moet gezegd worden dat de onveilige situaties golden voor buitenlanders in het algemeen en niet alleen voor Nederlanders die aanwezig waren in Indonesië. De moeizame politieke verhoudingen die door zowel individuen alsook de regeringen van Indonesië én Nederland veroorzaakt werden (hier en daar gepaard gaand met geweld) zorgden gedurende de periode 1945-1965 voor een 'wij' versus 'zij' gevoel. Arrestaties en harde straffen voor vermeende tegenstanders van de Indonesische staat en minder Nederlandstalige radio-uitzendingen zorgden steeds meer voor het gevoel dat Indonesië geen 'thuis'-basis meer was en kon zijn voor de Nederlandse gemeenschap.¹⁵⁷ Echtgenote van een Shell employé, mevrouw van Doeland, onderschrijft dit in haar memoires met de uitspraak: "*dit werd een 'vreemd' land voor ons Nederlanders.*"¹⁵⁸

Omdat in die tijd de politieke omstandigheden zo'n grote rol speelden in het leven van het Shell gezin, werd in de interviews de vraag gesteld: 'Was u, dan wel uw ouders, politiek actief tijdens het verblijf in Indonesië?' Allen antwoordden volmondig: 'Nee'. Men was geen lid van een politieke partij – niet in Indonesië en niet in Nederland – dat was niet zoals het hoorde indien je bij Shell werkte en/of onderdeel uitmaakte van de Shell gemeenschap. Employé de heer van Engelshoven legde het als volgt uit:

"Shell is totaal ongevoelig voor politiek .. het zou niet goed zijn .. wij ondergaan de politiek .. wij vormen de politiek niet! Wij zijn onderworpen aan de politiek. Politiek is iets van een land .. wij zijn een gast in het land en we moeten de belangen van het land behartigen en de belangen van Shell een klein beetje in balans houden .. maar het is natuurlijk ook hartstikke achterlijk als je alleen je eigen belang behartigt. Nee, daar ben ik fel op .. ik ben .. wat ik persoonlijk ben, is weer wat anders .. maar als ik een Shell baan heb, heb ik geen politiek. (...) [en] de Nederlandse staat interesseert me helemaal niks, als ik in Indonesië zit."¹⁵⁹

Het bedrijf en dus ook haar werknemers hielden zich – conform de beleidslijnen (zoals beschreven in hoofdstuk 2) – zo veel mogelijk afzijdig van de politiek door zich onafhankelijk op te stellen. Ze vormden zich naar de wetten van het land waar zij werkzaam waren en

---

¹⁵⁷ Meijer, *Den Haag-Djakarta*, 103, 164-167, 271-273, 464.

¹⁵⁸ G. van Doeland-Beernink, *Herinneringen aan Indonesië voor de Shell*, 1-13, aldaar 11.

¹⁵⁹ Interview met dhr. Van Engelshoven (1.53.14 – 1.54.48).

communiceerden met politici en overheden in Indonesië en in Nederland over de mogelijkheden om te kunnen blijven opereren in Indonesië.

Ondanks de verharde verhoudingen tussen Indonesiërs en Nederlanders en het ontbreken van politieke integratie van Shell werknemers en de gezinsleden betekent het niet dat iedere Indonesiër zich op een gewelddadige manier anti-buitenlands of anti-Nederlands opstelde of dat elke andere vorm van integratie tussen Indonesiërs en Nederlanders bij Shell blijvend onder spanning stond.

Het regionaliseringsbeleid van Shell zorgde voor toetreding van vele lokale werknemers, waardoor Nederlandse expats en lokale mensen, zij aan zij, werkten aan de herstelwerkzaamheden en de uitbreiding van de bedrijfsactiviteiten van Shell. Ook werd er aandacht besteed aan meer scholing van de lokale werknemers. Daarnaast emigreerden vanaf 1947 ook gezinsleden van expats uit Nederland weer mee naar Nederlands-Indië/Indonesië; dit was weer mogelijk omdat er faciliteiten beschikbaar waren om gezinnen te huisvesten en te voorzien in hun levensonderhoud. Volgens een van de geïnterviewde, mevrouw van Engelshoven (echtgenote van de eerder geciteerde employé), waren de verhoudingen dusdanig dat men in principe omging met de employés en hun echtgenotes die in Shell wijken woonden en vooral met degenen die tot dezelfde werkdienst behoorden; het betrof Nederlanders, Indo-Europeanen en Indonesiërs. Men kwam elkaar tegen op de club, werkten samen, enzovoorts. De nationaliteit van de employés en gezinsleden speelde daarbij dus geen rol.¹⁶⁰

In tegenstelling tot veel Indische Nederlanders en anderen uit de Nederlandse gemeenschap in Indonesië die twijfelden over hun verblijf aldaar, hadden expats van Shell juist gekozen voor een baan in Nederlands-Indië/ Indonesië, omdat zij dan bijvoorbeeld niet in militaire dienst hoefden, omdat zij uit het 'sombere' Nederland weg wilden of omdat het een van de weinige mogelijkheden was om snel terug te kunnen keren naar het land waar zij hadden gewoond. Vele van de nieuwe Indiëgangers gingen het avontuur tegemoet, ondanks de politieke omstandigheden.¹⁶¹ Een positieve houding van de echtgenote ten opzichte van het expat-leven was hierin overigens wel heel belangrijk, want het gezin alsook de gezinnen onderling, waren op elkaar aangewezen – familie woonde ten slotte niet dichtbij. De echtgenote moest zich kunnen conformeren aan de situatie. Meneer en mevrouw van Engelshoven hadden het volgende met elkaar afgesproken:

---

¹⁶⁰ Howarth en Jonker, *Stuwmotor van de koolwaterstofrevolutie, deel 2*, 99, 103 en interview met mevrouw van Engelshoven (1.04.53 – 1.06.10).

¹⁶¹ Interview met dhr. Postuma (01.58 - 02.54) en broer en zus Koeten (01.40 – 01.53).

“we gaan het uitvinden, kijken wat het is. [Als het niet bevalt] zijn we jong genoeg en dan doen we wat anders. Maar het was niet meer nodig, hij vond het geweldig. (...) Ik vond het ook geweldig.”¹⁶²

Dit resulteerde erin dat meneer van Engelshoven uiteindelijk 36 jaar voor Shell heeft gewerkt en daarna nog 9 jaar commissaris is geweest bij het bedrijf.

Contractueel gezien moesten de expats migreren naar daar waar Shell hen nodig achtte en deden zij dit niet dan volgde ontslag. Zij hadden dus weinig keus waar zij heen wilden en zij waren verplicht te blijven totdat Shell anders besloot. Indien het echt te gevaarlijk was om te blijven, werden de expats en hun gezinsleden geëvacueerd of zelfs gerepatrieerd. Maar in elk geval bleven Shell werknemers en hun gezinnen dus zo lang als mogelijk was, op hun post.

Ten tijde van politieke spanningen met de Indonesische regering en nationalistische trachtte Shell al haar werknemers en hun gezinsleden woonachtig in Shell gemeenschappen te beschermen. De veelal bewaakte woongebieden waren over het algemeen veilig genoeg om te kunnen verblijven, afgezien van dat er zo nu en dan ingebroken werd en dat militairen invallen deden in de huizen. Dochter van een Shell employé verwoordde het als volgt:

“het was ontzettend leuk, het enige wat niet leuk was, was dat we er echt daadwerkelijk uitgeflikkerd zijn met zijn allen en aan het end van de rit was het zo dat we een van de laatste waren die vertrokken, als ik mij dat goed herinner en dat we dus elk weekend, elke keer weer vriendjes en vriendinnetjes stonden uit te zwaaien op het vliegveld en dat was minder leuk. Maar daarvoor, hebben we het allemaal heel goed gehad met zijn allen natuurlijk .. zoals je in die tijd, nog veel meer dan nu, in dat soort oorden het heel goed had. (...) Ja, het was af en toe best angstig, ons huis werd beklad en ook de .. en sommige van de bediendes die altijd ontzettend vriendelijk waren geweest, die werden wat minder vriendelijk en zo. Ik geloof niet, dat we daadwerkelijk ooit echt bedreigd zijn geweest, maar .. prettig was toch anders.”¹⁶³

---

¹⁶² Interview met mevrouw van Engelshoven (55.36 - 55.53).

¹⁶³ Interview met mw. Schaepman (54.01 - 55.36).

Shell employé van Engelshoven vertelde:

“ik heb nooit veel ‘agony’ ondervonden van Indonesiërs (...) politieke omstandigheden .. stakingen of wat dan ook. Het was altijd totaal onverschillig .. onverschillig niet .. je hebt wel verantwoordelijkheden, maar nooit het gevoel van onvrede of van zorg gehad over je veiligheid. Nooit gehad. kan ik niet beweren (...) het was ‘never’ een stress situatie .. tenminste dat vond ik.”¹⁶⁴

Klaarblijkelijk wogen voor veel Shell gezinnen de veranderende verhoudingen in de Indonesische samenleving niet op tegen het expat-leven in dienst van Shell. Maar wat hield het leven van het Shell gezin in en hoe heeft dit de integratie van het gezin beïnvloed?

Het vertrek van het Shell-gezin naar de Indonesische archipel

De overtocht van Nederland naar Nederlands-Indië /Indonesië, werd net als voor de expats, ook voor vrouw en kinderen door ‘de Maatschappij’ bekostigd. Indien het een eerste reis betrof naar de tropen, werd er geld ter beschikking gesteld om enkele benodigdheden aan te schaffen voor het gehele gezin. Daar het van belang was dat de expats gezond en fit waren voor het tropenleven, gold dit ook voor de gezinsleden, zij het dan om een andere reden. In een aanstellingbrief aan een employé staat dit als volgt geschreven: “*Hierdoor bevestigen wij, dat het de bedoeling is U wederom in onzen technischen dienst naar Nederlandsch Oost-Indië uit te zenden (...) mits u kunt overleggen: een attest van den huisarts, waarin deze verklaart dat Uw a.s. echtgenote niet lijdende is aan een lichamelijke of geestelijke ziekte, op grond waarvan een langdurig verblijf in de tropen zou moeten worden ontraden.*”¹⁶⁵ Indien gezinsleden door ziekte of zwak gestel niet konden verblijven op de standplaats – in dit geval ergens in de Indonesische archipel – moest het gezin gescheiden leven van elkaar, bijvoorbeeld in Nederland en Indonesië. Wederom geldt het argument dat dit hoogstwaarschijnlijk niet ten goede zou komen van de werkzaamheden van de werknemer – dus speelde Shell hierop in door een bewijs van medische keuring te ontvangen en later ook de gezinsleden zelf medisch te behandelen en te vaccineren.¹⁶⁶

Daarnaast hechtte de Maatschappij groot belang aan de kennis van taal. In een internationale onderneming als Shell was kennis van het Nederlands niet afdoende en dus werd ook de eis gesteld de Engelse taal te beheersen. Behalve dat men het Engels moest beheersen,

---

¹⁶⁴ Interview met dhr. Van Engelshoven (1.47.04 – 1.48.30).

¹⁶⁵ N.V. De Bataafsche Petroleum Maatschappij, *Aanstellingsbrief Vader* (’s Gravenhage 10 december 1946) uit privéarchief Dronkert, dossier II.

¹⁶⁶ *Ibidem*; N.V. De Bataafsche Petroleum Maatschappij, *Werkkringen. Mogelijkheden voor academici bij de Koninklijke/Shell Groep* (’s Gravenhage 1955) 25-26.

behoorden werknemers ook kennis te hebben van de taal die gesproken werd op de plaats waar de werkzaamheden werden uitgevoerd. Het grootste deel van de Indonesische bevolking sprak 'Maleis' en/of een van de vele andere regionale talen. Het Nederlands werd dus door het overgrote deel door de Indonesiërs en andere Aziatische werknemers niet beheerst, waardoor het Nederlands niet de voertaal was bij Shell in Indonesië. De expats moesten kunnen communiceren met de officiële instanties en met de lokaal aangenomen werknemers. Zoals dhr. Westhoeve uitlegde in het interview:

"je kan wel heel stoer doen om het in het Engels of in het Nederlands uit te leggen, maar dan begrijpen ze je niet, dus hij [vader van dhr. Westhoeve] had dus een veel kortere band of hechte band met die mensen (...) [door te communiceren in de lokale taal] als gelijke."¹⁶⁷

Hierbij komt ook dat na de onafhankelijkheid van Nederlands-Indië, de Indonesische overheid het Nederlands als voertaal verbood. De nieuwe officiële taal werd het 'Bahasa Indonesia' en iedereen – ook buitenlanders – werden geacht deze taal te (kunnen) spreken. De expats die in Indonesië waren aangenomen, spraken over het algemeen al Maleis maar de expats die vanuit Nederland werden uitgezonden naar Indonesië, volgden voor hun vertrek om deze redenen een cursus Bahasa Indonesia bij het Koninklijk Instituut voor de Tropen te Amsterdam. Bij deze cursus werd overigens naast de taalkunde, ook aandacht geschonken aan de *"volkenkunde, geschied- en staatkundige ontwikkeling en verdieping van inzicht in economische en aanverwante vraagstukken"*, daar de cursus ten doel had *"een algemeen overzicht te geven van de voornaamste aspecten van de samenleving en het leven aldaar, waarbij ook de problemen, waarvoor men in het tegenwoordig tijdsgewricht in die landstreken wordt geplaatst, worden behandeld."*¹⁶⁸ Aangezien de echtgenotes hun man zouden vergezellen naar Indonesië, werd ook hen een (taal)cursus aangeboden. Naast de informatievoorziening over Indonesië zelf en wat zij konden verwachten, leerden zij woorden en zinnen die met name geënt waren op de communicatie met de lokale bevolking. Per slot van rekening werd er verwacht dat de echtgenotes onder andere moesten kunnen spreken met de huishoudelijke hulp in dienst van het gezin over het huishouden, voedsel, de kinderen, enzovoorts. Dit beeld valt te verklaren vanuit de gedachtegang in de Nederlandse samenleving, die Els Kloek in haar onderzoek beschrijft: het gezin dat zich kan permitteren dat de echtgenote huisvrouw is, heeft in haar rol als de 'vrouw des huizes', de verantwoordelijkheid over de huishouding. Het huis was haar domein en zij had als het ware

---

¹⁶⁷ Interview met dhr. Westhoeve (36.59 – 37.26).

¹⁶⁸ *Cursus Indisch Instituut Amsterdam* ('s Gravenhage, 3 October 1950) uit privéarchief Dronkert, dossier II.

de zakelijke leiding over het huishouden.¹⁶⁹ In Indonesië werd deze gedachtegang voortgezet en in de praktijk gebracht. Ook al werd het fysieke werk in Indonesië door de bediendes gedaan, de echtgenote moest wel kunnen aangeven hoe en wat zij in de huishouding gedaan wilde hebben, vandaar dat Shell echtgenotes een taal cursus volgden en dat voor een deel gericht was op het communiceren met de bediendes. Het betrof informele woorden in het Bahasa Indonesia, die veelal overeenkwamen met het oude 'Maleis', de taal die de meeste Indonesiërs spraken.¹⁷⁰ Het spreken van de taal van het land waar men woont, vergemakkelijkt de mogelijkheid tot interactie met de lokale bevolking, hetgeen een eerste aanzet is tot integratie in de samenleving. In de praktijk konden de expats niet anders dan hun taalkennis ook daadwerkelijk gebruiken, omdat zij nu eenmaal met veel lokale werknemers samenwerkten en dan werd er naast Engels, ook veel Bahasa gesproken. Omdat de bediendes – een enkeling daargelaten – geen Nederlands spraken was de echtgenote genoodzaakt om – zo goed mogelijk – zich verstaanbaar te maken in het Maleis. Door kennis te nemen van de maatschappelijke en staatsrechtelijke zaken in Indonesië, tijdens de cursussen die werden gegeven, werd ook een bijdrage geleverd aan een beter begrip over het land waar men gestationeerd was.¹⁷¹

Shell deed een beroep op het aanpassingsvermogen van haar werknemers en in de praktijk gold dit ook voor de echtgenotes (en de kinderen). Door in elk geval de expats en gezinsleden van informatie en van taalkennis te voorzien, droeg Shell bij aan het begrip over de Indonesische samenleving.

Huisvesting

Ten aanzien van de huisvesting kan gezegd worden, naarmate de jaren verstreken, dat de huisvesting van de employés naar eigen zeggen steeds beter werd. Net na het einde van de Tweede Wereldoorlog was er een tekort aan huizen in de buurt van de fabrieken, raffinaderijen en andere werkplaatsen. De expats van het eerste uur woonden vaak in een soort hangar en daarnaast werden er door Shell huizen gebouwd.

Beleid ten aanzien van huisvesting was dat de expat – die vooruit reisde op het gezin, zodat hij al aan zijn werkzaamheden kon beginnen – veelal een half jaar lang in het bedrijfshotel 'Hollandia' verbleef. Kamers delen met andere werknemers was noodzaak, zo vlak na de oorlog en dus geen uitzondering. Met de komst van gezinsleden werd er getracht ieder gezin

---

¹⁶⁹ Kloek, *Vrouw des huizes*, 9-10.

¹⁷⁰ Interview met dhr. Westhoeve (36.59 – 37.26); *Cursus Indisch Instituut Amsterdam* ('s Gravenhage, 3 October 1950) uit privéarchief Dronkert, dossier II; Kloek, *Vrouw des huizes*, 9-10 en N.V. De Bataafsche Petroleum Maatschappij, *Werkkringen*, 115-116.

¹⁷¹ Interview met dhr. de Vries (22.52-27.07) met bijbehorende afbeelding 6; De Bataafsche Petroleum Maatschappij, *PSS – Cursus Indisch Instituut* ('s-Gravenhage, 3 October 1950) en *Herhalingscursus Kon. Inst. v/d Tropen* (s'-Gravenhage 13 augustus 1954) uit privéarchief Dronkert, dossier II. Zie ook de afbeelding 13.

onder te brengen in een 'eigen' huis. Echter, omdat er meer gezinnen moesten worden gehuisvest dan dat er woningen voor hen beschikbaar waren, werd er besloten dat de beschikbare huizen door twee stellen c.q. gezinnen bewoond moesten worden - totdat er meer huizen bijgebouwd waren en/of vrij kwamen. Vanaf de jaren vijftig was er nagenoeg altijd een huis voor ieder gezin apart en werd er afhankelijk van de grootte van het gezin een groter of minder groot huis gehuurd door de employés. In de buitengebieden zoals Pladju en Balikpapan was - in tegenstelling tot in Jakarta - geen sprake van vrije keus welk huis betrokken werd; de Maatschappij bepaalde wie welke woning van Shell betrok. Tevens hoefde het gezin zich niet druk te maken om de inboedel; het waren altijd gemeubileerde woningen. Persoonlijke eigendommen mochten worden meegenomen, zolang het maar in enkele 'kisten' verscheept kon worden indien overplaatsing naar andere gebieden aan de orde was. De huizen boden ook plaats voor de huisvesting van het huishoudelijk personeel. Dit achterste deel - de 'belakan' - was via een overdekte open gang - verbonden aan het voorhuis, waar het Shell-gezin woonde. Ook de keuken - traditioneel het domein van de 'kokki' - en de badkamer waren in dit achterste gedeelte gevestigd.¹⁷²

Er werden door de jaren heen, met de komst van steeds meer werknemers, diverse woonwijken gebouwd. Tot op zekere hoogte waren deze ingedeeld per afdeling van het bedrijf - zodat bij calamiteiten de deskundigen snel ter plaatse konden zijn. Ook was er sprake van indeling naar sociale klasse. De expats (uit Nederland of lokaal aangenomen) met dezelfde soort functieomschrijving woonden bij elkaar. Zij maakten gebruik van alle aanwezige faciliteiten, zoals de C.I.V.O.¹⁷³, een 'toko' (winkel), een kleine 'pasar' (overdekte markt), het zwembad, de tennisbanen en de sociëteit ['Soos']. Een Indonesiër die niet tot de expats behoorde maar wel een functie had met relatief veel verantwoordelijkheden, woonde vaak tussen de expats van zijn afdeling. Beleid was dat stafleden met veel verantwoordelijkheden dichtbij het werk moesten wonen en dus woonden zij in een van de Shell woonwijken nabij het werk gelegen. Voor de lokaal aangenomen - laagopgeleide staf met weinig verantwoordelijkheden en/of bevoegdheden - werden huizen gebouwd buiten het beambten c.q. expatriate kamp en/of woonden met hun gezin in de kampong.¹⁷⁴ Zij

---

¹⁷² Afbeeldingen 7-8; G. van Doeland-Beernink, *Herinneringen aan Indonesië voor de Shell*, 8-9; N.V. De Bataafsche Petroleum Maatschappij, *Circulatie No. PS.94. PS/E - Commissie Hollandia Hotel* (Balikpapan 9 juni 1947) en N.V. De Bataafsche Petroleum Maatschappij, *Toewijzing medebewoning kamer 23 van het Hollandiahotel en circulatie strandpaviljoen* (Balikpapan 23 juli 1947) uit privéarchief Dronkert, dossier II.

¹⁷³ Centrale In- en Verkoop Organisatie. Dit was een soort supermarkt - in beheer van de Shell - waar diverse food en non-food artikelen gekocht konden worden door de staf uit de Shell-woonwijken. Het betrof vrijwel alleen geïmporteerde producten als Johnny Walker whisky, Nederlands suikergoed, enzovoorts.

¹⁷⁴ Het Maleisische woord voor 'dorp' of 'dorpsgemeenschap'. Uit: www.woorden-boek.nl/woord/kampong
Overigens woonden ook arme Europeanen en Indo-Europeanen in de kampong omdat de kampong de woonplaats was van de lage en de lagere middenklasse ongeacht de etniciteit van de bewoners.

maakten geen gebruik van de Shell faciliteiten in de expat-woonwijken, met uitzondering van de medische dienst. Maar de Shell werkplaatsen en dus ook de woonwijken lagen niet zo ver van diverse kampongs. Geregeld kwamen lokale handelaren dan ook hun spullen verkopen bij de Shell enclaves en langs de grote verbindingsweg – de ‘Ladang’ – tussen de Shell wijken en de kampongs. De woonwijken, gelegen nabij de fabrieken en raffinaderijen waren over het algemeen omheind en werden bewaakt door politie-eenheden, hetgeen in eerste instantie te maken had met de beveiliging van de werkplaats. Per slot van rekening is bijvoorbeeld het brandgevaar hoog of lekkage mogelijk bij een raffinaderij dus te allen tijde diende de veiligheid te worden gewaarborgd. Maar de bewaking kwam ook goed van pas wanneer de politieke spanningen hoog waren opgelopen. Woonwijken iets verder afgelegen van de raffinaderijen, waren meestal alleen uitgerust met bewaking, zoals de wijk Bagus Kuning bij Pladju. Uit veiligheidsoverwegingen en door aanwezigheid van bewaking die moest controleren dat er geen onbevoegden het terrein zouden betreden, had iedereen die toegang moest hebben tot de woonwijken, een identificatiepasje (zowel werknemers, echtgenotes alsook kinderen). In de notulen van de Algemene Vergadering¹⁷⁵ van de Vertegenwoordiger Sumatra met de Contactcommissie van Uitgezonden Employé's is verslag gedaan over de veiligheid in de woonwijken en het verklaart ook om andere redenen waarom woonwijken bewaakt werden. Naast dat er zo nu en dan werkmaterialen en persoonlijke spullen werden gestolen, staat in de notulen ook geschreven dat er is gevraagd de veiligheid te verscherpen daar vrouwen en kinderen geregeld werden “*gemolesteerd*” door “*opgeschoten knapen, vermoedelijk woonachtig in de M&D-woonwijk*¹⁷⁶ *of knapen, die via de bewaakte hoofdingangen de concessie binnenkwamen.*”¹⁷⁷ Om de werknemers zo goed mogelijk hun werk te laten uitvoeren, was veiligheid van het gezin een prioriteit van het bedrijf. De werknemers hoefden zich over het algemeen weinig zorgen te maken over de veiligheid van henzelf en hun gezin. Al met al kan gezegd worden dat er strikte regels golden voor wie wel en wie niet in de woonwijken mocht wonen dan wel überhaupt mocht binnenkomen, ook al was dat geen garantie dat er geen ‘ongewenste’ personen binnen kwamen. Het bestaan van een zelfvoorzienende enclave als die van Shell – waarin alleen door Shell aangewezen bevoegden

---

Omgekeerd konden inheemsen met een middeninkomen ook buiten de kampong wonen. Uit: Colombijn, ‘Sociale veranderingen in de Indonesische stad tijdens de dekolonisatie’, 99 en 105.

¹⁷⁵ Notulen van de Algemene Vergadering d.d. 15 April 1955 van de Vertegenwoordiger Sumatra met de Contactcommissie van Uitgezonden Employé's (Pladju, 7 juni 1955) 2-5, aldaar 2, Privéarchief Dronkert, dossier II.

¹⁷⁶ M&D is de afkorting voor een van de afdelingen van de Shell – vermoedelijk van Mining & Development.

¹⁷⁷ Notulen van de Algemene Vergadering d.d. 15 April 1955 van de Vertegenwoordiger Sumatra met de Contactcommissie van Uitgezonden Employé's (Pladju, 7 juni 1955) 2-5, aldaar 2, Privéarchief Dronkert, dossier II.

mochten wonen en komen – belemmerde dan ook de integratie van expats in de Indonesische samenleving.¹⁷⁸

De bediendes oftewel: huishoudelijk personeel

Het klinkt als iets uit het koloniale tijdperk: ‘bediendes’ in dienst hebben. Veel van de geïnterviewden corrigeerden zichzelf ook liever, omdat zij het in de huidige tijd ervaren als een negatief woord. Zij spraken liever over het ‘huishoudelijk personeel’ (ondanks dat in de periode 1945-1965 deze mensen werden aangeduid als de ‘bediendes’). Toch, vervielen de geïnterviewden, al snel in de oude terminologie.¹⁷⁹ Zo verklaarden velen van de geïnterviewden dat bij aankomst in de tropen, op de afgesproken (werk)plaats in de buitengebieden als Pladju, Balikpapan en Badjumbang, lokale mensen veelal bij de ingang van het woongebied of zelfs op het portaal van het huis stonden, met de vraag aangenomen te worden als huishoudelijke hulp voor het gezin, dan wel voor de alleenstaande expats. Dhr. van Engelshoven vertelde hierover:

“die neem je dan op goed geluk aan [de bediendes] en die hebben meestal een briefje (...) van vroegere werkgevers. (...) het waren altijd vrouwen, behalve dan misschien de tuinmensen. [Het was] altijd heel plezierig (...) [mensen waarmee] je ook goed mee kon converseren want uiteindelijk sprak je wel een aardig mondje Maleis natuurlijk. (...) een onderdeel van het huis was hun bediende verblijf. (...) De kinderen (...) werden uit de kunst verzorgd (...) die vond je gezonder of net zo gezond terug als dat je ze achtergelaten had. (...) Die bediendes waren voor de kinderen een onderdeel van het huishouden (...) de indruk was dat ze daar gekker op waren, dan op ons. (gelach)”¹⁸⁰

Daar ieder gezin van de Shell enclave bediendes had, trad de lokale bevolking ook in dienst bij de nieuwe gezinnen. In de beginjaren na de Tweede Wereldoorlog, werden de lonen van de bediendes door Shell zelf betaald. Naast dat het in het koloniale tijdperk heel gewoon was om lokale mensen in dienst te nemen voor de huishouding kan het inhuren van bedienend personeel ook nog verklaard worden vanuit de gedachte dat Shell-maatschappijen ernaar streven “*een goede buur te zijn door het voortdurend verbeteren van de manieren waarop zij direct of indirect bijdragen aan het algemeen welzijn van de gemeenschappen waarin wij*

---

¹⁷⁸ G. van Doeland-Beernink, *Herinneringen aan Indonesië voor de Shell, 1947-1954*, 1-13, aldaar 8-9 en N.V. De Bataafsche Petroleum Maatschappij, *Werkkringen*, 26 en Wagner, *Samenspel*, 166-167.

¹⁷⁹ Tevens heb ikzelf ervoor gekozen om de oorspronkelijke term ‘bediendes’ te gebruiken in de interviews alsook in deze scriptie.

¹⁸⁰ Interview met dhr. van Engelshoven (1.44.30 – 1.46.58).

werken.”¹⁸¹ Meerdere geïnterviewden zijn dan ook van mening dat het aannemen van de lokale bevolking als huishoudelijke hulp, bijdroeg aan de werkgelegenheid voor de lokale bevolking. Het was algemeen bekend dat Shell-mensen een goed salaris genoten, dus het verkrijgen van een baantje daar, was gewild. Expatriates droegen op deze manier bij aan de economie van het land van Indonesië. Echter, vanaf juli 1951 zou de Maatschappij niet langer de lonen van de bediendes betalen, alleen nog voor gezinnen met meer dan twee kinderen. Per oktober 1951 werden alle betalingen voor bediendes van Maatschappij-wege ingetrokken. De gezinnen konden, indien gewenst, het personeel wel in dienst houden door zelf de lonen uit te betalen van hun eigen salaris. Het is niet bekend of iemand geen bediendes meer in huis nam door deze maatregel, maar de kans daarop lijkt niet bijster groot, omdat het een algemeen gebruik was binnen de Shell gemeenschap.¹⁸²

Geïnterviewden herinneren zich over het algemeen de ‘baboe’, de ‘kokki’, de wasvrouw, de ‘djongos’, de chauffeur en de tuinman. De eerste drie betroffen altijd vrouwen en de laatste, mannen. Afhankelijk van hoeveel bedienend personeel het gezin zich kon veroorloven, hadden de bediendes meer of minder taken, dan wel dubbelfuncties. De baboe was de oppas voor de kinderen en hield het huis schoon terwijl de kokki de boodschappen deed en kookte voor het gezin plus voor alle bediendes in huis. De wasvrouw richtte zich uiteraard op het wassen van de kleding. ‘Djongos’ is de aanduiding voor ieder mannelijk huishoudelijk personeelslid maar specifiek ook voor degene die het eten aan tafel serveerde. In een dubbelfunctie was hij ook vaak de tuinman en de chauffeur (alleen voor hooggeplaatste Shell’ers). De kokki kookte over het algemeen ‘Indisch’ zoals een rijsttafel en ook diverse soorten vis, vlees en verse groente van de markt, maar het kwam ook voor dat het gezin ingeblikte producten of zelfs wel eens ‘Hollandse pot’ at met ingevoerde producten, gekocht in de C.I.V.O. De bediendes aten niet aan tafel bij het gezin, maar in hun eigen verblijf. Wel aten zij meestal van dezelfde ‘pot’. De vrouw des huizes leerde de kokki soms hoe zij Nederlandse gerechten moest koken of zij kookte dit zelf. De kokki leerde op haar beurt de echtgenote hoe zij Indisch moest koken. De interactie met de bediendes zorgde veelal voor inzicht in elkaars cultuur. De kennis van het Bahasa/Maleis was wel nodig om met de huishoudelijke hulp te spreken; de taalcursus kwam dan ook goed van pas. Ook de kinderen leerden gaandeweg woorden in het Maleis te spreken, met name ook omdat zij eigenlijk altijd de kokki moesten vragen om iets te eten of te drinken.

Voor de kinderen hadden een goede band met de baboe, daar over het algemeen zij voor hen zorgde als de ouders er niet waren, maar ook omdat de ouders de verzorging bewust in meer of mindere mate overlieten aan de baboe. Over het algemeen sprak de baboe in het

---

¹⁸¹ Shell International B.V., *Algemene Beleidsuitgangspunten* (2010) 7.

¹⁸² *Circulaire No. 567, 575, 587 en 598* (Pladju 1951) Privéarchief Dronkert, dossier II.

Maleis tegen hen waardoor de kinderen zich in deze taal ontwikkelden. Op hun beurt leerden de bediendes ook van de kinderen enkele woorden Nederlands spreken. De kinderen leerden overigens niet vloeiend Maleis te spreken, omdat Nederlands binnen het gezin en binnen de woongemeenschap de reguliere voertaal was. Afhankelijk van de ouders, mochten de kinderen meer dan eens tijd doorbrengen in de vertrekken van het personeel of gingen zij soms met hen op stap naar de lokale markt. De djongos en/of de tuinman leerde de kinderen vaak allerlei dingen van het buitenleven – onder andere over de vele dieren die de eilanden rijk waren en vliegeren - terwijl hijzelf ondertussen de tuin en het huis onderhield. Indien de verhouding met hun werkgever erg goed was – met blijk van wederzijds respect – zorgde de djongos er ook voor dat het gezin zo goed als gevrijwaard bleef van bijvoorbeeld diefstal.¹⁸³

Zoals eerder vermeld, woonde het huishoudelijk personeel over het algemeen in het achterste gedeelte van het huis. Het kwam voor dat de bediendes samen een echtpaar vormden - al dan niet met kinderen - en achter het huis woonden in het voor hun bestemde gedeelte. Echter, over het algemeen waren de bediendes geen familieleden van elkaar; in dat geval woonden alleen de ongetrouwde vrouwen in het achterhuis en de anderen in de kampong. Afhankelijk van de persoonlijke opvattingen over verhoudingen in de wereld en hun specifieke houding ten opzichte van de bediendes, werd het huishoudelijk personeel, door de expats en hun echtgenotes, soms gezien als onderdeel van het gezin. Met feestdagen (Nederlandse en/of Indonesische) kregen bediendes dan ook wel eens cadeaus zoals een nieuwe sarong, wat extra geld of een vrije dag. Dit was dus geen algemeen beleid of gewoonte, maar eerder een persoonlijke geste van de expat. Bij vertrek van het expatgezin op weg naar een nieuwe bestemming, dan wel groot verlot - gingen de bediendes in tegenstelling tot in de koloniale tijd, niet mee met het gezin. Het was volgens meerdere geïnterviewden – een moeilijk moment om afscheid te nemen en ging soms gepaard met tranen. Dit betekende overigens niet dat het merendeel contact bleef onderhouden met de bediendes, integendeel zelfs. Een verklaring hiervoor vinden de geïnterviewden moeilijk te geven, behalve dan dat het leven op een andere bestemming doorging, met in Indonesië ook andere bediendes. Het contact met de oude bediendes verwaterde dan simpelweg, niet in de laatste plaats ook omdat de schriftelijke taalbeheersing aan beide kanten niet altijd afdoende was om op die manier met elkaar in contact te blijven.¹⁸⁴

De verhouding tussen de werknemers van Shell en het huishoudelijk personeel verschilde dus per expat en per gezin. Duidelijk was dat iedere expat – eventuele uitzonderingen daargelaten - zich aan de gewoonte aanpaste en bediendes in dienst nam; niet in de laatste plaats omdat het in de beginjaren na de Tweede Wereldoorlog beleid was van Shell. Een

---

¹⁸³ Samenvatting van de interviews.

¹⁸⁴ Interviews Koeten, Driessen, Thiele-den Drijver, de Vries (36.23 - 39.07) en afbeeldingen 9.

geïnterviewde vertelde het verhaal dat hij als kind aan tafel zat naast de zoon van de huishouding. De zoon leerde delen uit de Koran. Uit nieuwsgierigheid wilde het Shell kind weten wat zijn leeftijdsgenootje moest leren. De djongos (de vader van het Indonesische kind) vertelde hem over de Koran - ook in vergelijking met de Bijbel. Toen de vader van het Shell-kind thuiskwam en zijn zoon aantrof met de Koran, was dit even wennen – maar liet het uiteindelijk voor wat het was. Niet iedere expat en in dit geval ook werkgever, zou hier zo mee om zijn gegaan maar de verhouding tussen expat en de bediende was dan ook afhankelijk van de persoonlijke instelling van beiden en houding ten opzichte van elkaar. De band kon goed zijn, zoals tussen werkgever en werknemer altijd gewenst is maar het kon zelfs meer dan goed zijn – haast familiair (voor zolang het arbeidscontract van de expat duurde althans). Naast dat het beleid van Shell was om lokale mensen in dienst te nemen voor de huishouding bij de expats, werd het door de gemeenschap ook aangemoedigd om dit te blijven doen toen zij zelf de lonen moesten betalen. Naast dat het erg prettig was, konden de expats op die manier ook bijdragen aan de lokale economie en het welzijn van enkele tientallen Indonesiërs en hun gezinnen. Zowel Shell alsook de expats voorzagen in de economische behoeften van de Indonesiërs. In zowel sociaal alsook economisch opzicht integreerde het Shell gezin daarmee in de samenleving. De sociale integratie van het expatgezin was wel afhankelijk van de mate waarin zij zelf het huishoudelijk personeel toelieten in hun leven en dat van hun kinderen.¹⁸⁵

Consequentie van het inhuren van bedienend personeel in het huishouden van de expats is wel dat de echtgenote van de expat, natuurlijk zelf minder dan wel geheel niets in de huishouding moest doen, behalve dan het opvoeden van de kinderen. Kortom, zij verrichtte buitenshuis geen arbeid door toedoen van de tijdgeest en het Shell-beleid hierin, maar ook binnenshuis minder. Wat deed een expatriate-echtgenote dan wel? Hieronder de bespreking van de dagindeling en vrijetijdsbesteding van het gehele gezin en hoe zich dat verhoudt ten opzichte van hun integratie in de Indonesische samenleving tussen 1945 en 1965.

Dagindeling, vrijetijdsbesteding en feestdagen

De werkdag van Shell werknemers in Indonesië, duurde van 6.00 – 16.00 uur. Dit had alles te maken met de aanpassing aan het klimaat en de uren dat het licht was; het hanteren van een andere dagindeling dan Nederland was noodzakelijk. Vanwege de hitte midden op de dag, kwamen de werknemers tussen 11.00 en 13.00 uur thuis voor de lunch en 'siësta'; althans, net als de Indonesiërs, hield men zich in die twee uurtjes rustig. Omdat de olie-industrie nooit stilstaat, werd er ook met nachtdiensten gewerkt. Daarnaast hadden anderen ook 'wachtdienst', hetgeen inhield dat zij stand-by moesten staan voor het geval er iets met de

---

¹⁸⁵ Interviews Koeten, de Jong, Anoniem¹, de Vries.

raffinaderij gebeurde. In hun vrije tijd speelden de mannen voetbal, tennis, golf en bridge, gingen zij zwemmen of samen met collega's, vrienden en/of kinderen op een tocht door de jungle of participeerden zij in de natuurhistorische club.

Shell echtgenotes richtten zich op de huishouding en de zorg voor het gezin, zoals ook in de studie van Els Kloek al naar voren kwam. Maar in Indonesië en ook elders op de wereld, was het gebruikelijk dat men - in tegenstelling tot in Nederland - iemand voor de huishouding aannam. In Indonesië had men zelfs vaak meerdere 'bediendes'. De huishoudelijk taak van Shell echtgenote was dan ook het aansturen van de bediendes.¹⁸⁶ Dit gaf hen ook de tijd en de ruimte om de sociale contacten in binnen- en buitenland te onderhouden, door brieven te schrijven met het thuisfront in Nederland, alsook met oude collegae (overigens deden de mannen dit ook wel, maar minder vaak). Maar bovenal zette Shell echtgenotes zich in voor de Shell gemeenschap: zij waren de spil in het gemeenschapsleven waarin zij zich op dat moment bevonden. Er werden knutselmiddagen georganiseerd voor de kinderen maar ook sportwedstrijden voor jong en oud. Leesclubjes, bridge- en dansavonden, waren populaire ontspanningsbezigheden. Er werd gezwommen, getennist, kleding gemaakt van batikstof en/of geïmporteerde stoffen uit Nederland en er werden toneelvoorstellingen opgezet waar overigens ook de mannen en kinderen aan deelnamen. Indien er ook eten geserveerd werd bij een activiteit, dan waren dit "heerlijke Indonesische gerechten", die ter gelegenheid konden worden aangeboden door "dames in nationale klederdracht."¹⁸⁷ Nieuwe gezinnen werden daarnaast nog verwelkomd en rondgeleid in het bestaan van de Shell gemeenschap. De echtgenotes hadden hier - dit vrij van waarden gezegd - een dagtaak aan. De Maatschappij stelde faciliteiten zoals het zwembad, tennisbanen en de 'Soos' (sociëteit) ter beschikking voor al deze en meer activiteiten ten behoeve van de Shell gemeenschap, woonachtig in Shell-woonwijken. Het werd vanuit Shell aangemoedigd en ook geprezen dat de echtgenotes zich inzetten voor de gemeenschap, omdat het bijdroeg aan een prettige woon- en werksfeer voor alle aanwezigen.¹⁸⁸

Liefdadigheidswerk viel ook de echtgenotes toe. Voorbeeld hiervan is de inzamelingsactie ten behoeve van de slachtoffers van de watersnoodramp in 1953 in Nederland én in Indonesië. Ongeveer tegelijkertijd voltrok aan beiden kanten van de wereld zich een watersnoodramp, die vele slachtoffers maakte. De onzekerheid van de werknemers over familieleden in Nederland en in Indonesië werd deels ondervangen doordat de gemeenschap bijeenkwam en

---

¹⁸⁶ Kloek, *Vrouw des huizes*. 9-10; Van Doorne-Huiskes, *De sociale positie van de vrouw*, 12-13; N.V. De Bataafsche Petroleum Maatschappij, *PS/A (PS/B-BH) – beëindiging dienstverband* (Batavia-C. 15 juli 1949) Privéarchief Dronkert, dossier II.

¹⁸⁷ J.v. Werkhoven, e.a., red., *Fancy-Fair en tentoonstelling van Vrije-Tijdbesteding*, BPM Kroniek (Januari, 10 Jaargang, No.3) 1-33, aldaar 11.

¹⁸⁸ Samenvatting van de antwoorden betreffende vragen over de dagbesteding van het gezin; G. van Doeland-Beernink, *Herinneringen aan Indonesië voor de Shell*, 8 en 10 en N.V. De Bataafsche Petroleum Maatschappij, *No. D. 5674 – PS* (Surabaja, 14 juli 1955) uit: Privéarchief mw. Driessen.

werd voorzien van informatie door de Maatschappij. Een damescomité organiseerde onder andere een fancy fair waarvan de opbrengsten werden gedoneerd aan de slachtoffers van beiden rampen en voor wederopbouw van de gebieden. Ook personeelsvereniging 'Badan Penjelenggara Sosial Pladju (B.P.S.P.) organiseerde activiteiten zoals een voetbalwedstrijd en een kunstavond met Javaanse dansen voor haar leden en aanhang. Ook deze opbrengst werd gedoneerd aan de slachtoffers van beide rampen. Daarnaast werd in november 1955 een fancy fair met bijbehorende 'tentoonstelling van vrijetijdsbesteding', georganiseerd waarvan de opbrengst van de verkoop van de producten, ten goede kwam aan T.B.C.-patiënten en aan het Indonesische Rode Kruis: Palang Merah Indonesia.¹⁸⁹

In tijd van nood werden de krachten gebundeld en werd er meegeleefd met elkaar, maar men kwam ook samen om uiting te geven aan ieders cultuur. Zo was er aandacht voor diverse Nederlandse en Indonesische feestdagen. Het Sinterklaasfeest was bijvoorbeeld een groot festijn en net zoals in Nederland kwam de Heiligman samen met Zwarte Pieten aan met een boot op de Shell-plaatsen. Cadeaus, snoepgoed en een strenge blik van de Sint naar de stoute kinderen; het feest deed in de Tropen niet onder voor dat in Nederland (ook niet met het ontbreken van de schoorsteen bij de huizen). Door Shell werd ook rekening gehouden met de Islamitische feestdagen; zij die de Islam aanhingen (voornamelijk lokale arbeiders), werden op dergelijke dagen vrijgesteld van werk. Naast de viering van geloofsfeesten konden employés en gezinsleden ook samenkomen in de geloofshuizen; zowel in de Rooms-Katholieke en Protestantse kerk alsook in een Moskee.¹⁹⁰

Al met al kan gezegd worden dat zowel binnen de Shell gemeenschap er aandacht was voor de Nederlandse en Indonesische cultuur. Uit hun dagindeling, vrijetijdsbesteding, het vieren van feestdagen, maar ook het betuigen van medeleven bij rampspoed in de lokale samenleving en in Nederland, kan geconcludeerd worden dat de expats - met ondersteuning vanuit de Shell maatschappij - maatschappelijk en cultureel integreerden in de Indonesische samenleving.

---

¹⁸⁹ Het Comité S.S.W., *Luctor et emergo* (6, 19, 20 en 23 februari 1953) en *Bulletin betr. watersnood in Nederland, waarin opgenomen PCJ berichten 3/2/ en berichten uit diverse rapportages*, 1-4. Allen uit het privéarchief Dronkert, dossier II.

¹⁹⁰ J.v.Werkhoven, e.a., red., *Sint Nicolaas Bezocht... Z.P.C.*, BPM Kroniek (Januari, 10 Jaargang, No.3) 1-33, aldaar 15, 19-24 en G. van Doeland-Beernink, *Herinneringen aan Indonesië*, 9.

Scholing van de kinderen

Het lijkt onwettelijk dat in een land, waar het grootste deel van de bevolking Maleis sprak en zich wilde ontdoen van de Nederlandse politiek, economie en vooral ook de taal en cultuur, dat juist Nederlands onderwijs zou blijven bestaan na de soevereiniteitsoverdracht in 1949. Toch is dit gebeurd.

Na de soevereiniteitsoverdracht in 1949 besloot de Indonesische regering dat zij enkel scholen zouden financieren waar de voertaal Indonesisch zou zijn en dat alle gouvernementsscholen, Indonesische staatsscholen zouden worden. Er was in het vakkenpakket niet langer plaats voor de Nederlandse taal (en cultuur). Voor de Nederlandse gemeenschap in Indonesië, was dit een slecht vooruitzicht omdat zij hun kinderen – zoals in het koloniale tijdperk al gebeurde – Nederlands onderwijs wilde laten volgen. Voor vele Nederlanders was het – samen met de politieke onrust die heerste – een goede reden om voorgoed naar Nederland te vertrekken maar de Nederlandse Shell employés hadden zich contractueel geëngaat aan het expat-leven en waren daarmee gebonden aan Indonesië. Toch, was Shell – en het Nederlandse bedrijfsleven in Indonesië in het algemeen – niet ongevoelig voor de wens van hun werknemers om hun kinderen Nederlands onderwijs te laten volgen. Zou er namelijk niet zijn (of worden) voorzien in de daarvoor benodigde faciliteiten, dan zou de animo om naar Indonesië uitgezonden te worden of er juist te blijven veel minder zijn. Dit kwam de bedrijfscontinuïteit niet ten goede en dus was het in het belang van het bedrijfsleven dat Nederlands onderwijs zou blijven voortbestaan in de archipel. De Nederlandse ondernemersbond in Indonesië stichtte daarom, met steun van de Nederlandse regering, de Stichting Nederlands Onderwijs (SNO) in Indonesië, waarin Nederlandse scholen met verschillende signatuur werden opgenomen. Een ieder die de behoefte had Nederlands onderwijs te volgen, kreeg toegang tot de scholen. Er bestonden twee soorten onderwijs: het A-onderwijs stond gelijk aan het onderwijs in Nederland en het B-onderwijs betrof een oriëntatie op Nederland en Indonesië. Er werd voor SNO-scholen een ouderbijdrage gevraagd en het bedrijfsleven betaalde de rest van de kosten.¹⁹¹

In een grote Indonesische stad als Jakarta was er al voorzien in het volgen van onderwijs, waar ook kinderen van Shell expats onderwijs konden volgen. Echter, op de buitenposten trof Shell – bij gebrek aan scholen voor kinderen van de expats – zelf voorzieningen. Gebouwen in of nabij de woonwijk gelegen werden ingericht als school en leraren – ongetrouwde vrouwen dan wel enkel mannen – werden in dienst genomen om Nederlands onderwijs te geven. Er werd op Shell scholen gewerkt met lesmateriaal uit Nederland en de kinderen werden in de Nederlandse taal onderwezen. De Shell expat-kinderen, dus kinderen van de uit Nederland gezonden staf én de kinderen van lokaal aangenomen Nederlandse werknemers – waar thuis

---

¹⁹¹ Meijer, 'Dweilen met de kraan open', 109-116.

ook Nederlands werd gesproken - volgden dus het A-onderwijs. Indonesische werknemerskinderen volgden over het algemeen het B-onderwijs of gingen naar een Indonesische staatsschool. Met een enkele uitzondering daargelaten betrof het merendeel van de leerlingen op Shell scholen dus kinderen van expats en er werd naar gestreefd om het onderwijs niet te laten verschillen met dat in Nederland. Expat-kinderen behoorden ten opzichte van kinderen in Nederland, geen achterstand op te lopen louter en alleen omdat hun vader op een buitenpost in Indonesië werkte. De doorstroming naar basis- en middelbaar onderwijs in Nederland moest zonder problemen kunnen plaatsvinden. Toen in de jaren vijftig van de twintigste eeuw de Indonesische regering besloot dat een ieder in het land op school Bahasa moest leren spreken en schrijven, werden alle scholen in de archipel geacht deze taal te onderwijzen – zo ook de SNO-scholen en Shell-scholen. Enkele uren per week kregen Shell kinderen dan ook verplicht taallessen in de Indonesische taal en de Indonesische inspectiedienst kwam zo nu en dan de vorderingen inspecteren. De meeste van de kinderen van employés die geïnterviewd zijn voor deze scriptie, weten zich nog goed te herinneren dat zij Bahasa Indonesia leerden op school - een enkeling heeft zelfs nog de schriftjes uit die tijd. Shell-kinderen kregen niet veel lessen in de week om Bahasa te leren, maar het was afdoende voor de inspectie, weet mevrouw Koeten zich nog te herinneren.¹⁹²

Op den duur was het niet mogelijk middelbaar hoger onderwijs te volgen. Er was een MULO op de eilanden aanwezig, maar vele kinderen werden op HBS-niveau ingeschat. De enige optie was dan dat het kind permanent naar Nederland vertrok, zonder ouders, om daar de vervolgopleiding te volgen. Sommige leerlingen zijn - omwille van hun leeftijd, meestal net twaalf jaar oud – eerst naar de MULO gegaan om vervolgens op vijftienjarige leeftijd naar Nederland te vertrekken, zonder hun ouders, om daar de HBS te volgen. Dit vertrek van de kinderen naar Nederland wordt in dit hoofdstuk bij de paragraaf over de terugkeer, meer uitgelicht.

Het Nederlandse bedrijfsleven in Indonesië stelde zich actief op voor het behoud van Nederlands onderwijs. Voor velen was het namelijk nog steeds dé manier om de band met Nederland warm te houden, zoals in hoofdstuk vier al is aangehaald aan de hand van het citaat van Hans Meijer in zijn artikel 'Dweilen met de kraan open'.¹⁹³ Voor wat betreft de scholing van Shell-kinderen heeft het bedrijf zelf voorzieningen getroffen om de kinderen van werknemers Nederlands onderwijs te laten volgen, indien dit op de werkplaatsen niet aanwezig was. Dien ten gevolge was er binnen de muren van de scholen weinig tot geen sprake van integratie van expat-kinderen in de Indonesische samenleving omdat lokale kinderen overwegend niet op deze scholen zaten. Maar de verplichting van het leren van

---

¹⁹² Compilatie van de interviews betreffende de antwoorden over de scholing en het spreken van de taal.

¹⁹³ Hoofdstuk 4 of Meijer, 'Dweilen met de kraan open', 114.

Bahasa Indonesia vanuit de Indonesische overheid gaf wel de ruimte tot integratie. Shell hield zich conform haar beleidslijnen aan de wetten van het land waarin zij opereert en voerde daarom taallessen Bahasa Indonesia in het lesprogramma. Bij elkaar genomen ontstond de mogelijkheid voor de expat-kinderen om enigszins onderwezen, met de lokale bevolking in de landstaal te communiceren (ook al zal dit vooral zijn geweest met de bediendes in huis).

Gezondheidszorg

Onder het kopje 'het vertrek van het Shell-gezin naar de Indonesische archipel' is al het een en ander geschreven over het beleid van Shell voor wat betreft gezondheidszorg. Indien het ondanks de voorzorgsmaatregelen toch voorkwam dat een personeelslid, echtgenote dan wel kind, onverhoopt iets mankeerde en het leven in de tropen eigenlijk niet kon worden voortgezet, werd er naar een passende oplossing gezocht die alle partijen soelaas bood. Ten aanzien van alle in Indonesië aanwezige medische voorzieningen, welke door Shell werden beheerd, kan gezegd worden dat deze dag en nacht beschikbaar waren voor zowel de werknemers van Shell, alsook voor alle gezinsleden en ook voor de Indonesische bevolking in de kampongs. Dit was vooral indien de dorpsvoorzieningen niet toereikend genoeg waren. Soms werd de lokale bevolking door de lokale genezers ook direct doorgestuurd naar de artsen van Shell. Over het algemeen is dat een teken dat de lokale bevolking vertrouwen genoeg had in de westerse artsen. Mocht het hospitaal bijvoorbeeld in de woonplaatsen Pladju of Balikpapan niet toereikend genoeg zijn, dan werd voor Shell-gezinnen transport geregeld naar Jakarta. In zo'n situatie werden de medische- en vervoerskosten betaald door de Maatschappij, inclusief de mogelijke overnachtingen van de partner, dan wel van de ouder van het kind. In het hospitaal van Jakarta werkten hoofdzakelijk artsen en ander medisch personeel van Indonesische en Chinese afkomst. De medische staf in de buitengebieden bestond veelal uit één of meerdere expats – afhankelijk van de hoeveelheid en de grootte van de medische voorzieningen – de overige medewerkers bestonden meestal uit lokaal aangenomen staf. Algemene medische kennis werd geprefereerd boven een specialisme en het liefst moest iemand veel praktische ervaring in huis hebben. Men moest ziektes kunnen herkennen (ook kinderziektes), bedreven zijn in verloskunde en kleine ingrepen kunnen verrichten of soms een operatie.¹⁹⁴ Indien er in de omgeving geen lokale medische voorzieningen waren of voorzieningen die met de snelle ontwikkelingen in die branche mee konden komen, was het in het belang van de medewerkers en de bedrijfsvoering dat Shell zelf de voorzieningen trof, hetgeen op zich zelf de integratie niet bevorderd(e). Echter, door de eigen medische voorzieningen ook aan de lokale bevolking ter beschikking te stellen en het

---

¹⁹⁴ Mets, 'How and why we came to be sent to Badjubang', Memoires van dr. Mets, 1- 12, aldaar 1, 5-6.

feit dat zij hier meer dan eens ook gebruik van maakten, droeg daarentegen wel bij aan de integratie van de expats in de Indonesische samenleving.

Conclusie:

Van de expats, echtgenotes en kinderen van expats die in het kader van dit onderzoek geïnterviewd zijn, vertelde een substantieel aantal dat er verschillende beweegredenen waren om voor Shell te gaan werken maar hoofdzakelijk komt het neer op dat men een goed toekomstperspectief werd geboden (denk aan een goedbetaald salaris en de pensioenregeling).

Er is onderzoek gedaan naar de mate waarin Nederlandse expats – werknemers van Shell en hun gezinsleden – geïntegreerd zijn geweest in de Indonesische samenleving tussen 1945 en 1965. Hierin is met name gekeken naar de rol die Shell en de politieke omstandigheden in Indonesië speelden in het integratieproces van haar werknemers. Uit het onderzoek is gebleken dat expats van Shell en hun gezinnen vasthouden aan bepaalde cultuuruitingen, denk aan bijvoorbeeld het Sinterklaasfeest en aan de Christelijke feestdagen, maar ook dat zij bepaalde culturele grenzen overgaan, zoals bij het gezamenlijk optrekken bij rampspoed en de hulpverlening daarbij. Anne-Meike Fechter onderschrijft deze bevindingen in haar boek: *‘Transnational lives’*, waarin zij beschrijft dat grenzen in het leven van expats continue aanwezig zijn, zowel in geografische als in sociale zin. Continue worden deze grenzen overschreden, denk aan het oversteken van landgrenzen, maar ook grenzen tussen een Westerse/Nederlandse levensstijl en die van de lokale bevolking in het land van ontvangst.¹⁹⁵ Op een aantal punten in hun werk en in hun levenswijze voldeed de Shell expat-gemeenschap aan de kenmerken van ‘cross-community migratie’: zij waren onderdeel van een gemeenschap waarbij de ervaringen op cultureel, sociaal en economisch gebied van de diverse leefgemeenschappen (expat-gemeenschap, Indonesische- en lokale samenleving) waar zij gestationeerd waren, werden uitgewisseld met anderen in de samenleving. Als gevolg hiervan kwamen de expats alsook hun gezinsleden bewust en/of onbewust in contact met andere culturen en gemeenschappen in Indonesië. De rol van Shell hierin is zowel aanmoedigend alsook soms zelfs leidend geweest. Deze interactie leidde deels tot vermenging van culturen en er kan – al zij het in beperkte mate – gesproken worden over integratie van de expats en hun gezinnen in de Indonesische samenleving tussen 1945 en 1965.¹⁹⁶

---

¹⁹⁵ Anne-Meike Fechter, *Transnational lives*, vii.

¹⁹⁶ Manning, *Migration in World History*, 4-7.

Integratie van het Shell gezin in Nederland

“Het was zo langzamerhand echt een routine geworden om afscheid te nemen, in te pakken, werk over te dragen en naar Nederland te gaan voor verlof. Scholen regelen voor de kinderen. Voorbereiden voor de nieuwe plaatsing. De grote spullen werden ingepakt in kisten. (...) Je nam persoonlijke dingen mee. (...) De kleren voor de eerstvolgende maanden werden in koffers gestopt. (...)”¹⁹⁷

In een notendop staat hierboven beschreven hoe men omging met het trekken van standplaats naar standplaats; organisatorisch en emotioneel gezien vergde een emigratie dan wel een ‘binnenlandse’ verhuizing, de nodige aandacht en tijd.

Shell-expats migreerden zeer frequent naar het buitenland (bijvoorbeeld: van Nederland naar Indonesië of van Indonesië naar elders) en binnen een land als Indonesië maar ook verbleven zij gemiddeld eens in de drie jaar voor een langere periode in Nederland. Daarnaast emigreerden de meeste Nederlandse Shell expats en/of hun gezinsleden definitief naar Nederland indien zij met pensioen gingen of scholing moesten volgen in Nederland. Omdat een Shell expat en het gezin enkele jaren buiten Nederland hebben doorgebracht en zij de ontwikkelingen van het ‘moederland’ niet aan den lijve hebben ondervonden maar over het algemeen wel van een afstand hebben meegekregen, is het de vraag in hoeverre zij enige mate van ‘afstand’ hebben ontwikkeld tot de Nederlandse samenleving. Het integratievraagstuk rondom de expats, het centrale thema van deze scriptie, is daarom ook geanalyseerd met betrekking tot de Nederlandse samenleving. Kortom: in welke mate en op welke manier voltrok de integratie van het Shell gezin zich dan in Nederland?

De verlofperiode bij Shell was iets anders dan alleen maar een vakantie. De bespreking van de verlofperiode geeft inzicht in de interactie die de expats en hun gezinsleden al dan niet hadden met de Nederlandse samenleving. Daarna zal de definitieve terugkeer in Nederland aan bod komen.

Verlof bij Shell

Shell employés hadden recht op een jaarlijkse binnenlandse vakantie en de expats kregen vanaf eind jaren veertig van de twintigste eeuw daarnaast eens in de vier jaar verlof naar Nederland. Dit verlof werd ook wel aangeduid als het groot verlof. De duur van dit verlof was afhankelijk van het aantal dienstjaren in Indonesië tussen ieder verlof in (berekening was één maand per jaar), aangevuld met de reistijd van en naar Indonesië. Toen men nog met de boot heen en weer reisde, duurde het verlof soms zes maanden in het totaal. Met de komst van

---

¹⁹⁷ Wagner, *Samenspel*, 164-165.

vliegtuigen die behalve vracht ook passagiers konden vervoeren werd de reisduur korter, wat voor de Maatschappij twee bijkomende voordelen had namelijk enerzijds werd hiermee de totale verlofduur korter en anderzijds was er een kostenbesparing omdat vliegen goedkoper was dan de overtocht per boot. Voor de employés betekende de komst van het vliegtuig dat zij frequenter met groot verlof konden, eind vijftiger jaren gingen zij veelal om de twee jaar naar Nederland en het gezin ging vrijwel altijd mee.¹⁹⁸

Zoals eerder aangegeven volgde de expat, tijdens het verlof twee soorten opfriscursussen: één waarbij hij de laatste wetenschappelijke ontwikkelingen van zijn vakgebied onderwezen kreeg en een andere waarbij de taal- en staatkundige kennis van het land waar hij gestationeerd was, werd verbeterd.¹⁹⁹

De echtgenotes zorgden voor nieuwe (stoffen voor) kleding en andere benodigdheden die in Indonesië niet of slecht verkrijgbaar waren; het gezin moest namelijk weer gemiddeld drie jaar vooruit kunnen. Het importeren van goederen was lastig in Indonesië, zo stelde dhr. van Engelshoven in het interview. Het kwam ook veel voor dat de echtgenote in verwachting was tijdens het verlof en zij liet zich dan in Nederland onderzoeken en bereidde zich voor op de komst van het kind. De kinderen die oud genoeg waren (vanaf 4 jaar) gingen naar school in de plaats waar het gezin verbleef tijdens het verlof, omdat zij het zich niet konden permitteren om twee tot zes maanden basisonderwijs te missen. Gezamenlijk bezochten zij natuurlijk ook familieleden, vrienden en oude bekenden. De jonge kinderen kwamen voor het eerst in contact met hun opa en oma: 'wie of wat zijn zij?' was meestal een van de eerste reacties van een expat kind. Het sociale leven in Nederland was aan veel meer regels gebonden, dan in Indonesië merkte een Shell-kind op in het interview. Wanneer het tot de mogelijkheden behoorde, gingen de expat en zijn vrouw op zoek naar permanente woonruimte in Nederland om tijdens het volgende verlof en/of bij definitieve terugkeer in te gaan wonen. Wanneer er genoeg tijd en middelen waren, gingen de expat en zijn echtgenote naar verluidt nog zo'n twee weken samen op vakantie buiten Nederland, maar binnen Europa (de kinderen bleven dan bij familie). Zoals dhr. Postuma zei: "Nederland hadden we eigenlijk wel gezien."²⁰⁰ Het gezin verbleef tijdens het verlof bij familie, in een pension, in een gehuurd huis of in het huis dat het gezin al eerder had gekocht. Over het algemeen verbleven de gezinnen tijdens het eerste verlof – weliswaar tegen kost en inwoning - bij familie of in een pension. Hierdoor hadden zij direct contact met hun familie en/of andere Nederlanders dan uit de expat gemeenschap, maar dat contact was tot op zekere hoogte oppervlakkig en er was nauwelijks sprake van een 'eenheid' zoals dat in Indonesië het geval was met de Shell

---

¹⁹⁸ Wagner, *Samenspel*, 168 en N.V. De Bataafsche Petroleum Maatschappij, *Werkkringen*, 29.

¹⁹⁹ Ibidem, 34 en *Herhalingscursus Kon. Inst. v/d Tropen* ('s-Gravenhage 13 augustus 1954) Privéarchief Dronkert, dossier II.

²⁰⁰ Interview met dhr. Postuma (1.13.36 – 1.13.39).

gemeenschap. Ten opzichte van veel Nederlandse gezinnen tijdens de wederopbouw kon het Shell gezin zich beduidend meer veroorloven voor wat betreft het inkopen van kleding, fietsen, speelgoed, merkartikelen en voedsel; daarnaast kon men zich ook nog veroorloven om auto te rijden en op vakantie te gaan. Dit leidde zo nu en dan tot 'grote ogen' bij de omgeving.²⁰¹ Al met al zijn er veel overeenkomsten met het verlot van de Indiëgangsters in de eeuw ervoor, zoals staat beschreven in hoofdstuk 4, met wel een opmerkelijk verschil: de 'zebaboe' ging niet mee naar Nederland met het Shell gezin. Deze koloniale gewoonte is in verval geraakt na de onafhankelijkheid van de kolonie. De bediendes hadden hun eigen leven in de archipel, zij waren niet (heel hun leven) gebonden aan één (Shell) gezin en andersom ook niet. Het Shell gezin bleef daarvoor wellicht ook te kort op een plaats in tegenstelling tot de Indiëgangsters in het koloniale tijdperk die zich vaak permanent ergens in de archipel vestigden. Geconstateerd kan worden dat de verhoudingen tussen de expats en de lokale bevolking van Indonesië echt veranderd en/of anders was.

Zoals eerder aangegeven volgden de expat-kinderen in Indonesië Nederlands onderwijs, gelijkgesteld aan het onderwijs in Nederland en vandaar konden de kinderen tijdens het verlot in Nederland ook zonder al te veel problemen naar school. Er werd naar gestreefd om de kinderen in Indonesië geen achterstand te laten oplopen en veelal zijn de docenten hierin geslaagd, een enkel kind liep zelfs voor op Nederlandse kinderen. Het volgen van Nederlands onderwijs verbond Shell kinderen met het land waar zij alleen kwamen tijdens het groot verlot; zelf waren zij vaak geboren in Indonesië of waren zij als klein kind meegegaan naar Indonesië. Met betrekking tot de kennis van de Nederlandse taal en cultuur deden Shell (Nederlandse en Indo-Europese) kinderen die jaren in Indonesië hadden gewoond niet onder voor hun leeftijdsgenoten die heel hun leven in Nederland hadden gewoond. Dit kwam door het Nederlandse onderwijs dat zij genoten in Indonesië en door de Shell gemeenschap die aandacht schonk aan Nederlandse culturele uitingen. Hetzelfde gold natuurlijk voor de expats en de echtgenotes, met het verschil dat zij over het algemeen op volwassen leeftijd naar Indonesië zijn vertrokken vanuit Nederland en dus in hun jeugd deze culturele zaken al hadden meegekregen. De kinderen hadden dus geen culturele achterstand en ook geen leerachterstanden. Dit is een van de kenmerkende verschillen met de latere en huidige eerste- en tweedegeneratie immigranten uit bijvoorbeeld Turkije, Marokko en het Oostblok. Deze migranten van veelal lage, sociale afkomst (uitzonderingen daargelaten) hadden wel een taalachterstand waardoor de integratie mede structureel werd belemmerd.²⁰²

---

²⁰¹ Interview met mevrouw van Engelshoven (48.41 – 50.22); Anoniem² (11.31–14.13) en dhr. Postuma (1.13.03 – 1.13.53) en Wagner, *Samenspel*, 165.

²⁰² Lucassen en Lucassen, *Winnaars en verliezers*, 42-45.

De kennis van de taal en cultuur van Nederland maakt dat het Shell gezin weinig tot geen problemen had om zich in de Nederlandse maatschappij te bewegen. Echter, uit interviews blijkt dat veel van de Shell kinderen de indruk kregen dat zij anders waren dan andere Nederlandse kinderen: zij kenden bepaalde Nederlandse spreekwoorden en gezegden niet of zij hadden moeite deze te begrijpen. Daarnaast deelden zij geen herinneringen met andere leerlingen en hadden hun klasgenoten soms zelfs het idee dat de expat kinderen opschepten wanneer zij vertelden over hun leven in Indonesië. Sommige Shell kinderen, zo blijkt uit interviews, hadden om dit soort redenen moeite met vrienden maken, niet in de laatste plaats vanwege de relatief korte periode dat zij in Nederland op school zaten en ook omdat zij maar voor korte tijd in een buurt woonden, vanwege hun vertrek naar Indonesië. Ook mevrouw Driessen (ex-echtgenote van employé Zanen) vertelde dat ook zij van andere volwassenen de vraag kreeg of haar kinderen wel Nederlands spraken, wanneer zij vertelde dat haar kinderen in Indonesië geboren waren. Dit riep bij haar en haar gezinsleden oprechte verbazing op. Zelf vonden zij zich niet anders dan Nederlanders die in Nederland waren blijven wonen maar blijkbaar bestonden hier andere gedachten over. Op z'n minst hadden sommige mensen in de Nederlandse samenleving geen weet van hoe Shell'ers en andere Nederlanders in Indonesië leefden en wat hen bezig hield, denk hierbij aan het volgen van Nederlands onderwijs en het vieren van Sinterklaas en Koninginnedag.²⁰³

Tijdens het verlof was er dus contact met de familie en oude vrienden maar de expat-gemeenschap was tijdens het verlof niet weg te denken omdat de expat naar kantoor moest voor cursussen, waar hij dan wederom met collega's (al dan niet uit andere standplaatsen) in contact kwam. Veel Shell expats verbleven bij familie maar vaker in pensions, redelijk dicht in de buurt van het hoofdkantoor. Hierdoor kwamen Shell gezinnen ook met elkaar in contact. Ondanks dat Shell expats en hun gezinsleden op het vlak van taal en cultuur nagenoeg geassimileerd waren in de Nederlandse samenleving – zij het met behoud van Indonesische gebruiken, moet wel een kanttekening gemaakt worden ten aanzien van de sociale integratie. De contacten bleven grotendeels beperkt tot de 'eigen kring' en met name de Shell kinderen gaven in de interviews aan, dat zij in de sociale omgang met andere Nederlandse kinderen zeker barrières ondervonden. Uit de interviews blijkt dat per kind en per verlof de ervaringen verschilden van positief tot negatief, maar overeenkomstig werden er – zo werd verteld – weinig tot geen hechte vriendschappen gesloten in de klas en in de woonbuurt, omdat beide partijen wisten dat er weinig tijd was om een vriendschap op te bouwen.

---

²⁰³ Interview met Anoniem² (06.23 – 06.57) met een overeenkomstig beeld in interviews met dhr. de Jong, mevrouw van Tuil - de Snaijer; interview met mevrouw Driessen (2.53.15 – 2.53.28) en MdV; 0001/640, *The Source Book: An expatriate social History, 1927-2007* (Den Haag 2008), 167.

Terugkeer

De huidige politieke discussie over het hebben van twee nationaliteiten, heeft impact op de Nederlandse expats. In een artikel van het NRC Handelsblad is verslag gedaan van een bijeenkomst in New York van de Nederlandse gemeenschap, waartoe veel expats behoren. Zij kwamen bij elkaar om informatie in te winnen over het wetsvoorstel van minister Donner (Bin. Zaken, CDA) over het aanscherpen van de eisen voor het verkrijgen van de Nederlandse nationaliteit en inherent daaraan de discussie over het hebben van een dubbele nationaliteit:

“De centrale vraag is waaróm de wet veranderd wordt en wat de gevolgen zijn voor Nederlandse expats, een groep die zich vergeten voelt in de binnenlandse discussie over wat het betekent om Nederlander te zijn en welke nationaliteit daarmee niet samen zou kunnen gaan. (...) Twee paspoorten zijn in de Tweede Kamer onderwerp van discussie - vooral als het om Turken of Marokkanen gaat - maar voor deze emigranten [expats] is een gedeelde loyaliteit juist doel op zich. (...) ‘Oude Nederlanders gaan zich niet minder Nederlands voelen. (...)’ Het aannemen van een tweede nationaliteit [hetgeen veelal gebeurd] om praktische redenen, betekent (...) niet dat de band met Nederland minder zou moeten worden. ‘Het is toch belachelijk dat je daartoe gedwongen wordt?’²⁰⁴

In dit onderzoek over de expats van Shell was er weliswaar geen sprake van het hebben van twee paspoorten of een officiële dubbele nationaliteit²⁰⁵, maar de kwestie of iemand als minder ‘Nederlands’ beschouwd kan worden - wanneer zo iemand voor een lange periode in het buitenland heeft gewerkt en gewoond - speelt wel een rol. Bij Shell expats is er geen sprake geweest van het opgeven van hun nationaliteit om in de samenleving te integreren maar de vraag of het verblijf in het buitenland (Indonesië) heeft geleid tot een beperkte mate van integratie van Shell expats en de gezinsleden in de Nederlandse samenleving, is wel aan de orde.

Het vertrek van het Shell gezin uit Indonesië, was uiteindelijk niet meer voor een paar maanden zoals tijdens het verlof, maar dit maal definitief. Dit kon om diverse redenen plaatsvinden: de kennis en kunde van de expat werd door Shell ergens anders op de wereld meer nodig geacht; (een van de) kinderen ging naar het middelbaar onderwijs en vertrok dan meestal alléén naar Nederland; de werkzaamheden van Shell in Indonesië werden na

---

²⁰⁴ Claire Moses, ‘Ik ben het slachtoffer, zegt de expat; Nederlanders in New York bezorgd over strengere nationaliteitsregels’, *NRC Handelsblad*, woensdag 19 oktober 2011, Binnenland, 6.

²⁰⁵ Expats alsook de echtgenotes en de kinderen waren in het bezit van maar één paspoort en één nationaliteit. Echter, kinderen die in het buitenland geboren zijn konden wel het gevoel hebben dat zij twee nationaliteiten hadden, namelijk die van het geboorteland en de nationaliteit van hun ouders.

jarenlange politieke strubbelingen in de archipel eind jaren vijftig – begin jaren zestig van de twintigste eeuw beëindigd en/of de employé ging met pensioen. Zowel de Europese gezinnen alsook de Indo-Europese gezinnen (en enkele Indonesische spijtoptanten zoals het gezin Vink)²⁰⁶ van Shell vertrokken om een van deze redenen naar Nederland.

De veronderstelling van de Nederlandse regering dat alleen de ‘gekleurde’ repatrianten (dit geldt dus ook voor de Indo-Europese Shell expats) niet zouden kunnen aarden in de Nederlandse samenleving – zoals Hans Meijer in zijn artikel schreef²⁰⁷ - is een opvatting waarbij geen rekening gehouden wordt met de mogelijke problemen die expats van Europese, Indo-Europese of welke nationaliteit dan ook, (kunnen) ervaren bij hun terugkeer. Onderstaande tekst illustreert hoe Shell repatrianten tegen hun eigen terugkeer aan (kunnen) kijken:

“(...) repatriation, which should be the easy one; but of course it isn’t, and many people consider it the hardest positing of all. Former expats may remember how things used to be – and find they’re not like that any more. They may start comparing their own country with other places they’ve lived – and be disappointed by the comparison. Expats can have a high standard of living, maybe even with help in the house and other benefits. Depending on where one comes from, returning home may feel like a bit of a come-down. Suddenly the expat who felt a little bit special and different is just another small fish in a very big pond. In contrast children may long to blend in with everybody else, and feel embarrassed to be different, especially if they haven’t heard of everybody else’s favourite band, celebrity, or game. Children who may be totally at ease in an airport may not have a clue how to travel by local bus.”²⁰⁸

Deze beschrijving illustreert dat de gedachten in de politiek ten aanzien van het ontbreken van aanpassingsmoeilijkheden van expats in de Nederlandse samenleving bij hun terugkeer, niet juist waren. Hieronder wordt de terugkeer naar en de integratie van het Shell gezin in de Nederlandse samenleving apart geanalyseerd voor employés, echtgenotes en kinderen, om

---

²⁰⁶ Employé Vink (de vader van de geïnterviewde mevrouw Vink) had op de laatste dag dat het kon het Indonesisch staatsburgerschap aangevraagd, maar enkel voor hem en niet voor zijn gezin. Na enkele jaren van bedreigingen aan zijn persoonlijk adres is hij als spijtoptant gerepatriëerd en zijn gezin had – vanwege het behoud van hun Nederlandschap – automatisch recht op terugkeer. Uit: Interview met mevrouw Vink (29.54 – 32.43).

²⁰⁷ “werd de blanke expats niets in de weg gelegd bij hun rentree, de gekleurde Indische Nederlanders werden daarentegen weinig ontvangen in patria”. In: Meijer, ‘Dweilen met de kraan open’, 110.

²⁰⁸ Kate Minogue, ‘Relocation’, *The Source book*, 155-156.

op die manier te onderbouwen dat ook de integratie van de expat migranten van Shell niet vanzelfsprekend was.

Terugkeer van de employé

Voor veel van de employés betekende het verlaten van Indonesië eind jaren vijftig, begin jaren zestig nog niet dat zij met pensioen konden, maar zekerheid op een baan in Nederland was er ook niet. Ten tijde van de wederopbouw in Nederland, een periode waarin mensen in soberheid leefden, concentreerde men zich op het economisch herstel met name door de focus te leggen op het creëren van werkgelegenheid (o.a. in de bouw). Bij Shell echter was het een feit dat veel van de werkzaamheden die in Indonesië werden uitgevoerd niet in Nederland konden worden voortgezet; exploratie van olie en alles wat daarbij komt kijken, vond nu eenmaal plaats buiten Nederland. Voor de eerste paar maanden tot misschien een jaar, in afwachting van een nieuwe buitenlandse bestemming of een andere baan, kregen veel employés een kantoorbaan in Den Haag of werkten zij op bijvoorbeeld de raffinaderij van Pernis. In deze tijd huurde of kocht het gezin meestal een huis omdat het te onzeker was óf-én wanneer de employé overgeplaatst zou worden en het een te grote belasting zou zijn om bij familie te verblijven. Naast dat de employés op kantoor werkten, werd ook direct van de gelegenheid gebruik gemaakt om wederom kennis te nemen van de laatste technische ontwikkeling in hun vakgebied. Zodra en indien de volgende bestemming duidelijk was geworden en een nieuwe taal moest worden geleerd, dan gebeurde dit ook – vergelijkbaar met een verlofperiode. Veel employés werden ook gedetacheerd naar de Nederlandse Aardolie Maatschappij (NAM is onderdeel van Shell) of zijn overgestapt naar de Gasunie te Groningen, omdat daar veel werkgelegenheid was door de winning van gas uit de in 1959 ontdekte gasvelden; de expertise van Shell werknemers uit Indonesië was hierom erg gewild. Omdat de werkzaamheden zich in Nederland voordeden, sprak het personeel Nederlands met elkaar en soms ook Engels als er ook buitenlandse collega's werkten. De leef- en werksfeer in Nederland was anders dan in Indonesië, er was sprake van meer regelmaat; in Indonesië leefde men 'vrijelijk' mee met het klimaat, de zonsopgang en zonsondergang en de omstandigheden in het land. In Nederland was een en ander meer strikt geregeld en waren de werkzaamheden vaak anders dan in Indonesië, waardoor de employés zich moesten aanpassen aan de nieuwe omstandigheden. Bij met name Indo-Europese expats komt nog daarbij dat zij wellicht Indonesië liever niet hadden verlaten, omdat zij erg verbonden waren met het land door hun achtergrond, maar dat de omstandigheden er niet naar waren om te blijven. Geïnterviewden zijn van mening dat Shell moeite heeft gedaan om de overgang voor haar werknemers uit Indonesië, zo geleidelijk mogelijk te laten verlopen door de mensen de

tijd te geven een andere baan te zoeken (plus het aanbieden van een gunstige afvloeiingsregeling) dan wel de employés weer uit te zenden over de wereld.²⁰⁹

Bij een baan in Nederland, of wanneer de employé met pensioen ging en zich (veelal) permanent in Nederland vestigde, woonde het gezin - anders dan in Indonesië - in een dorp of in de stad, te midden van andere Nederlanders die niet persé verbonden waren met Shell. Hierdoor was het mogelijk op te gaan in de Nederlandse samenleving; men werd bijvoorbeeld lid van een sport- en/of gezelligheidsvereniging, men kon contact leggen met de buurtbewoners, de banden aanhalen met de familie en oude bekenden van voor hun uitzending naar het buitenland, enzovoorts. Toch, zo blijkt uit de interviews, zijn de banden met Shell en Shell employés hecht gebleven: men ging naar Nederlandse Shell sociëteiten (bijvoorbeeld Club Te Werve in Rijswijk) waar men aan sport en ontspanning kon doen, zoals dat in Indonesië ook het geval was bij de 'Soos'. Deze sociëteiten stonden tevens open voor de gezinsleden. Na de pensionering bestond er een (hechte) band met Shell daar vele gepensioneerden lid werden van VOEKS, Vereniging van Oud-Employés der 'Koninklijke/Shell'. Deze vereniging die tot op de dag van vandaag bestaat, behartigt de belangen van haar leden naar het Shell bestuur en aanverwante organisaties; organiseert activiteiten (waaronder excursies, sportactiviteiten en reünies in Nederland en reizen naar Indonesië) en doet aan welzijnswerk voor en door haar leden op vrijwillige basis. Door middel van het maandblad worden de gepensioneerden op de hoogte gehouden van het wel en wee van de maatschappijen en haar leden. Tegenwoordig houden gepensioneerden en Shell kinderen via Voeks ook nog contact met elkaar.²¹⁰ In bijlage drie is een artikel te vinden van Voeks Nieuws, waarin men oproept om mee te gaan naar Pladju, Indonesië, om de oude tijden te doen herleven. Via deze advertentie is het mogelijk geweest om in contact te komen met het merendeel van de geïnterviewden.²¹¹

Het lag vooral aan de werknemer c.q. gepensioneerde zelf in hoeverre hij zich buiten Shell om manifesteerde in de Nederlandse samenleving.

---

²⁰⁹ Seumeren, *Een loopbaan bij de Koninklijke*, 30-31; Interview met dhr. Jüch (1.53.49 - 1.56.17); dhr. van Engelshoven (2.16.40 - 2.19.14); dhr. de Vries (1.25.53 - 1.29.45).

²¹⁰ Interview met mevrouw Driesen (1.58.33 - 2.03.58) en dhr. de Vries (1.25.53 - 1.29.45) en www.Voeks.nl.

²¹¹ Bijlage III - Artikel: oproep Shell reünie te Padju (I) in juni 2012.

Terugkeer van de echtgenotes

Voor veel van de echtgenotes was de terugkeer naar Nederland vooral heel prettig omdat zij dan weer bij de kinderen in de buurt waren. Een of meer kinderen waren namelijk voor het middelbaar onderwijs naar Nederland vertrokken (dit wordt later besproken). Met de terugkeer naar Nederland werd het gezin herenigd.

De echtgenotes moesten vaak wel wennen aan de manier waarop het huishouden werd geregeld. In Indonesië waren zij gewend geraakt aan huishoudelijke hulp voor koken, wassen, inkopen doen, de tuin onderhouden, de kinderen verzorgen, enzovoorts. In Nederland was het niet gebruikelijk om huishoudelijk personeel in dienst te hebben, omdat dit relatief te duur was voor de meeste mensen. Het was dan ook wel omschakelen voor veel echtgenotes: enerzijds omdat zij in Nederland vaak veel kleiner woonden dan in Indonesië en anderzijds omdat zij na zoveel jaar weer zelf het huishouden moesten doen, voor de kinderen moesten zorgen en hun activiteiten buitenshuis (sporten, contacten onderhouden en welzijnswerk) wilden blijven doen. Wanneer het budget het dan ook toeliet werd er een huishoudster ingehuurd maar dit was vaak niet het geval omdat de extra toeslagen voor het werken in tropische gebieden niet meer van toepassing waren in Nederland. Het vergde dan ook een mentale en fysieke omschakeling van de echtgenotes op dit gebied nu zij permanent in Nederland verbleven.²¹² Net zoals bij de employés, moet in het geval van de echtgenotes geconstateerd worden dat ook in Nederland velen van hen zich in de 'Shell wereld' begaven (Voeks, de sociëteit en de Haagse Zwem & Poloclub/HZPC). De echtgenotes die geïnterviewd zijn, merken hierbij twee punten op: ten eerste dat zij heel erg op het gezin gefocust zijn omdat de band met familie en vrienden van heel vroeger verdween door hun lange afwezigheid in Nederland ten tijde van de buitenlandse posten van hun man; ten tweede hebben de echtgenotes veel Shell vriendinnen zowel in Nederland alsook over de gehele wereld. Men woont veelal bij elkaar in de buurt, bijvoorbeeld in Wassenaar of Den Haag en onderhouden de contacten met oud collegae en echtgenotes daarvan, zoals zij dat ook deden toen zij nog in Indonesië of een andere buitenpost gestationeerd waren. Men houdt dus ook zeker contact met 'Indië-gangers' zoals zij zelf; men heeft een band met elkaar, die zij veelal niet hebben met Nederlanders die geen Shell-leven hebben gehad.

Ondanks dit alles, geldt – net zoals voor de employés – dat ook de echtgenotes wel de mogelijkheden hebben (gehad) om zich te vormen naar de Nederlandse normen, te integreren of te assimileren in de Nederlandse samenleving, omdat er de vrijheid bestond sociale contacten aan te gaan met mensen buiten de Shell om. Het was in elk geval

---

²¹² Interview met broer en zus Koeten (deel II, 07.06 – 08.04). Een soortgelijk beeld wordt gegeven door met mw. Driessen, mw. van Engelshoven, mw. de Vries.

eenvoudiger dan op een buitenpost in Indonesië. Zij hadden in Nederland de vrijheid om zich te vestigen waar zij wilden en konden lid worden van wat voor vereniging dan ook.

Terugkeer van de kinderen:

Wat doet het met kinderen die geboren zijn in Indonesië, maar opgroeien met het idee dat Nederland (uiteindelijk) het 'thuisland' is? Die tijdens hun jeugd minstens zeven keer zijn verhuisd in binnen- en buitenland; die op soms wel tien verschillende scholen onderwijs hebben gevolgd, met almaar een wisselende samenstelling van kinderen in de klas? Die voor het middelbaar onderwijs alléén terug moesten naar Nederland; die hun biologische familie nauwelijks kenden, maar daarvoor andere familieleden terugkregen (Shell familie) en die opgroeiden in twee of meer culturen zoals de Nederlandse en de Indonesische cultuur?

De aandacht voor dit soort kinderen – ook wel Third Culture Kid(s) (TCK)²¹³ of Global Nomad(s) (GN)²¹⁴ genoemd – en wat zo'n soort jeugd zoals hierboven geschetst, betekent voor de ontwikkeling van een kind, krijgt al een aantal jaren meer en meer aandacht in de wetenschap, met name van psychologen en sociologen.²¹⁵ Belangrijkste conclusie uit wetenschappelijke studies hierover is dat een TCK delen van alle culturen, waarin hij of zij is opgegroeid, in zich opneemt en zich hierin beweegt. Diegene behoort niet specifiek tot één cultuur maar tot meerdere of een mix daarvan, waardoor een TCK zich niet zozeer thuis voelt in één bepaalde cultuur. Diegene identificeert zichzelf dan ook eerder met een groep mensen die eenzelfde soort achtergrond hebben als zijzelf dan met een bepaalde cultuur van een land.²¹⁶ Voorbeelden van mensen die opgroeien als een TCK of GN zijn dan ook tweede (en derde) generatie migranten (die ook veel aandacht krijgen in de politiek) en dus kinderen van expats.

Veel Shell kinderen zijn, toen zij tussen de twaalf en vijftien jaar oud waren, naar Nederland gegaan om daar Nederlands middelbaar onderwijs te volgen omdat dit in Indonesië onvoldoende beschikbaar was. De beschermende omgeving van de Shell gemeenschap waarin zij voor hun gevoel veel vrijheid genoten (activiteiten als zwemmen, de natuurhistorische club, mee met bediendes naar de markt, de bioscoop, veel buiten spelen, enzovoorts) werd ingeruild voor een verblijf bij familie, kennissen, kennissen van familie/kennissen of een internaat in Nederland dat een andere, meer strikte, levensstijl

---

²¹³ Naar het gelijknamige boek van David Pollock en Ruth E. van Reken. Dit zijn mensen die een significant deel van hun opgroeiende leven buiten de cultuur van hun ouders hebben doorgebracht. Pollock en Van Reken, *Third Culture Kids*, 13.

²¹⁴ Tina L. Quick, *The Global Nomad's Guide to University transition* (2010) 3.

²¹⁵ Fechter, *Transnational lives. Expatriates in Indonesia* (Aldershot 2007); Anees Janee Ali, *The intercultural adaptation of expatriate spouses and children* (2003) en Trevor Grimshaw en Coreen Sears, 'Where am I from? Where do I belong? The negotiation and maintenance of identity by international school students', *Journal of research in international education* 7 (3) (2008) 259-278.

²¹⁶ Pollock en Van Reken, *Third Culture Kids*, 13.

inhiel. Overwegingen om kinderen in een internaat onder te brengen waren onder andere de soms hoge leeftijd van grootouders, waardoor het in huis nemen van hun kleinkind te veel van het goede was; familie, vrienden en kennissen vaak te klein woonden of omdat de ouders – indien het niet zou uitwerken met een extra logé voor onbepaalde tijd – de goede relatie niet op het spel wilden zetten. Voor zowel de kinderen alsook de ouders was het af en toe niet eenvoudig om elkaar zo lang niet te zien (in de beginjaren alleen tijdens het verlof van de ouders, maar later konden de kinderen eens in het jaar in de zomervakantie overkomen naar Indonesië). De kinderen concentreerden zich op hun schoolwerk en bezochten zo nu en dan familieleden in Nederland. De reacties van de geïnterviewden over deze periode in Nederland zijn divers van aard; allen concludeerden dat zij in deze periode zeer zelfstandig zijn geworden, omdat zij vaak hun problemen zelf moesten oplossen; tenslotte waren hun ouders er niet om hen bij te staan en wilden zij ook geen klaagbrieven schrijven want dan zouden de ouders zich alleen maar zorgen maken. Het kwam voor dat een jonger broertje of zusje ook naar Nederland kwam om onderwijs te volgen. Dit werd als prettig ervaren vooral omdat zij dan samen konden zijn (met name in het weekend omdat zij niet altijd bij elkaar woonden in Nederland). Ook waren de kinderen net als hun ouders, over het algemeen erg blij als hun ouders ook definitief naar Nederland kwamen, zodat zij weer als een gezin bij elkaar konden wonen of indien het kind inmiddels naar een vervolgopleiding ging, in elk geval zijn ouders en andere gezinsleden weer in de buurt woonden. Op school en daarbuiten werden, in tegenstelling tot de verlofperiode, meer vriendschappen gesloten omdat zij tenslotte in Nederland zouden blijven. Toch is ook hier de tendens dat de vrienden vaak een gemeenschappelijke achtergrond hadden (expats en/of Indisch) dan wel dat er enige interesse en begrip was voor hun leven in Indonesië.²¹⁷

Conclusie

Geconcludeerd kan worden dat Shell expats en hun gezinsleden, goeddeels integreerden in de Nederlandse samenleving bij hun terugkeer in het 'thuisland' omdat zij genoeg wisten van de Nederlandse taal en cultuur en ook genoeg 'Nederlands' waren om geen overduidelijke achterstand op te lopen dan wel te hebben, ten opzichte van de Nederlandse samenleving. Echter dit betekent niet, dat mag worden aangenomen dat deze expats uit Indonesië helemaal geen aanpassingsproblemen kenden. Zowel het Shell gezin als de Nederlandse samenleving waren er simpelweg niet altijd op bedacht dat zich problemen konden voordoen om te aarden in Nederland. Achteraf gezien, ervaren met name kinderen van Shell employés die weinig tot nooit in Nederland waren geweest, wel degelijk dat zij zich hebben moeten

---

²¹⁷ Samenvatting van diverse interviews. Alle interviews zijn te beluisteren en enkelen zijn uitgewerkt om na te lezen.

aanpassen bij hun definitieve vestiging in Nederland. Hoewel het per persoon verschilde en afhing van of iemand voor een langere tijd in Nederland zou blijven, was het voor de meesten toch wenselijk om in Nederland een nieuw bestaan op te bouwen. Vergelijkingen met het leven in Indonesië werden geregeld gemaakt en bepaalde culturele uitingen werden gehandhaafd, hetgeen vice versa ook gebeurde in Indonesië.

Typerend hiervoor zijn de reacties op de vraag in de interviews 'Wat heeft u overgehouden van het leven in Indonesië?' Een greep uit de antwoorden: de liefde voor het eten; bepaalde geuren roepen herinneringen op van mijn tijd daar; mijn interesse voor de Indonesische cultuur en voorwerpen; het bijhouden van de actualiteiten; op blote voeten lopen en dat ik graag praat met vrienden en kennissen die ook in Indonesië zijn geweest, want zij begrijpen wat ik bedoel; zij begrijpen mij. Uit deze antwoorden kan worden geconcludeerd dat deze migranten ook in de Nederlandse samenleving opnieuw moesten integreren, weliswaar met behoud van enkele Indonesische gewoonten. Om af te sluiten met de woorden van Mevrouw Driessen:

"Nou, dagelijks ben ik daar niet mee bezig, maar als je kinderen daar geboren zijn, heeft dat vaak .. dan komt het vaak in elk gesprek wel tevoorschijn .. want ja, goh, mijn kinderen worden weleens aangesproken .. oh, Indonesië geboren (...)
maar ik heb er aan over gehouden, dat wij altijd Indonesisch eten aten en dat ik best wel een goede rijsttafel kan maken. (...) maar ik ga ook erg graag Indonesisch eten (...) en zodra die *pasar malam* er is, ja - en een vriendin, die ook heel lang in Indonesië heeft gezeten, die woont weer (...) bij Utrecht - dan gaan we samen. Ja, toch Indisch eten. (...). ja, dat speelt een rol inderdaad in mijn leven. Ik hoef er niet te wonen; ik wil het graag terug zien en ja en ik begrijp er nu meer van dan dat ik er vroeger van begreep, van het land, maar joh, de verhalen, de boeken .. ik ben er heel erg in geïnteresseerd, dat wel. (...)
*U zei net ook, dat u het graag warm in huis wilt hebben, dat u dat van Indonesië heeft over gehouden: "Ja, ik denk het. Ik loop [ook] altijd op mijn blote voeten, dat ben ik nooit meer kwijt geraakt. (...) dan ga ik het balkon op, op mijn blote voeten en dan heb ik het niet eens in de gaten en dan denk ik wel eens, nou .. je bent nog meer Indonesiër, dan een Indonesiër!"*²¹⁸

---

²¹⁸ Interview met mevrouw Driessen (2.53.00 – 2.55.14).

Conclusie

| CONCLUSIE |

In het wetenschappelijk onderzoek zijn de thema's migratie en integratie niet meer weg te denken getuige de rijke en veelzijdige literatuur hier omtrent, waarvan ook in dit onderzoek gebruik is gemaakt. Binnen migratiegeschiedenis is al veel onderzoek gedaan naar (de integratie van) diverse groepen migranten als gastarbeiders, Indiëgangers, koloniale en repatrianten, maar tot op heden zijn de expats als migrantengroep nog onderbelicht gebleven en met deze scriptie is getracht de leemte voor een deel op te vullen. Een beeld dat bestaat over expats is dat zij over het algemeen niet integreren in de samenleving waarin zij gestationeerd zijn en enkel gefocust blijven op het land (of de plaats) van herkomst. Expats migreren gemiddeld eens in de drie jaar en zijn vertegenwoordigers van een land of een bedrijf. Hierdoor, zo is het idee, is er te weinig tijd en/of is het minder nuttig voor hen om te integreren in de samenleving in vergelijking met migranten die definitief zich ergens vestigen en een nieuw leven aldaar opbouwen. De levensstijl van expats wordt ook wel vergeleken met die van koloniale. Maar in de bestaande percepties over expats en enkele vergelijkingen met andere migranten, mist de context waarin de integratie van deze 'onbekende' migranten al dan niet plaatsvindt - denk hierbij aan omstandigheden in de nationale- en lokale politiek, economie en samenleving maar ook de rol van de werkgever. In deze scriptie is getracht de context van de integratie van Shell expats te analyseren om op die manier meer inzicht te krijgen in hun daadwerkelijke integratie in de samenleving. Dit kan vervolgens een bijdrage leveren aan het migratie- en integratiedebat van migranten in het algemeen. In het onderzoek stond de volgende vraag centraal: **in hoeverre integreerden Nederlandse Shell werknemers en hun gezinnen in de Indonesische samenleving tussen 1945-1965?**

Allereerst is er gekeken naar de rol van werkgever Shell in het integratieproces. De Bataafsche Petroleum Maatschappij, onderdeel van Shell, schrijft in 1955 het volgende:

*“de jonge mijnningénieur zal (...) moeten bedenken dat zijn werkkring vrij zeker van turbulente aard zal zijn. Hij zal een goed aanpassingsvermogen moeten bezitten, aangezien hij vaak met buitenlandse collega's (...) zal moeten samenwerken. Ook ten opzichte van de plaatselijke arbeidskrachten zal hij de juiste houding dienen te vinden. Een redelijk goede kennis van de taal van het land van tewerkstelling zal hij zich dus eigen maken”.*²¹⁹

---

²¹⁹ N.V. De Bataafsche Petroleum Maatschappij, *Werkkringen*, 115.

In een notendop wordt hier het leven van een expat bij Shell weergegeven waarbij de woorden 'turbulent' en 'aanpassingsvermogen' in het oog springen, zaken die ook in dit onderzoek naar voren kwamen.

Shell neemt sinds jaar en dag hoog- en laagopgeleide mensen aan die zij vervolgens van de ene naar de andere plaats stuurt om aldaar hun werkzaamheden te verrichten. Dit betreft een plaatsing in het buitenland maar, binnen grote landen als Indonesië, ook in het binnenland. De werknemer (en het gezin) migreert met het werk mee zodat het gezin dan niet langdurig gescheiden hoeft te leven omdat over het algemeen de werkzaamheden in min of meer afgelegen gebieden (buitenposten) plaatsvinden, zoals op een van de vele eilanden (buiten Java) van de Indonesische archipel. Gemiddeld blijven de werknemers drie jaar op dezelfde standplaats en na een tussentijds verlof in Nederland, vestigen de employé en de gezinsleden zich wederom daar waar Shell dat wenst. Geïnterviewden spreken van gemiddeld 7 migraties in binnen- en buitenland in twintig jaar tijd en zij ervaren dit achteraf gezien vaak als turbulent. Men leerde omgaan met een snel vertrek en met het nemen van afscheid van mens en omgeving en dit werd door hen niet altijd als eenvoudig ervaren. Na iedere migratie moest men de tijd nemen om te wennen aan de nieuwe omgeving. De transportrevolutie heeft gezorgd voor meer, betere en snellere verbindingen over zee en in de twintigste eeuw ook per vliegtuig door de lucht, waardoor de expats maar ook andere migranten als de Indiëgangsters vanaf het einde van de negentiende eeuw meer mobiel waren. Hierdoor werd migratie eenvoudiger en kwam frequenter voor. Het aantal keer dat Shell expats gemiddeld migreerden, omdat zij vrijwillig de verplichting zijn aangegaan bij het in dienst treden bij Shell, verschilt fors ten opzichte van het aantal migraties van de Indiëgangsters in de zeventiende tot en met negentiende eeuw die naar Nederlands-Indië emigreerden. Met name functies in het koloniale bestuur en het cultuurstelsel (1830-1870) zorgden voor een toename van emigraties naar de economisch bloeiende kolonie waar men een nieuw leven wilde opbouwen. Echter, deze Indiëgangsters vestigden zich veelal definitief op één plaats. Hoewel de migranten die voor een koloniale bestuursfunctie naar de archipel vertrokken over het algemeen net als de expats niet de intentie hadden permanent te blijven, bleven zij gemiddeld wel aanzienlijk langer op een en dezelfde plaats dat ervoor zorgde dat het integratieproces in de Indische samenleving van koloniale bestuurders meer overeenkomsten vertoont met dat van de Indiëgangsters (bijvoorbeeld planters) dan dat van Shell expats. Een van de maatstaven voor integratie is het aangaan van een intercultureel huwelijk, dus wanneer een migrant trouwt met een autochtoon. In het koloniale tijdperk emigreerden hoofdzakelijk vrijgezelle mannen naar Indië en velen van hen gingen uiteindelijk een (huwelijks)relatie aan met een 'inlandse' vrouw. De gemengde gezinnen van de Indische-Nederlanders die hieruit ontstonden, leefden in een mix van de Nederlandse en

inheemse cultuur en dat dit diep in hun bestaan geworteld was, bleek in de twintigste eeuw bij hun emancipatiestrijd voor en na de onafhankelijkheid van Indonesië in de archipel en in de repatriantenkwestie in Nederland. Een groot deel van de Shell werknemers die vanuit Nederland tussen 1945 en 1965 in de archipel werden gestationeerd, waren daarentegen meestal (net) getrouwd en het gezin reisde mee. Relatief gezien waren er veel minder huwelijksrelaties tussen lokale vrouwen en de uit Nederland afkomstige Shell expats, maar er bestond ook een grote groep Indo-Europeanen die opgegroeid waren in de archipel (familieleden van oud-Indiëgangsters). Zij waren getrouwd met Indonesiërs, andere Indo-Europeanen of Europeanen en zijn bij Shell gaan werken. In het kader van hun werkzaamheden werden ook zij (samen met het gezin) uitgezonden naar alle uithoeken van de archipel. Deze Shell expats werkten met en woonden tussen de uit Nederland uitgezonden stafleden. Ook werkten er veel lokale arbeiders bij Shell, die aangetrokken werden voor het verrichten van veelal ongeschoolde arbeid, maar ook later in dienst werden genomen in het kader van het regionaliseringsbeleid.²²⁰ Deze werknemers werkten op één en dezelfde Shell-werkplaats en woonden in een van de omliggende kampongs. Na de onafhankelijkheid van Indonesië in 1949 kregen steeds meer Indonesiërs (hooggeplaatste) functies en ook van hen werd een expat-bestaan vereist. Zij kwamen dan ook in de speciale Shell woonwijken te wonen. De werknemers van Shell die een diversiteit aan culturen vertegenwoordigden, kwamen intensief met elkaar in contact op de werkvloer maar ook in het sociale leven. Men woonde niet alleen bij elkaar, Shell faciliteerde ook andere zaken zoals een sociëteit (Soos), een winkel (CIVO) en het gebruik van het zwembad. Het was beleid dat er ruimte was voor ieders cultuur en hier kon uiting aan worden gegeven op diverse manieren als het organiseren van christelijke en Islamitische vieringen, traditionele Indonesische dansavonden en liefdadigheidswerk. De echtgenotes werden gestimuleerd om zich door het organiseren van veel van deze zaken, in te zetten voor de gemeenschap. De Shell gemeenschap was al met al op zichzelf gericht en de noodzaak om dan in contact te komen met (andere) lokale mensen was hierdoor minder. Maar tegelijkertijd creëerde Shell toch ook de mogelijkheid tot integratie van haar expats en gezinsleden in de (lokale) samenleving door bijvoorbeeld ervoor te zorgen dat de werknemers en gezinsleden de taal van het land spraken (Bahasa Indonesia/Maleis). Ook stimuleerde Shell dat men lokale mensen in dienst nam als huishoudelijke hulp (bediendes) – dat terwijl velen van de uit Nederland uitgezonden staf niet gewend waren een huishoudelijke hulp te hebben, laat staan meerdere. Doordat men

---

²²⁰ Shell nam veel lokale werknemers met de Indonesische nationaliteit in dienst en steeds minder expats. Naast dat dit kostenbesparend werkte, toonde het bedrijf hierdoor ook ‘goodwill’ naar de Indonesische overheid. De lokale werknemers werden opgeleid en kregen gaandeweg toegang tot de hoge functies. Mede door dit beleid heeft de Shell de mogelijkheid gehad om tot in de jaren ’60 in het land te blijven opereren.

de taal had leren spreken konden de expats en de echtgenotes met de bediendes communiceren. De 'kokki' kookte veelal met lokale producten, gerechten uit de streek of uit het land. Ook stelde Shell voorzieningen in de gezondheidszorg ter beschikking aan de lokale bevolking die nabij Shell-wijken woonden en hier werd zeker gebruik van gemaakt. Het beeld dat naar voren is gekomen uit de bestudering van literatuur, de interviews en de archiefstukken, is dat het merendeel van de Shell gezinnen veel van de mogelijkheden hebben benut en sociaal en maatschappelijk gezien een blijvende band hebben ontwikkeld met Indonesiërs en de Indonesische cultuur. Niet in de laatste plaats door het stimuleringsbeleid en de voorzieningen die Shell hiervoor ter beschikking stelde.

In het integratieproces van migranten spelen ook omstandigheden in de nationale- en lokale politiek, economie en samenleving een rol. In de Indonesische archipel tussen 1945 en 1965 zijn de omstandigheden meer dan turbulent te noemen. De onafhankelijkheidsoorlog en de opbouw van de nieuwe staat Indonesië hebben de verhoudingen tussen de Indonesiërs (inheemse bevolking) en de Nederlandse gemeenschap op scherp gezet, omdat enerzijds de Indonesiërs zich wilden ontdoen van het oude 'moederland' (met geweld) en anderzijds omdat de Nederlandse overheid niet anticipeerde op de nieuwe verhouding tussen haar en de voormalige kolonie. Het Nederlandse bedrijfsleven in Indonesië liet zich om strategische redenen niet of nauwelijks in met de politiek. Wel vertrouwde zij op de economische veerkracht van het land en lieten zij zo nu en dan van zich horen als dat nodig was om hun belangen veilig te stellen. Ook al werd het aanpassingsvermogen van een bedrijf als Shell en dat van de personeelsleden door de politieke omstandigheden op de proef gesteld, toch is het Shell tot op zekere hoogte gelukt, enerzijds door de inzet van haar expats en andere medewerkers en anderzijds door de invoering van het regionaliseringsbeleid om zich relatief lang te handhaven in Indonesië (tot 1965). Het personeel is altijd afhankelijk van de mogelijkheden die de werkgever heeft om te opereren in een samenleving en daarmee hadden de politieke, economische- en sociale omstandigheden in Indonesië ook invloed op het integratieproces van de expats. Beleid van Shell was dat het zoveel mogelijk buiten politieke zaken bleef, omdat politiek in haar ogen iets tussen overheden en ambtenaren is. Het bedrijf hield zich, naar eigen zeggen, aan de wetten van het land om zodoende de werkzaamheden te blijven vervullen. Dit beleid heeft er onder andere toe geleid dat Shell tot in 1965 in Indonesië kon blijven. Werknemers werden geacht zich op elke wijze afzijdig te houden van politieke zaken en geïnterviewden vertelden dat zij tijdens hun werkende leven bij Shell alsook veelal daarna geen lid geweest zijn van een politieke partij en hebben zich niet publiekelijk bezig gehouden met politiek. De politieke

spanningen en gewelddadigheden die zich voordeden in het land waren soms zichtbaar, bijvoorbeeld toen militairen huiszoekingen deden naar wapens, werknemers gegijzeld of beschoten werden, maar overwegend waren de spanningen slechts voelbaar voor de werknemers en hun gezinsleden. Net als het bedrijf zelf, hebben de employés - Nederlanders (Europeanen en Indo-Europeanen) en Indonesiërs samen - een manier gevonden om met elkaar te kunnen werken en hebben de gezinnen een manier gevonden om met elkaar samen te leven waarbij nationaliteit, afkomst, politieke ideeën en welvaartsniveau weinig tot geen rol speelde. Ook in de omgang met de bediendes of de lokale handelaren, hebben de politieke en maatschappelijke veranderingen - uitzonderingen daargelaten - nauwelijks problemen opgeleverd. Men leefde met elkaar samen en leerde van elkaars cultuur.

In het algemeen geldt dat de mate waarin iemand integreert in een samenleving per persoon, per periode en per gebied verschilt omdat het integratieproces onderhevig is aan allerlei factoren en veranderende omstandigheden. Desondanks en over het geheel genomen kan uit dit onderzoek worden geconcludeerd dat Nederlandse Shell expats en hun gezinnen tussen 1945 en 1965 **wel** integreerden maar zij het in **bepaalde** mate.

Dit ligt aan het feit dat relatief gezien, de integratie van Shell expats en hun gezinnen zich overwegend binnen een klein geografisch, economisch, sociaal en maatschappelijk gebied voltrok, namelijk binnen de Shell gemeenschap én ook binnen de lokale omgeving nabij de Shell gemeenschap maar *niet* zozeer in de Indonesische samenleving als geheel. Economisch gezien droeg het Shell gezin op nationaal niveau wel bij aan een bloeiende economie door samen met Indonesiërs de olie-industrie draaiende te houden met als bijkomstigheid dat er ook investeringen in goede infrastructuur werden gedaan, maar op lokaal niveau is de economische integratie pregnanter. Enerzijds droegen de expats bij aan de lokale economie met de koop van allerlei levensmiddelen, anderzijds namen zij lokale mensen in dienst in het bedrijf én in de huishouding. De werkvoorziening is hiermee een belangrijke pijler in de lokale economische integratie in Indonesië. Er was echter geen sprake van politieke integratie van de expats omdat zij door Shell dringend werden verzocht zich niet in de politiek te mengen of om op welke manier dan ook de schijn te wekken vatbaar te zijn voor omkoping of het ensceneren ervan. Mogelijk heeft het ontbreken van politieke integratie, juist de lokale sociale en maatschappelijke integratie (overnemen van Indonesische gewoonten en gebruiken, kennis hebben van de taal en cultuur, het doen van liefdadigheidswerk en andere al besproken zaken) van het Shell gezin vergemakkelijkt.

Naast de conclusie die hierboven is beschreven ten aanzien van de vraag: in hoeverre integreerden Nederlandse Shell werknemers en hun gezinnen in de Indonesische samenleving tussen 1945-1965? volgt hier nog de conclusie over het (sub)onderzoek naar de integratie van Nederlandse Shell expats bij hun terugkeer/ migratie naar Nederland. Van tijd tot tijd is er in politieke- en maatschappelijke discussies in Nederland veel aandacht voor de integratie van migranten en zogeheten 'migrantenculturen'. Het gaat dan over de vraag in hoeverre migranten zich aanpassen aan de Nederlandse samenleving, over de band en contacten die zij (onder)houden met het land van herkomst en over de impact van culturele uitingen van de recente migrantenstromen in de Nederlandse samenleving. In het integratiedebat zijn altijd uitzonderingen te noemen van migranten die minder snel of moeizamer integreren in een samenleving (denk aan een deel van de Molukse gemeenschap) maar de meeste migranten integreren ogenschijnlijk zonder al te veel problemen. In discussies is echter geen aandacht voor de groep Nederlandse expats die jarenlang in het buitenland heeft gewerkt en gewoond omdat de veronderstelling is, dat zij de draad oppakken daar waar zij zijn gebleven vanaf het moment dat zij vertrokken. Men verwacht dat expats zich niet hoeven aan te passen, laat staan dat zij aanpassingsproblemen zullen hebben. Uit dit onderzoek blijkt echter dat na hun definitieve migratie naar Nederland, Shell expats, hun echtgenotes en met name de kinderen in min of meerdere mate wél moeite hadden te aarden. In tegenstelling tot veel andere migrantengroepen – onderhouden expats weinig tot geen contact met de bediendes of anderen uit de lokale bevolking van Indonesië omdat de schriftelijke taalkennis hier aan beiden kanten vaak te kort schiet, maar zij blijven wel veel in contact met mensen uit de expat gemeenschap. Daarnaast is en blijft de band die het gezin heeft opgebouwd met de Indonesische cultuur over het algemeen (sterk) aanwezig. Dit is terug te zien in hun gewoontes, gebruiken en levenswijze die nog steeds zichtbaar zijn in de kleine dagelijkse zaken als Indisch eten en het woordgebruik. Ten aanzien van de Nederlandse cultuur merkten geïnterviewden op dat zij veelal de kennis van ongeschreven 'wetten' uit de Nederlandse cultuur misten. Dit bij elkaar genomen zorgde enigszins – zo vertelden enkele geïnterviewden - voor het gevoel 'vreemdeling in eigen land' te zijn. Feit is dat de employés en echtgenotes van de Shell en vooral ook Shell kinderen net als andere migranten uit het verleden en het heden, twee (of meer) culturen met zich mee dragen. Zij hebben geleerd zich in diverse landen, culturen en omstandigheden zodanig aan te passen dat er een leefbare situatie ontstaat voor henzelf alsook voor de mensen in de desbetreffende samenleving waarin zij wonen en werken. Zij vallen daarmee in de categorie van 'Third Culture Kids'. In het migratie- en integratiedebat wordt voorbij gegaan aan het feit dat expats vele jaren enkel vanaf de 'zijlijn' in het buitenland de ontwikkelingen in Nederland tot op een bepaalde hoogte hebben meegekregen. Wellicht weten zij wel meer van Nederland dan

andere migranten, maar ook zij moeten evenals anderen die naar Nederland komen in de nieuwe samenleving hun weg vinden....

“In the end it’s probably the difficulties that develop you as a person as well as the new opportunities, ensuring that when you finally do return ‘home’ to your base country, you are no longer the same person.”²²¹

---

²²¹ Kate Minogue, 'Relocation', in: The Outpost Archive Centre, *The Source book*, 155.

| BIBLIOGRAFIE |

- Alba, V. en Nee, R., eds., *Remaking the American Mainstream. Assimilation and contemporary immigration* (Cambridge 2005).
- Ali, A. (Janees), *The intercultural adaptation of expatriate spouses and children* (2003).
- Baudet, H. en Fennema, M., *Het Nederlands belang bij Indië* (Utrecht 1983).
- Blank, L. 'Eerste bewoners betrekken Tjempaka in Den Helder', *Alkmaarse Courant/Noordhollands Dagblad* (15 mei 2012).
- Boer, J., *Koninklijke Olie in Indië. De prijs voor het vloeibaar goud 1939-1953* (Bergen n.h. 1997).
- Bosma, U., *Indiëgangsters* (Amsterdam 2010).
- Bosma, U., *Terug uit de koloniën. Zestig jaar postkoloniale migranten en hun organisaties* (Amsterdam 2009).
- Bridié, A., *Caribische Winter* (Amsterdam 1996).
- Chambers Vaughn, S., *Foreign aid: its impact on Indonesian political development, 1950-1972* (Washington 1978).
- Cho Oon, K., *The politics of oil in Indonesia: Foreign company-host government relations* (Cambridge 1986).
- Cohen, E., *Expatriate Communities* (Londen 1977).
- Colombijn, F., 'Waarom een villa moeilijker te slopen is dan het Jan Pieterszoon Coen-monument. Sociale veranderingen in de Indonesische stad tijdens de dekolonisatie', *Leidschrift* 21 (2) (2006) 91-107.
- Cooper, F. en Stoler, A., *Tensions of empire: colonial cultures in a bourgeois world* (Berkeley 1997).
- Cottaar, A., *Ik had een neef in Den Haag. Nieuwkomers in de twintigste eeuw* (Zwolle 1998).
- Doorne-Huiskes, A. van, *De sociale positie van de vrouw. Balans en beleid* (Deventer 1982).
- Drooglever, P.J., red., *Indisch intermezzo. Geschiedenis van de Nederlanders in Indonesië* (Amsterdam 1994).
- Drooglever, P.J., 'Nederlands-Indonesische betrekkingen 1945-1950', *Spiegel Historiae. Maandblad voor geschiedenis en archeologie* 3 (1986) 106-155.
- Fabricius, J., *Brandende aarde. De vernieling en evacuatie van de olieterreinen in Nederlandsch-Indië* ('s-Gravenhage 1949).
- Fechter, A., *Transnational lives. Expatriates in Indonesia* (Aldershot 2007).
- Fennema, M. en Rhijnsburger, J., *Dr. Hans Max van Hirschfeld. Man van het grote geld* (Amsterdam 2007).
- Gaastra, F., 'De VOC al voorloper van de koloniale staat', *Leidschrift* 15 (3) (2000) 7-21.
- Gabriëls, H., *Koninklijke Olie: de eerste honderd jaar 1890-1990* ('s-Gravenhage 1990).
- Green, N.L. 'Expatriation, Expatriates, and Expats: The American Transformation of a Concept', *American Historical Review* (April 2009).

Grimshaw, T. en Sears, C., 'Where am I from? Where do I belong? The negotiation and maintenance of identity by international school students', *Journal of research in international education* 7 (3) (2008) 259-278.

Howarth, S. en Jonker, J. *Stuwmotor van de koolwaterstofrevolutie, 1939-1973. Geschiedenis van Koninklijke Shell, deel 2* (Amsterdam 2007).

Jonker, J. en Luiten van Zanden, J., *Van nieuwkomer tot marktleider, 1890-1939. Geschiedenis van Koninklijke Shell, deel 1* (Amsterdam 2007).

Kersten, A., *Luns. Een politieke biografie* (Amsterdam 2010).

Klaassen, M., *Pioniers naar Papoealand? Biedt Nieuw Guinea het Nederlandse volk een toekomst?* (Den Haag 1950).

Kloek, E., *Vrouw des huizes. Een cultuurgeschiedenis van de Hollandse huisvrouw* (Amsterdam 2009).

Knaap, G.J., 'Inleidende opmerkingen over de geschiedenis van Indonesië tot circa 1870' in: P.J. Drooglever, red., *Indisch intermezzo. Geschiedenis van de Nederlanders in Indonesië* (Amsterdam 1994) 9-18.

Korver, T., *Cultuurverschillen en de relatie tussen Expats en hun Indonesische collega's* (Leiden 2005).

Lesger, C., Lucassen, L. en Schrover, M., 'Is there life outside the migrant network? German Immigrants in XIXth century Netherlands and the need for a more balanced migration typology', *Annales de Demographie Historique* (2002) (2) 29-50.

Levitt, P., DeWind, J. en Vertovec, S., 'International Perspectives on Transnational Migration: an introduction', *International Migration Review* Volume 37 Number 3 (Fall 2003) 565-575.

Lindblad, J.T., *Bridges to new business. The economic decolonization of Indonesia* (Leiden 2008).

Lucassen, L., Feldman, D. en Oltmer, J., eds., *Paths of integration. Migrants in Western Europe (1880-2004)* (Amsterdam 2006).

Lucassen, L. en Lucassen, J., *Winnaars en verliezers. Een nuchtere balans van vijfhonderd jaar immigratie* (Amsterdam 2011).

Manning, P., *Migration in World History* (Londen 2008).

Meijer, H., *Den Haag-Djakarta. De Nederlands-Indonesische betrekkingen 1950-1962* (Zeist 1994).

Meijer, H., 'De lange schaduw van het verleden. De Nederlands-Indonesische betrekkingen, 1950-2000', *Spiegel Historiae* 35 (2000) 498-503.

Meijer, H., 'Dweilen met de kraan open. De Stichting Nederlands Onderwijs in Indonesië, 1950-1961', *Leidschrift* 21 (2) (2006) 109-135.

Moses, C., 'Ik ben het slachtoffer, zegt de expat; Nederlanders in New York bezorgd over strengere nationaliteitsregels', *NRC Handelsblad* (woensdag 19 oktober 2011) Binnenland, 6.

N.V. De Bataafse Petroleum Maatschappij, *Werkkringen. Mogelijkheden voor academici bij de Koninklijke/Shell Groep* ('s-Gravenhage 1955).

Oostindie, G., *Postkoloniaal Nederland. Vijfenzestig jaar vergeten, herdenken, verdringen* (Amsterdam 2010).

Pieterse-van Baars, M.E., *Prisma Woordenboek Engels-Nederlands* (Utrecht 2004).

Pollock, D. en Reken, R.E. van, *Third Culture Kids. Growing up among worlds* (Boston 2009).

- Quick, T.L., *The Global Nomad's Guide to University transition* (2010).
- Raka, G., Hardhy, L., Siswanto, J., eds., *Multinational corporations. Proceedings of an International seminar on Multinational corporations and development process in developing countries: Indonesia experiences* (Bandung 1994).
- Roggeband, C. en Vliegenthart, R., 'Divergent Framing: the public debate on migration in the Dutch Parliament and Media, 1995-2004', *West European Politics* 30 (3) (2007) 524-548.
- Roskam, R., 'Het nieuwe stelsel ruikt teveel naar de ploeg'. Opkomst en ondergang van het cultuurstelsel in Nederlands-Indië', *Leidschrift* 15 (3) (2000) 52-65.
- Scheffer, P., *Land van aankomst* (Amsterdam 2007).
- Secretariaat-Generaal van de Ronde Tafel Conferentie, *Ronde Tafel Conferentie te 's-Gravenhage. Feiten en documenten* ('s-Gravenhage 1949).
- Secretariaat der Nederlands-Indonesische Unie, *Resultaten van de Eerste Conferentie van Ministers van de Nederlands-Indonesische Unie gehouden van 25 maart-1 april 1950 te Djakarta* (1950).
- Secretariaat van de Nederlands-Indonesische Unie, *Rapport van de Commissie Nieuw-Guinea (Irian) 1950* 1^e stuk ('s-Gravenhage 1950).
- Secretariaat van de Nederlands-Indonesische Unie, *Rapport van de Commissie Nieuw-Guinea (Irian) 1950* 2^e stuk ('s-Gravenhage 1950).
- Seumeren, H. van, *Gerrit A. Wagner. Een loopbaan bij de Koninklijke* (Utrecht 1989).
- Simonse, L. en Fruyntier, B., 'De wereld is je werk, je werk is je wereld. HRM bij de Koninklijke Shell Exploratie en Productie Laboratorium. Verslag van een mini-case.' *HRM-rapport 17* (Tilburg 1994).
- Sluyterman, K. *Concurreren in turbulente markten, 1973-2007. Geschiedenis van Koninklijke Shell, deel 3* (Amsterdam 2007).
- Sluyterman, K.E., *Kerende kansen. Het Nederlandse bedrijfsleven in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2003).
- Smit, C., *Het akkoord van Linggadjadi. Uit het dagboek van prof.dr.ir. W. Schermerhorn* (Amsterdam 1959).
- Stengs, I., *Nieuw in Nederland: Feesten en rituelen in verandering* (Amsterdam 2012).
- The Outpost Archive Centre, *The Source Book: An expatriate social History, 1927-2007* (Den Haag 2008).
[In eigen beheer en in beperkte oplage uitgegeven]
- Tilly, C., 'Migration in Modern European History' in: William H. McNeill en Ruth S. Adams, *Human Migration. Patterns and policies* (Bloomington 1978) 48-72.
- Touwen, L.J., 'Paternalisme en protest. Ethische Politiek en nationalisme in Nederlands-Indië, 1900-1942', *Leidschrift* 15 (3) (2000) 67-94.
- Visser, J. 'Gekweekt in Shells eigen laboratorium', *De Volkskrant/Historisch Nieuwsblad*, 1 oktober 2011.
- Wagner, G.A., *Beschouwingen van een ondernemer* (Kampen 1979).
- Wagner, W., *Samenspel. De familiegeschiedenis van Martha van der Heul en Gerrit Wagner* (Den Haag 2011). [In eigen beheer en in beperkte oplage uitgegeven]

Werkhoven, J. van, e.a., red., *Sint Nicolaas Bezocht..... Z.P.C.*, BPM Kroniek (3) (1956) (Januari 10^e Jaargang) 19-24.

Werkhoven, J. van, e.a., red., *Fancy-Fair en tentoonstelling van Vrije-Tijdbesteding*, BPM Kroniek (3) (1956) (Januari, 10^e Jaargang) 11-12.

Willems, W., *De uittocht uit Indië, 1945-1995* (Amsterdam 2001).

Websites

Petitie van Nederlandse expats.

<http://petities.nl/petitie/nederlanders-overzee-mogen-niet-van-hun-staatsburgerschap-worden-beroofd>

<http://www.mijnwoordenboek.nl/synoniemNL.php>

<http://www.woorden-boek.nl>

Irene Stengs, *Nieuw in Nederland: Feesten en rituelen in verandering* (Amsterdam 2012).

<http://www.vijfeeuwenmigratie.nl/nieuws/immigrantenculturen-weerspiegelen-nederlandse-cultuur>

Artikel: oproep Shell reünie te Pladju (I) in juni 2012.

www.voeks.nl/voeksnieuws/2011/Voeks0708d.pdf of zie Bijlage III.

Shell International B.V., *Algemene beleidsuitgangspunten van Shell* ('s-Gravenhage 2010).

http://www-static.shell.com/static/aboutshell/downloads/who_we_are/sgbps/sgbp_dutch.pdf

(of via google: Beleidslijnen Shell 2010)

Alle websites werden voor het laatst op 8-8-2012 geopend.

Wereldbol met mensen – voorblad

www.kitmax.com/kit03_travel_gallery_pages/images_travel_gallery/pic15_globe (8-8-2012)

Logo Universiteit Leiden – titelpagina

<http://www.seeklogo.com/universiteit-leiden-logo-145903.html> (8-8-2012)

- Afbeelding 1** - Privéarchief Westhoeve
- Afbeelding 2** - Privéarchief Dronkert
- Afbeelding 3** - Privéarchief Dronkert
- Afbeelding 4** - Privéarchief Dronkert
- Afbeelding 5** - Privéarchief de Jong
- Afbeelding 6** - Privéarchief de Vries
- Afbeelding 7** - **I:** Privéarchief de Jong, **II:** Privéarchief Juch, **III:** Privéarchief Anoniem¹
- Afbeelding 8** - Privéarchief Juch
- Afbeelding 9** - **I:** Privéarchief de Jong, **II:** Privéarchief Koeten
- Afbeelding 10** - Privéarchief Esser
- Afbeelding 11** - **I en II:** Privéarchief de Jong, **III:** Privéarchief Anoniem¹
- Afbeelding 12** - Privéarchief Driessen
- Afbeelding 13** - Privéarchief Dronkert
- Afbeelding 14** - Privéarchief de Vries
- Afbeelding 15** - Privéarchief Esser

Privédocumenten

◆ **Dhr. Bart Dronkert** (*omslag I, dossier I en II*)

Brief BPM waarin algemene bepalingen worden vervangen door dienstvoorwaarden (Djakarta, 1 februari 1957), dossier I.

Notulen van de Algemene Vergadering d.d. 15 April 1955 van de Vertegenwoordiger Sumatra met de Contactcommissie van Uitgezonden Employé's (Pladju, 7 juni 1955) 2-5, dossier II.

Herhalingscursus Kon. Inst. v/d Tropen (s'-Gravenhage 13 augustus 1954), dossier II.

Bulletin betr. watersnood in Nederland, waarin opgenomen PCJ berichten 3/2/ en berichten uit diverse rapportages, 1-4 (4 februari 1953), dossier II.

Het Comité S.S.W., *Luctor et emergo* (6, 19, 20 en 23 februari 1953, Pladju), dossier II.

PSS – Cursus Indisch Instituut (s'-Gravenhage, 3 October 1950), dossier II.

PS/A (PS/B-BH) – beëindiging dienstverband (Batavia-C. 15 juli 1949), dossier II

Circulatie No. PS.94. PS/E – Commissie Hollandia Hotel (Balikpapan 9 juni 1947), dossier II

Toewijzing medebewoning kamer 23 van het Hollandiahotel en circulatie strandpaviljoen (Balikpapan 23 juli 1947), dossier II.

Aanstellingsbrief Vader (s'-Gravenhage 10 december 1946), dossier II.

Circulaire No. 1 (Batavia, 20 October 1945) 1-2, dossier II.

◆ **Mevrouw G. van Doeland-Beernink**

G. van Doeland-Beernink, *Herinneringen aan Indonesië voor de Shell, 1947-1954*, 1-13.

◆ **Dhr. E. de Jong**

BPM Kroniek (Januari, 10^e Jaargang, No. 3) 1-33.

BPM Kroniek (Juli 1954, 8^e Jaargang, No. 9) 1-32.

BPM Kroniek (October 1955, 9^e Jaargang, No. 12) 1-36.

Familiefoto's

Herinneringen op schrift

◆ **Dr. Mets**

'How and why we came to be sent to Badjubang', *Memoires van dr. Mets*, 1- 12.

Andere memoires

◆ **Dhr. Esser**

Familiefoto's

- ◆ **Mevrouw Thiele-den Drijver**
 Getuigschrift voor bewezen diensten voor Shell van dhr. den Drijver
 Familiefoto's en andere documenten
- ◆ **Mevrouw M. Driessen**
No. D. 5674 – PS (Surabaja, 14 juli 1955).
 Familiefoto's
- ◆ **Dhr. Eddy Cretier**
 Familiefilm en foto's
 Informatieboekje over Pertamina (Indonesische staatsoliemaatschappij)
- ◆ **Anoniem¹**
 Levensverhaal over de grootvader: 'Life and work of ....'
 Familiefoto's
- ◆ **Dhr. en mw. de Vries**
 Familiefoto's
 Brieven
- ◆ **Dhr. en mw. Koeten (broer en zus)**
 Familiefoto's en documenten
- ◆ **Mw. van Tuil-Snaijer**
 Familiefoto's en documenten
- ◆ **Anoniem²**
 Familiefoto's en documenten
- ◆ **Dhr. Westhoeve**
 Familiefoto's
- ◆ **Dhr. Juch**
 Familiefoto's
- ◆ **Dhr. J. van der Veer**
 Boer, J., *Koninklijke Olie in Indië. De prijs voor het vloeibaar goud 1939-1953* (Bergen n.h. 1997).
 The Outpost Archive Centre, *The Source Book: An expatriate social History, 1927-2007*
 (Den Haag 2008). [In eigen beheer en in beperkte oplage uitgegeven]
- ◆ **Dhr. W. Wagner**
 Willem Wagner, *Samenspel. De familiegeschiedenis van Martha van der Heul en Gerrit Wagner* (Den Haag 2011).

| B I J L A G E N |

Bijlage I: EXPATS WERKZAAM BIJ SHELL IN INDONESIË (personalia)

Naam	Geboortedatum	Geboorteplaats	In dienst van Shell	Functie	Migratie binnen Shell	Familiaire migratie
J. de Vries (G)	23-02-1923	Vlaardingen (NL)	(1946-1962) I: 1955-1958	opzichter van bouwconstructies in de bouwkundige dienst	I: Pladju, Rotterdam, Curacao, Den Haag, Australië.	-
W. Postuma (G)	09-08-1927	Batavia (N-I)	(1953-1983) I: 1954-1960	Elektrotechnicus	I: Prabumulih en Pladju	Ouders vanuit NL naar N-I en na de oorlog terug naar NL
J.M.H. van Engelshoven (G)	17-08-1930	Heerlen (NL)	(1955-1991) I: 1956-1963	Werktuigbouwkundige - Commissaris (1991-2000)	Indonesië: Jakarta, Plaju, Praboemoelih, Kenali Asam, Tempino, Bajubang, Balikpapan, Berembang, Su Semarang, Medan, Bandung, Gabon. Nigeria, Maleisië, Brunei, Australië, Venezuela en Nederland	M: geb. in Hessen (Duitsland) V: geb. in Maastricht
Mets (G)	30-10-1924	Bandung (N-I)	(1956-1968) I: 1956-1959, 1960, 1964-1966	Arts	I: Palembang, Jambi, Surabaya, Jakarta. Singapore en Curacao.	Bandung en Den Haag. Zelf naar Zuid-Afrika geëmigreerd in 1968.
S. Prins (K)	12-10-1916	Schagen (NL)	(1937?-1961) I: 1937-1946	Werktuigbouwkundige - Geofysicus	I: Jakarta, Sumatra. VS, Nigeria, Venezuela (Maracaibo), Den Haag	Als NS-kind op diverse plaatsen gewoond
B. van Doeland (E)	?	NL (?)	(1939-1973) I: 1947-1954	Technicus binnen het destillatieproces van olie.	I: Pladju, Curacao, Nederland	2 kinderen zijn naar Australië geëmigreerd

G = geïnterviewden.

E = informatie over de expat verkregen in een interview met de echtgenote.

K = informatie over de expat verkregen in een interview met een kind of kinderen.

EXPATS WERKZAAM BIJ SHELL IN INDONESIA (vervolg)

Naam	Geboren	Geboorteplaats	In dienst van Shell	Functie	Migratie binnen Shell	Familiere migratie
Zanen (E)	?	NL (?)	1948-1959	Boekhouder	I: Jakarta, Pladju, Bajubang, Surabaya, Tjepu. Nigeria en Nederland	- Twee van de vier kinderen zijn naar Canada en Frankrijk geëmigreerd
den Drijver (K)	?	NL	(1948 - ?) I: 1948-1958/59	<i>Tool-pusher/</i> assistent boormeester	Pladju, Prabamulih, Tandjung Tiga, Brastagi, Djambi, Gunung Kemala	?
Anoniem ² (K)	?	Rotterdam (NL)	(1948-1961/62) Bij de Nieuw-Guinea Petroleum Maatschappij	Bouwkundig opzichter/ uitvoerder in de Civiel technische dienst (weg-, water- en huizenbouw)	I: Sorong, Pladju, Jakarta. en Nederland	- vader zag er niets in dat zijn zoon naar Indonesië ging.
D. de Bruijne (K)	1920	Rotterdam (NL)	(1947/48-1982) I: 1955-1958	Financiën. Later werd hij voorzitter CMD (1979-1982)	I: Jakarta (Kebayoran). Engeland, Italië en Duitsland	-
Cretier (K)	?	Batavia (N-I)	1946 – 1958/59	Telecommunicatie	I: Balikpapan, Pladju	Overgrootvader: vanuit Brussel naar Indië (Padang) daarna Batavia. Vader werkte bij de Rekenkamer (N-I). Tijdens verlof in NL, zijn vrouw uit Rijswijk ontmoet - zoon als expat (AEG) naar Indonesië en getrouwd met een Indonesische

G = geïnterviewden.

E = informatie over de expat verkregen in een interview met de echtgenote.

K = informatie over de expat verkregen in een interview met een kind of kinderen.

EXPATS WERKZAAM BIJ SHELL IN INDONESIA (vervolg)

Naam	Geboren	Geboorteplaats	In dienst van Shell	Functie	Migratie binnen Shell	Familiere migratie
Westhoeve (K)	?	Keboeman (N-I)	1951-1959	<i>operator wharf - chef</i> (verpompen van brandstof naar de opslagplaats en schepen)	I: Palau Sambu	Grootouders: Europese Indiëgangers. Na WOII teruggekeerd zonder dhr. Westhoeve
Snaijer (K)	?	Hellevoetsluis (NL)	1942-1960	Scheepswerktuigbouw wkundige/ productiemedewerker	I: Tarakan, Sangasanga, Balikpapan, Kawengan, Prabumulih, Nederland.	Hij was eerst Zeeman
Koeten (K)	1914	NL	1946-1960	Technisch tekenaar (Wederopbouw van de raffinaderij)	I: Balikpapan, Pladju, Nederland	-
Anoniem ¹ (K)	1911	Den Haag (NL)	(1939-1960?) I: 1947 - 1960	Arts en chef Medische dienst	Curacao I: Nieuw-Guinea, Tarakan, Balikpapan, Pladju en Jakarta. Nederland (verlof)	Vader in Indië geboren en KNIL (Nederlandse opleiding) naar Indië. Tempel Borobudur hersteld
de Jong (K)	?	Amsterdam (NL)	?- 1956	Technisch medewerker voor reparaties van schepen	I: Balikpapan en Nederland	Eerst KNIL officier
Trieling (K)	?	Jatiroto (N-I)	I: 1948? - 1959	Inspecteur installaties en materieel	I: o.a. Soerabaja, Prabumulih, Pladju, Jakarta, Tsiyu, Palembang (elke zes maanden op een andere boorlocatie)	V: thesaurier-generaal in Amsterdam naar N-I. M: Engels Zijn vrouw was dochter van een Duitse Indiëganger en een Javaanse vrouw.
Juch (K)	?	NL (?)	1946 - 1961	Personeelchef	I: Sorong, Pladju, Tarakan, Balikpapan en Nederland	Ouders uit NL naar Indië. Na WOII weer in NL. Zeevaartschool

G = geïnterviewden.

E = informatie over de expat verkregen in een interview met de echtgenote.

K = informatie over de expat verkregen in een interview met een kind of kinderen

EXPATS WERKZAAM BIJ SHELL IN INDONESIA (vervolg)

Naam	Geboren	Geboorteplaats	In dienst van Shell	Functie	Migratie binnen Shell	Familiere migratie
Vink (K)	?	N-I	1938 - ?	Leidinggevende in de technische wegenbouw	I: Pladju, Prabamulih, Jambi	Vader: Nederlands (Indiëganger), Moeder: Javaanse.
Blaset (K)	?	N-I	I: 1947-1961/62	Gaf les in een trainingscollege. Onderzoek/ berekening van olievelden? (Zou waarschijnlijk Directeur Z-Oost Azië worden maar overleed vroegtijdig)	I: Balikpapan, Soerabaja	Ouders uit Nederland naar Indië vertrokken

G = geïnterviewden.

E = informatie over de expat verkregen in een interview met de echtgenote.

K = informatie over de expat verkregen in een interview met een kind of kinderen

Lijst met geïnterviewden

Expats:

Dhr. J. de Vries

Dhr. van Engelshoven

Dhr. W. Postuma

Echtgenotes

Mw. J. de Vries-Baauw

Mw. van Engelshoven

Mw. M. Driessen (voorheen: Zanen-Driessen)

Kinderen

Mw. J. Thiele-den Drijver

Anoniem^{1 (VE)}

Mw. M.J. Schaepman-de Bruijne

Dhr. E. Cretier

Dhr. M. Westhoeve

Mw. P. van Tuil-Snaijer

Anoniem^{2 (VDH)}

Mw. I. Koeten

Dhr. F. Koeten

Dhr. de Jong

Dhr. L. Trieling

Dhr. F. Juch

Mw. G. Vink

Dhr. S. Blaset

Bijlage II:

INTERVIEWVRAGEN

Vragenlijst met employés van de BPM / Shell

‘Integratie van Nederlandse expats in Indonesië tussen 1945-1965’

Dienstervaringen en tijd in Indonesië

1. U heeft voor de BPM / Shell gewerkt. Wanneer was dit?
2. Hoe bent u bij dit bedrijf terecht gekomen? Open sollicitatie/ advertentie/ via via/ enz.
3. Voor welke functie bent u aangenomen?
4. Was u al getrouwd en/of had u kinderen toen u voor de BPM ging werken?
5. Hoe was de procedure dat er bepaald werd, waar iemand wordt gestationeerd?
Wie bepaalde de standplaatsen per werknemer?
6. Is er door de BPM met u overlegd dat u naar Indonesië zou gaan voor het werk?
Wie vertelde u dat?
Hoe ging dat?
7. Wanneer was de eerste keer dat u moest verhuizen naar het buitenland voor uw werk?
ging het gezin toen direct mee?
8. Wist u al iets over Indonesië of heeft u informatie opgezocht over het land of zorgde de BPM voor informatie?
9. Heeft u de taal vooraf moeten leren? En hoe ging dat?
10. Wanneer was er sprake van een dienstverhuizing naar Indonesië?
Ging het gezin direct mee?
Vertrok u per boot of per vliegtuig? En waar vandaan?
Werd u door familie/vrienden uitgezwaaid?
11. Ging de inboedel mee naar Indonesië?
Zo ja, wie regelde de verhuizing?
Wat werd door wie geregeld?
12. Wat was het eerste dat u opmerkte toen u in Indonesië aankwam? (geur/uitzicht/anders)
13. Waar verbleef u toen u net aangekomen was in Indonesië?
En daarna?
14. Heeft u zelf naar een huis gezocht of werd u geholpen of werd dat voor u gedaan? (Door wie)
15. De functie waarvoor u bent aangenomen, was dat ook uw functie in Indonesië?
16. Heeft u altijd dezelfde functie gehad bij de BPM in Indonesië?
17. Werkte u van 9.00-17.00 uur of had u andere werktijden?
18. Wat voor werkzaamheden had u?
Wat was de dagelijkse gang van zaken?
Zijn er heel bijzondere momenten geweest op het werk?
19. Werkte u met veel lokale Indonesiërs of ook Nederlanders of anderen?
20. Welke taal sprak u op uw werk met uw collega's en anderen?
21. Heeft u iets meegekregen van de nationalisering van de BPM door de Indonesische overheid?
Kunt u hier iets over vertellen?
Hebben eventuele opgelopen spanningen geleid tot ongeregelheden binnen het bedrijf of de leefgemeenschappen/ omgang met anderen?
22. Was er zoiets als een Nederlandse gemeenschap in Indonesië?
Had u daar veel contact mee (persoonlijk of alleen werk gerelateerd)?
Uit welke kringen bestond deze gemeenschap? (bedrijven, sociale lagen, enz.)
23. Werden er veel borrels of feestjes gegeven?
Ging u veel naar feestjes toe?
Wie organiseerden deze feestjes?
Wie ontmoette u daar zoal? (ook lokals?)
Wat het altijd voor de gezelligheid of sprak u ook over werk, politiek of anderszins?
24. Volgde u ook nieuws uit Nederland?
Op welke manier (krant, voorlichting), hoe kreeg u dit tot u?
25. Was er een verschil in politieke kleur merkbaar op de werkvloer?

- Waar kunt u dat uit opmaken?
26. Was er ruimte voor uw eigen politieke voorkeuren?
Bent u politiek actief geweest toentertijd?
(Nederlandse/Indonesische partij, demonstraties, anders..)
  27. Heeft u het idee gehad dat het koloniale verleden van Nederland in voormalig Nederlands-Indië nog een rol speelde in de tijd dat u in Indonesië gestationeerd was?
In welk opzicht?
Wat bedoelt u met koloniaal?
  28. Was er veel contact met de Nederlandse overheid dan wel de Indonesische overheid?
In welk opzicht wel/niet?

De thuissituatie:

29. Waren er sociale voorzieningen geregeld door de BPM?
Kunt u voorbeelden noemen?
30. Hoe zag het huis eruit?
31. Stond het huis midden in het dorp/stad, of stond het afgelegen?
32. Wie waren uw burenen?
33. Had u personeel in huis?
Zo ja, hoe kwam u aan hen?
Hoe waren de verhoudingen binnen het huis tussen u, uw vrouw en hen maar ook tussen uw kinderen en het personeel?
34. Welke taal sprak u binnenshuis?
Met wie besprak u dit?
In welke andere talen werd er gesproken in de sociale leefomgeving?
35. Wie en waar deed u/hij/zij de boodschappen?
36. zag u uw gezin veel en regelmatig?
37. Wat waren de dagactiviteiten van uw vrouw?
38. Waren u en/of uw vrouw actief bij een vereniging (sport/gezelligheid/anders)?
39. Was er een oppas overdag of 's avonds of voor gelegenheden?
Hoe kwam u aan deze oppas?
40. Waar ging(en) uw kind(eren) naar school?
Wat leerden zij?
Wie onderwees hen?
Welke kinderen zaten er op die school?
41. Spraken de kinderen ook Indonesisch na enige tijd? Hoe kwam dit?
42. Zaten de kinderen op een sportvereniging of iets dergelijks?
Met wie beoefenden zij sport?
43. heeft u ook specifieke Nederlandse of ook Indonesische gebruiken aan de kinderen geleerd tijdens het verblijf in Indonesië?
Welke?
Waarom/ waarom niet?
44. Heeft u deze gebruiken ook bewust in de opvoeding meegenomen voor de kinderen? Waarom wel, waarom niet?
45. De kennissen/vriendenkring in Indonesië, welke maatschappelijke achtergrond en nationaliteit hadden zij zoal?
46. Was er nog veel contact met familie in Nederland of nog contact met mensen uit Indonesië?
47. Bent u en het gezin wel eens op verlof (klein/groot) geweest?
Waar verbleef u dan?
Wat waren zoals de activiteiten?
Waren er zaken waar u tegenaan liep? (omgang met anderen?)
48. Miste u Indonesië tijdens uw verlof in Nederland?
Wat miste u dan?

Terugkeer uit Indonesië:

1. Wat was de reden waarom u uit Indonesië vertrokken bent?
2. Ging u naar Nederland/ ander land?
3. Was de situatie daar heel anders dan in Indonesië?
4. In ... (land).... heeft u een (nieuw) leven opgebouwd:

- a. Welke functie/ beroep heeft u daar gehad?
5. is uw vriendenkring divers aan nationaliteiten?
  - a. zijn uw vrienden belangrijk voor u? onderhoud u de contacten veel?
  - b. heeft u nog veel contact met uw oude collega's? Hoe belangrijk is dat voor u?
  - c. waren er al bekenden (nog steeds contact mee?)
6. toen u in Nederland kwam wat viel u toen het meest op?
  - a. had u het gevoel dat u thuis was gekomen?
  - b. Zijn er bepaalde gebruiken uit Indonesië die u thuis ook handhaaft?
bijvoorbeeld: gerechten, feestdagen, muziek
7. Welke opleiding hebben uw kinderen gevolgd?
8. Wat voor beroep hebben uw kinderen?
  - a. Spreken zij Indonesisch?
9. Volgt u met bijzondere interesse het nieuws in Indonesië?
10. Bent u ooit nog terug naar Indonesië geweest? En waarom?
11. Heeft u er ooit over gedacht om te blijven in Indonesië?
  - Zo ja, waarom wilde u dat?
  - Zo ja, waarom heeft u dat dan niet gedaan?

Vragenlijst met echtgenotes van employés bij de BPM/Shell:

‘Integratie van Nederlandse expats in Indonesië tussen 1945-1965’

1. Was u al getrouwd en/of had u al kinderen toen uw partner voor de BPM ging werken?
2. Wanneer was de eerste keer dat uw man in het buitenland werd gestationeerd en ging het gezin toen direct mee?
3. Is er door de BPM met uw partner en het gezin overlegd dat u naar Indonesië zou gaan?
(Of) wie vertelde u dat?
Hoe ging dat?
4. Wist u al iets over het land Indonesië of heeft u informatie opgezocht over het land of zorgde de BPM voor informatie?
5. Welke verwachtingen had u voordat u vertrok naar Indonesië?
6. **Wanneer bent u naar Indonesië vertrokken?**
Was dit tegelijk met uw man?
7. Bent u per boot of vliegtuig naar Indonesië gegaan?
8. Ging de inboedel uit Nederland mee naar Indonesië en zo ja, wie regelde de verhuizing?
9. Wat was het eerste dat u opmerkte toen u in Indonesië aankwam? (geur/uitzicht)
10. Waar verbleef u toen u net aangekomen was in Indonesië? En daarna?
11. Heeft u zelf naar een huis gezocht of werd u geholpen of werd dat voor u gedaan?
12. Stond het huis midden in het dorp/stad, of lag het afgelegen/afgeschermd?
13. Wie waren uw burens?
14. Had u veel contact met de burens (diners, verjaardagen)
Welke nationaliteiten hadden zij?
15. Had u ook contact met lokale bevolking?
Hoe was de verhouding tussen u en hen?
16. **Wat waren uw werkzaamheden/ wat deed u zoal op een dag?**
17. Zat u alsook uw man bij een vereniging (sport/gezelligheid/anders)?
18. Had u hulp in de huishouding en zo ja, van wie?
19. Hoe bent u aan deze hulp gekomen?
20. Deed u de boodschappen of iemand anders?
waar werden de boodschappen gedaan?
Zaten er veelal Nederlandse producten tussen of alleen lokale producten?
21. Werden er borrels of feestjes gegeven?
Ging u veel naar feestjes toe?
Wie organiseerden deze feestjes?
Wie ontmoette u daar zoal?
Was het altijd voor de gezelligheid of werd er ook over werk, politiek of anderszins gesproken?
22. **Sprak u veel met uw man over zijn werkzaamheden**
Wat waren zoals zijn werkzaamheden?
Wat voor mensen werkten samen met uw man?
23. **Werd er gesproken over politieke omstandigheden in Indonesië?**
24. Bent u politiek actief geweest in uw periode in Indonesië?
Indonesische dan wel Nederlandse politiek
25. Heeft u uw eigen politieke voorkeur op een bepaalde manier kunnen uiten in het openbaar?
26. Zijn er situaties geweest die onveilig aanvoelden?
Kunt u daar meer over zeggen?
27. **De kinderen zijn opgegroeid in Indonesië...**
Was u er overdag thuis voor de kinderen of was er een oppas?
Was er een oppas voor 's avonds of voor gelegenheden?
Hoe kwam u aan deze oppas?
28. Op wat voor **school** zaten de kinderen en waar stond deze school?
Wat leerden zij hier zoal?
Door wie werd de school beheerd?
Hebben zij de lokale taal geleerd?
Zo ja, van wie?

Met wie spraken zij dit?

29. Zaten de kinderen op een **sport**vereniging of iets dergelijks?
30. Met wie gingen de kinderen zoal om?
Diverse nationaliteiten/ lokale kinderen?
Hoe was de verhouding tussen de hulp in de huishouding en de kinderen?
31. Zijn er bepaalde **gebruiken** uit Nederland en ook Indonesië die door u thuis werden gehandhaafd?
bijvoorbeeld: gerechten, feestdagen, muziek
32. hebt u deze gebruiken ook bewust in de opvoeding meegenomen voor de kinderen? Waarom wel, waarom niet?
33. Volgde u ook nieuws uit Nederland? Op welke manier (krant, voorlichting bij de Shell)
34. Heeft u last gehad van heimwee of momenten meegemaakt dat u graag in Nederland had willen zijn maar niet kon (bijvoorbeeld een bruiloft of overlijden)
35. Onderhield u ook contacten met familie/vrienden in Nederland?

Algemeen: terugkeer uit Indonesië:

1. Wat was de reden waarom u naar Nederland/ ander land ging?
-toen u in Nederland kwam wat viel u toen het meest op?
-had u het gevoel dat u thuis was gekomen?
2. in Nederland hebt u een (nieuw) leven opgebouwd:
  - welke bezigheden c.q. welk beroep heeft u daar gehad?
  - is uw vriendenkring divers aan nationaliteiten?
  - zijn uw vrienden belangrijk voor u? onderhoud u de contacten veel?
  - heeft u nog veel contact met uw oude collega's en dames van uw periode in Indonesië? Hoe belangrijk is dat voor u?
3. Waar in Nederland bent u komen wonen?
-waren er al bekenden in deze gemeenschap? (ouders/vrienden)
-hoe voelde het/ heeft u het ervaren om permanent in Nederland te blijven?
4. Zijn er bepaalde gebruiken uit Indonesië die u nog steeds thuis handhaaft? (gerechten, feestdagen, muziek)
  - Spreken de kinderen alsook u en uw man nog Indonesisch?
5. Volgt u met bijzondere interesse het nieuws uit Indonesië?
6. Bent u ooit nog terug naar Indonesië geweest? En waarom?
7. Heeft u er ooit over gedacht om te blijven in Indonesië?
Zo ja, waarom wilde u dat?
Zo ja, waarom heeft u dat dan niet gedaan?

Vragenlijst met kinderen van employés van de BPM/Shell:

'Integratie van Nederlandse expats in Indonesië tussen 1945-1965'

De ouders en hun (buitenlandse) dienstervaringen

1. Uw vader heeft voor de Shell gewerkt. Wanneer was dit?
2. Hoe is hij bij dit bedrijf terecht gekomen? (Open sollicitatie/ advertentie/ via via/ enz.)
3. Voor welke functie werd hij aangenomen?
4. Waren uw ouders al getrouwd
en/of hadden zij al kinderen toen hij voor de Shell ging werken?
5. Wanneer was de eerste keer dat uw vader in het buitenland gestationeerd werd?
Ging het gezin direct mee?
6. Wanneer was er sprake van een (dienst)verhuizing naar Indonesië?
Ging het gezin toen direct mee?
Waarvandaan vertrokken jullie?
Werd het gezin uitgezwaaid door familie?
7. Is er door de Shell overlegd met uw vader dat hij naar Indonesië zou gaan?
8. In welke mate verschaft Shell informatie over de standplaats?
Hoeveel wisten uw ouders (en uzelf) over Indonesië voordat het gezin hierheen verhuisde?
9. U zei dat uw vader de functie..... had bij de Shell, was dit ook zijn functie in Indonesië?
10. Hoe zag een dag er zoal uit op het werk?
Veel besprekingen/ handarbeid/ spreken met lokale bevolking?
11. Werkte uw vader van 9.00-17.00 uur of had hij andere werktijden?
12. Werkte hij met veel lokale Indonesiërs of ook Nederlanders of anderen?
13. Welke taal sprak hij op uw werk met collega's en anderen?
14. Waren uw ouders politiek actief/lid van een partij?
In Indonesië dan wel in Nederland?
15. Hoe verliep/ hoe was de periode van nationalisering van de Nederlandse bedrijven voor uw vader?
16. Wat deed uw moeder voordat zij naar Indonesië gingen?
17. **In Indonesië, wat deed uw moeder zoal op een dag?**
Werkte uw moeder, vrijwilligerswerk, anders...

Eigen ervaringen over de tijd in Indonesië

18. Hoe oud was u toen u en het gezin naar Indonesië vertrokken?
19. Ging de inboedel mee naar Indonesië en zo ja, wie regelde de verhuizing?
20. Bent u per boot of vliegtuig gegaan?
21. Wat was het eerste dat u opmerkte toen u in Indonesië aankwam? (geur/inzicht)
22. Waar verbleef u toen u net aangekomen was in Indonesië? En daarna?
23. Hoe kwamen jullie aan het huis?
Gezocht of werden jullie geholpen of werd het voor het gezin geregeld? (door wie)
24. Op welke plaats stond het huis waar u bent opgegroeid?
25. Stond het huis midden in het dorp/stad, of lag het afgelegen?
26. Wie waren uw burens?
Welke kinderen speelde u mee?
Welke nationaliteit hadden zij?
27. Waar zat u op **school**?
Zat u ook met de kinderen uit de buurt op school?
Zaten er ook niet-Shell kinderen op school? Wie waren zij dan?
28. Zat u op een sportvereniging of andere soorten verenigingen?
29. Waren deze verenigingen open voor iedereen?
Wie waren de begeleiders?
30. Welke taal of talen sprak u in uw sociale leefomgeving in Indonesië? (thuis, school, buurt)
31. Hadden jullie een huishoudster of ander **personeel** in dienst?
Welke taal spraken zij met uw ouders/met u?

32. Wie deed de boodschappen? (moeder/vader/anders)
33. Waar werden boodschappen gedaan en ging u weleens mee?
34. Werden er veel borrels of feestjes gegeven? (door wie en waar gehouden)
35. Had u een oppas overdag of 's avonds of voor gelegenheden?
Wie was dit meestal?
Hoe kwamen uw ouders aan deze oppas?
36. Werd er aandacht besteed aan typisch Nederlandse **feesten** als Sinterklaas?
Door wie en hoe werd het georganiseerd?
Waren er typisch Indonesische feesten?
37. Heeft u ook specifieke Indonesische gebruiken geleerd tijdens het verblijf in Indonesië?
Waarom/ waarom niet?
Waar en van wie heeft u dit geleerd?
38. Was er nog veel familie in Nederland waar jullie contact mee onderhielden?
Heeft u last gehad van heimwee of momenten meegemaakt dat u graag in Nederland had willen zijn maar niet kon (bijvoorbeeld een bruiloft of overlijden)
39. Is er een groot **verlof** geweest?
Waar ging deze heen?
Ging het gehele gezin mee?
40. Waren er ook korte vakanties?
Waar gingen deze naar toe?
41. Hoe heeft u de **politieke en sociale ontwikkelingen** meegemaakt, toen er werd besloten de Nederlandse bedrijven te nationaliseren?
42. Heeft de politieke en wellicht sociale situatie in Indonesië ertoe geleid om te emigreren naar Nederland?
Of ging het gezin eerst ergens anders heen?
43. Heeft het gezin er ooit over gedacht om permanent naar Nederland te gaan of juist te blijven in Indonesië?
Zo ja, waarom wilde u of uw ouders dat?
Zo ja, waarom is dat dan niet gebeurd?
Wat is de reden dat u bent teruggekeerd naar Nederland?

Algemeen; terugkeer uit Indonesië:

44. Hoe oud was u toen u en het gezin naar Nederland vertrokken?
45. Hoe was het afscheid in Indonesië? (van wie/hoe)
46. Ging de inboedel mee naar Nederland en zo ja, wie regelde de verhuizing?
47. Bent u per boot of vliegtuig gegaan?
48. Wat was het eerste dat u dacht of opmerkte toen u in Nederland aankwam?
Had u het gevoel dat u thuis was gekomen?
49. Waar verbleef u toen u net aangekomen was in Nederland?
En daarna?
50. Hoe kwamen jullie aan het huis?
gezocht of werden jullie geholpen of werd het voor het gezin geregeld? (Door wie)
51. Is het gezin gebleven in Nederland?
52. Leefden uw grootouders nog toen u terugkeerde?
woonden uw ouders in de buurt van hen?
Had u het gevoel dat uw grootouders u kende?

In Nederland hebt u een (nieuw) leven opgebouwd:

1. welk beroep heeft u/ hebt u daar gehad?
Heeft u er wel eens aan gedacht om zelf voor de Shell te gaan werken?
Of een expat-leven te leiden?
2. is uw vriendenkring divers aan nationaliteiten?
3. zijn uw vrienden belangrijk voor u? onderhoud u de contacten veel?
4. heeft u nog veel contact met mensen uit Indonesië? Hoe belangrijk is dat voor u?
5. Waar in Nederland bent u komen wonen?
– plaats/ gemeenschap

- waren er al bekenden (nog steeds contact mee?)

6. Bent u politiek actief geworden/lid van een partij?
7. Bent u bij sportverenigingen of andere verenigingen gegaan?
8. Zijn er bepaalde gebruiken uit Indonesië die u thuis ook handhaaft?
bijvoorbeeld: gerechten, feestdagen, muziek
9. Heeft u deze gebruiken ook bewust weer in de opvoeding meegenomen voor de kinderen?
Waarom wel, waarom niet?
Spreken uw kinderen Indonesisch?
10. Welke opleiding c.q. beroep hebben uw kinderen gevolgd?
11. Volgt u met bijzondere interesse het nieuws in Indonesië?/ondersteunen
Bent u ooit nog terug naar Indonesië geweest? En waarom?

Bijlage III:

ARTIKEL: OPROEP SHELL REÛNIE TE PLADJU (I) IN JUNI 2012.

Pladju reÛnie

Na het success van de reÛnie in Pladju die in mei 2010 werd gehouden (zie Voeksnieuws 7/8 van 2010) heeft de Keluarga Ex-Plaju groep uit Jakarta aangekondigd dat zij een volgende reÛnie hebben gepland voor juni 2012 en dat zij graag weer een grote deelname uit Nederland hopen te krijgen.

De Pladju Homecoming 2012 reÛnie zal van 22 t/m 24 juni 2012 gehouden worden. Het is nog een beetje te vroeg om de precieze details van de reunie te geven maar gebaseerd op persoonlijke ervaringen is het te verwachten dat het een interessant programma zal worden dat hoogst waarschijnlijk zal bestaan uit:

Vrijdag 22 juni 2012: aankomst in Palembang, registratie, gevolgd door een diner,
Zaterdag 23 juni 2012: bezoek aan Pladju gevolgd door feestje in de 'Soos',

Zondag 24 juni 2012: een excursie met in de middag het officiële einde van de reunie

De reunie is bestemd voor hen die in Pladju (inclusief Bagus Kuning, Sungei Gerong en Prabumulih) hebben gewerkt, daar naar school zijn gegaan of daar zijn opgegroeid. Het geeft niets aan welke maatschappij je verbonden bent geweest: BPM/ Shell, Pertamina, Stanvac of Volker. En natuurlijk zijn ook medereizigers die er nooit zijn geweest

van harte welkom. Dit is zo'n fantastische gelegenheid om je levenspartner, familie en/of vrienden te laten zien waar je bent geboren en/of opgegroeid. De reunie is inderdaad een thuiskomst, of pulang kampung om de Indonesische term te gebruiken.

Voor alle deelnemers, maar vooral voor hen die van buiten Indonesië komen, zullen verschillende optionele post-reunie- excursies worden georganiseerd die de reunisten nog twee of drie dagen bezig zullen houden. Hierbij hoort in ieder geval een extra dag in Pladju en Bagus Kuning, maar voor de andere dagen is het mogelijk om b.v. bezoeken aan een traditioneel Rumah Limas huis, het historisch museum in Palembang en een songket weverij op het programma te zetten.

Maar we horen graag wat de reunisten willen doen, niet alleen in Pladju/Palembang, maar eventueel ook andere locaties in Indonesië. Vele oud-Pladjunezen hebben gewoond in Prabumulih, Pulau Sambu of Balikpapan. Ook kunnen de plaatsen Brastagi en Bandung aantrekkelijk zijn voor sommigen. Behalve Prabumulih, dat gemakkelijk in één dag vanuit Palembang gedaan kan worden, zullen die trips drie tot vier dagen kunnen duren, met mogelijkheid te reizen via Jakarta, wat dan misschien een overnachting in Jakarta inhoudt. Het hangt allemaal af van de interesse en het aantal mogelijke deelnemers.

Zij die geïnteresseerd zijn om aan de Pladju Homecoming 2012 reunie en het post-reunieprogramma deel te nemen, worden uitgenodigd om zich zo gauw mogelijk aan te melden door een e-mail te sturen naar <batavieren2012@hotmail.com>.

Jos Heyman Riverton, Australië

(Bron: www.voeks.nl/voeksnieuws/2011/Voeks0708d.pdf)

**NB. Zeer veel dank aan de Pladju-groep
voor uw enthousiasme en medewerking aan
deze afstudeerscriptie.**